

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН
МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

Р.Р.Сайфуллаева

Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг
субстанционал (зотий) талқини

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
«ФАН» НАШРИЁТИ
2007

Ушбу асар 1994 йилда чоп этилган монографиянинг қисман қайта ишланган варианты бўлиб, унда туркий тилшунослиқда, хусусан, ўзбек тилшунослиғида илк бор қўшма гаплар субстанционал (зотий) йўналишда талқин этилган.

Гапнинг тил сатҳидаги ўрни, унинг кўринишлари, уюшган гаплар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари ўрганилган. Содда гап асосига кесим олиниб, қўшма гапнинг энг кичик қурилиш қолипи чиқарилган. Қўшма гапнинг типик турлари кенг ёритилган, унинг таркибидаги бир составилик масаласи, уюшиқ кесим муаммолари ҳақида фикр юритилган.

Монография ўзбек тили синтаксиси масалалари билан шуғулланувчи илмий ходимлар, олий ўқув юрталари филология факультетлари талабалари, магистр, аспирант ва докторантлари, шунингдек, ўрта мактаб ўзбек тили ўқитувчилари учун мўлжалланган.

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Масъул муҳаррир: ф.ф.д., проф. Ҳ.Ф.Неъматов

Муҳаррир: М.Содиқова

Тақризчилар: ф.ф.д. проф. А.Мамажонов

ф.ф.д. проф. Ё.Тожиев

© Ўзбекистон Республикаси

ФА «Фан» нашриёти 2007 йил

ISBN 978 – 9943 – 09 – 380 – 5

Нашриёт рақами М – 742. Босишга рухсат этилди: 29.08.07. Қоғоз бичими 60x84

1/16. Офсет босма. Офсет қоғоз. Ҳисоб – нашриёт т.7,0.

Шартли босма т. 16.

26 – булортма. 300 нусхада. Келишилган нарҳда.

ЎзРФА «Фан» нашриёти: 100170, Тошкент, И.Мўминов кўчаси, 9 – уй.

Босмаҳона манзили: Мирзо Улуғбек номидаги

Ўзбекистон Миллий университети

**Тилшунос олимлар — азиз ва муҳтарам устозларим
гадам — Сайфуллаев Рауф Раҳжабович ва
ойим — Убайдуллаэшонхўжаева Фароғатхон
Сайидмуродэшонхўжаевналарнинг ёрқин
хотирасига бағишлайман**

**Ўзбек тили синтактик қурилиши
тадқиқ манбаи сифатида**

Бўлак бутуннинг, хусусийлик умумийликнинг, ҳодиса - моҳиятнинг, элемент (бирлик) системанинг таркибига киритилмагунча ўз ўрнини, қийматини тодган ва шарҳланган саналиши мумкин эмас. Қўлингиздаги бу тадқиқотнинг аҳамияти ва қийматини бу ерда сарлавҳа сифатида қўйилган масаланинг ҳеч бўлмаганда ўта юзаки ва умумий баёни билан танишмай, яъни бу ишнинг ўзбек тили синтактик тадқиқи силсиласидаги ўрнини аниқламай туриб шарҳлаш ёки уқиб олиш мумкин эмас. Шунинг учун гапни шундай умумийликдан бошлайман.

Берлиқни илмий диалектик билиш жараёнининг манба тадқиқида *фаҳмий* → *идроқий* → *амалий* → *фаҳмий* → *идроқий* → *амалий*.... (*эмпирик* → *теоретик* → *прагматик*.....) методологик тамойилларнинг узлуксиз алмашинуви ва тадқиқ манбаи моҳиятига босқичма-босқич чуқурлашиб, унда янги-янги томон, қирра, муносабат ва алоқадорликларни очиб бориши¹ ўзбек тили синтаксисини европавий тадқиқ усулларида² ўрганишнинг нисбатан қисқа тарихида ўзининг ёрқин аксини топди.

Она тили сифатида ўзбек тили синтаксисининг талқин ва тавсифида генератив-трансформацион усуллардан ташқари фанимизда ўз даврида анча кенг оммалашган илмий-амалий ёндашиш ва йўналишлар сифатида уч асосий мактабни санаб ўтиш ва буларни

- 1) формал ёндашув,
- 2) мазмуний ёндашув,
- 3) субстанциал (формал-функционал) ёндашув сифатида ажратиш мумкин.

Ҳар учала мактабда тил система сифатида қаралади ва тадқиқоту тавсифлар систем таҳлил асосларида амалга оширилади, лекин ҳар бир йўналишда система (тизим) ва систем муносабатлар табиатини тушунишда жиддий фарқлар ва қарама-қарши талқинлар мавжуд. Бундай тафовуту фарқлар тадқиқ манбаи — ўзбек тили синтактик қурилишининг -

¹ Бу масала бўйича лингвистик ва методологик адабиётлар ҳақида қар.: Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Т.: Фан. 1995; Ne'matov Hamid, Hamroyeva Shahlo. Lingvistik tadqiq metodikasi, metodologiyasi va metodlari. Buxoro DU nashri. 2005 (Bu ish Internetning Ziyonet tarmog'ida ham mavjud).

² Грамматиканинг икки таркибий қисми бўлмиш морфология ва синтаксиснинг IX-XIX асрларда туркийшунослиқда етакчи ва методологик асос вазифасини ўтаган ҳинд ва араб тилшунослигида фарқланиши ўзига хос бўлиб, морфологияда (сарфда), асосан, сўз ясаш, ҳамда сўз шакл қосил килиш парадигмалар ўрганилар, уларнинг маъно ва вазифалари эса синтаксисда (наҳвда) тадқиқ этилар эди. Шунинг учун араб тилшунослигида наҳв мазмуни ҳозирги синтаксис тушунчасидан анча кенгдир

серкирралиги ва ички зиддиятлар мажмуасидан иборатлиги билан боғлиқ; ҳар бир ёндашув манбанинг маълум бир қиррасини ёрқинроқ очиш ва тавсифлашга, шу томонни бошқа қирралардан кўра бўрттириб тавсифлашга хизмат қилади.

Илмий йўналиш тадқиқ манбаининг қайси қиррасига кўпроқ эътибор бериши унинг мақсади – серкирра лисоний ҳодисанинг қайси жиҳатига қандай мақсадларни кўзлаб асосий диққатни қаратиши, шунга мувофиқ равишда қандай методологик тамойилларга таяниши-ю қандай тадқиқ усули ва воситаларидан фойдаланиши билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ҳар бир йўналишнинг таҳлил, тавсиф, ҳукм ва хулосалари илмий мактабнинг методологик асослари нуқтаи назаридан туриб баҳоланиши лозим. Бир ёндашув талқин ва ҳукмини иккинчи ёндашув нуқтаи назаридан баҳолаш ёки инкор этиш – тамоман ғайриилмий бўлса-да, фанда жуда кенг тарқалган ҳодиса – умуман фаннинг моҳиятини тушунмаслик, тадқиқ манбаининг маълум бир қиррасини (шу тадқиқотчи учун яқин томонини) манбанинг ўзи билан тенглаштириш (фетишизм) ёки ўзаро яқин, алоқадор ҳодисаларни аралаштириш (эклетицизм) оқибатидир¹. Том маънода маълум бир фаннинг тараққиёт ҳолати унда мавжуд бўлган ёндашув ва йўналишларнинг тур ва хиллари билан узвий боғлиқдир – мактаб ва талқинлар қанчалик кўп ва ранг-баранг бўлса, фан ҳам шунча ривожланган саналади. Фанда талқинлар хилма-хиллиги, тавсифлар ранг-баранглиги бўлмаса, унда қотиб қолган, мутлақлаштирилган қоида ва талқинлар ҳукмрон бўлса, у инқироз ва таназул ҳолатидадир ва агар маълум бир талқини тавсифларга қонунийлик (ижтимоий-мажбурийлик) маъке берилса, у д и н моҳиятига эга бўлади ва тараққиётнинг ашаддий душманига айланади. Мана шу нуқтаи назардан бугунги ўзбек синтаксис фанини замонамизнинг кенг ривожланган илмий йўналишларидан бири сифатида баҳолаш лозим – унда тенг ҳуқуқли илмий мактаблар сифатида хилма-хил талқинлар бир даврда яшаб ривожланиб бир-бирини тўлдириб келмоқда...

Ф о р м а л ё н д а ш у в тилшуносликда XIX асрнинг ўрталарида муосир жонли тилларни тавсифлаш, кенг оммага тушунарли ва яқин адабий тил меъёрларини белгилаш, уларни оммалаштириш, шу асосда миллий адабий тилларни шакллантириш, минтақавий шевавий хусусиятлар қўлланилишини чеклаш, катта санойи ишлаб чиқариш учун зарур бўлган турли минтақа вакиллариининг ўзаро бемалол мулоқотда бўлишларини таъминлаш мақсадларини кўзлаган ҳолда ўз даври талабларига мувофиқ равишда шаклланди ва ривожланди. Бу ёндашувнинг асосий методологик тамойили бевосита кузатишда ёзма ёки оғзаки шаклларда берилган нутқий

¹ Чунончи, нарсанинг оғирлиги ва ҳажми ўзаро боғлиқ, алоқадор ҳодисалардир, лекин вази ва ҳажм бирликларини ўзаро тенглаштириш ёки бирига таяниб, иккинчисини инкор этиш физика асосларини биладиган олим учун қанчалик қулғили бўлса, бир ёндашув талқинини иккинчи ёндашув нуқтаи назаридан туриб инкор этиш ҳам шунчалик болакайлик (инфантилизм)дир.

ходисаларни тавсифлаш, уларни зохирий (ташқи, формал) ва ички (маъно ва мазмун, вазифа) жиҳатларига кўра типиклаштириб тартибга солиш (системалаштириш) бўлиб, жонли, кенг амалиётда бўлган тилларнинг грамматик тавсифларини бериш, адабий тил меъёрларини белгилаш ва оммалаштиришга қаратилган эди. Синтактик таҳлил ва тавсифда у формал (оддий) мантқиқнинг Европа тилшунослигида ўтказган кучли таъсири асосида гап талқинини эга асосида белгилар, грамматик (лисоний, лингвистик) ходисалар бўлмиш *эга* ↔ *кесим* муносабатини моҳиятан мантқиқий бўлган *субъект* ↔ *предикат* алоқаси билан деярли тенглаштирган эди.

Формал ёндашув тилшунослигимизда синтасис талқинига XX аср бошларида кириб кела бошлади ва унинг оммалашшишида камида икки даврни ажратиш мумкин. Булар жадидчилик даври (1910-30-йиллар) ва илк совет даври (1930-70 йиллар)дир.

Жадидчилик даврида тил тавсифида формал ёндашув турк-француз вариантыда Авлоний, Бехбудий, Боту, Зохирий, Рашидхонов, Фитрат, Элбек, Қаюм Рамазон қабиларнинг илмий ишлари орқали кириб кела бошлади ва Фитратнинг ўзбек мактабларида беш йилдан кўпроқ давр мобайнида кенг амалиётда бўлган «Наҳв» дарслигида умумлаштирилди. Формал ёндашувнинг турк-француз варианты унда араб тилшунослиги таҳлил тамойилларининг сезиларли таъсири мавжудлиги билан унинг XIX аср охири – XX аср бошлари соф европавий кўринишидан ажралиб туради. Жумладан, унда эга мавқеи бир мунча пасайтирилган ва кесимга кўпроқ эътибор берилган, қўшма гап муаммоси махсус қўйилмаган эди. Ўзбек тилшунослигида бу йўналишдаги изланишлар, асосан, Фитратнинг мазкур асаридан нари бормади, кейинги илмий изланишлар учун асос бўла олмади.

Формал ёндашувнинг фанимизда тараққиёт иккинчи даври, асосан, отахон тилшуносимиз профессор Айюб Ғуломов, қисман Александр Боровков, Андрей Кононов, Улуғ Турсунов номи ва илмий фаолияти билан боғлиқ. Отахон устознинг дастлаб педагогика билим юртлари (1940), сўнгра ўрта мактаблар (1943) ва олий ўқув юртлари учун (1955, 1960) дарслик ва қўлланмаларида бу ёндашувнинг назарий асослари бунёд этилди. 1950-70-йилларда Ғанижон Абдурахмонов, Мазлума Асқарова, Иномжон Расулов, Абдурауф Сайфуллаев, Фароғатхон Убаева каби сиймоларнинг, уларнинг кўп сонли издош ва шогирдларининг ўзбек тили синтактик қурилиши, гап ва гап бўлақлари синтаксиси тадқиқ ва талқинига бағишланган фундаментал тадқиқотларида бу асослар такомиллаштирилди, кенг оммалаштирилди. Ғанижон Абдурахмонов ва Мазлума Асқароваларнинг ўзбек тилида қўшма гапларнинг қурилиши, турлари, боғловчи воситалари, таркибий қисмлари орасидаги системавий шакл ва маъно муносабатлари, ўзаро синонимик алоқалари атрофлича

ўрганилиб, ўзбек тилшунослигида кўшма гап синтаксиси талқин назарияси яратилди ва оммалаштирилди. Бу назариянинг методологик асосини

а) гапни нутқ бирлиги сифатида қабул қилиш,

б) эганинг гап қурилишида мутлақ ҳоким бўлак деб олиш,

в) шу асосда уошиқ кесимли содда ва кўшма гап орасидаги фарқни эга орқали белгилаш

кабилар бўлиб, улар формал ёндашувнинг соф европавий талқин шакли билан умумий эди.

Бу ёндашиш шу билан бирга синтактик бирликлар ўзига хос моделлар (қолиплар) асосида ҳосил қилинишини ҳам тан олади¹ ва бундай моделларни, чунончи, гапнинг умумий қурилиш модели /эга – кесим/, қаратқичли-қаралмишли сўз бирикмасининг умумий модели /от+нинг – от+эгалик/ ажратиб, нутқий ҳосилаларни мана шундай қолиплар (моделлар) асосида таснифини ҳам беради. Бу талқин ўзбек тилшунослигида гап синтаксиси бўйича тугал шаклланган, гап юза қурилишининг барча масалалари (хатто синонимияси, омонимияси, стилистикаси....) талқинида ўзини оқлаган, кенг оммалашган илк назария – тугал илмий система, илмий тадқиқ, таҳлил, тасниф ва тавсиф усули сифатида алоҳида илмий-тарихий аҳамиятга, миллий қадрият сифатида эса улкан маънавий-маданий қийматга эгадир. У ўзбек тилшунослигида ХХ асрнинг 70-йилларидан кейин ривожланган б а р ч а синтактик талқинлар учун мустаҳкам асос, пойдевор вазифасини ўтади ва комил ишонч билан айтиш мумкинки, бўлғуси янги-янги синтактик талқинлару назариялар, йўлу усуллари учун ҳам бу мавқени сақлаб қолади.

Семантик (мазмуний) ёндашув Ғарб ва АҚШ да ХХ асрнинг 60-йилларидан кейин тилшунослик фанида диққатни лисоний тизимдаги парадигматик муносабатлар таҳлилидан тилнинг энг асосий ижтимоий функцияси = коммуникация (инсоний мулоқот-муомала)нинг асосий воситаси сифатида воқеланиши хусусиятларига кўчириш ва шу асосда социолингвистика, этнососоциопрагматика (мулоқот лингвистикаси) каби тилшунослик йўналишларининг шаклланиши ва ривожланиши² билан боғлиқ. Маъновий ёндашув моҳиятан . тил синтактик қ у р и л и ш и ва унинг асосий б и р л и к л а р и н и қандайдир янгича бир усул билан ажратиш, таснифу тавсифлашга эмас, маълум бир усул билан а ж р а т и л г а н, тасниф этилган синтактик бирликларнинг м а з м у н томонини формал мантиқнинг номинация ва пропозиция ҳақидаги таълимоти асосида система сифатида таҳлил этиш ҳамда бундай бирликларнинг

¹ Фанида кейинги даврларда лисоний қолиплар ҳаққонийлигини, объективлигини янкор этиш билан боғлиқ айрим тасодифий чиқишлар ўта субъектив бўлиб, нафақат лингвистик, балки илмий-методологик, фалсафий саводсизлик, фалсафий умумийлик ва хусусийликни амалий илмий таҳлил жараёнида фарқлай олмаслик окябати эканлиги ҳақида гапириб ўтирмасак ҳам бўлади.

² Қар.: Сафаров Шахриёр. Система речевого общения: Универсальное и этноспецифическое. Самарканд. Сам. отд. Изд-ва им. Гафура Гуляма. 1991. С.5-12.

..Оммуникатив-информатив қийматини аниқлашга қаратилган. Шунинг учун у истаган турдаги синтактик тахлил ва тасниф устига усткурма сифатида қўйилиши ва татбиқ этилиши мумкин. Фанимизда Низомиддин Махмудов, Абдухамид Нурмонов, уларнинг кўп сонли издош ва шогирдлари изланишларида ХХ асрнинг 80-йилларидан бери ривожланиб келинаётган семантик-синтактик тадқиқотлар шундай ёндашув махсулидир; у формал усулда ажратилган синтактик birlikларнинг мазмун томонини юқорида саналган усул билан коммуникатив-информатив қийматини муайянлаштиришга хизмат қилади.

Европа тилшунослигида энди тарқалаётган **с у б с т а н ц и а л (формал-функционал) ё н д а ш у в** ўзбек тилшунослиги бағрида **функционал лингвистика (Прага структурализми)** тахлил тамойилларини **диалектик мантиқнинг илмий тушунчага қўядиган талаблари асосида онглилик ва изчиллик билан тўлдириш асосида шаклланган бўлиб, воқеликдаги (жумладан, унинг парчаси бўлмиш нутқдаги) ҳар бир нарсада умумийлик, моҳият, имконият ва сабаб (УМИС)ни ва яққалик, ҳодиса, воқелик, оқибат (ЯХВО) ни фарқлайди. УМИСларни инвариант, ЯХВОларни – вариантлар сифатида баҳолаб, бевосита кузатишда берилган ЯХВОларни бевосита кузатишда берилмаган, идрокий тахлил асосидагина очиладиган УМИСларнинг моддий шаклларда юзага чиқиши, кўриниши деб билади.**

Синтаксис бобида субстанциал ёндашув УМИСлар сифатида фақат синтактик қурилиш қолипларини (моделларини) тан олади ва уларнинг моҳиятини, умумий маъносини ва тизимий қийматини моделлараро парадигматик муносабатлардан келтириб чиқаради. Мана шу томони билан субстанциал ёндашув моделларни тан оладиган, лекин уларнинг парадигматикасига эътибор бермайдиган формал ёндашувдан тубдан фарқ қилади.

Ўзбек тилининг ички қурилиш қонуниятлари, жумладан, гап кесимининг морфологик тугал шаклланганлиги – тасдиқ/инкор, майл/замон, шахс/сон маъно ва формантли бўлиши ва шунинг учун эксплицит эга гап қурилишида муҳим конструктив бўлак бўла олмаслиги – асосида субстанциал ёндашувда гап маркази сифатида кесим қабул қилинади ва у моҳиятан мантикий бўлган *субъект→предикат* алоқасига таяниб эмас, балки кесимлик категорияси кўрсаткичлари билан шакллантирилган атов бирлиги (моҳиятан сўз шакл)нинг синтактик функцияси сифатида қаралади. Синтактик тахлил соҳасида формал ва субстанциал ёндашувлар орасида асосий фарқ мана шунда¹.

Субстанциал ёндашув асосида содда ва кўшма гап қурилиши, унинг турлари, кўринишлари, ўзаро муносабатларини қабул қилиш ёки инкор

¹Бу ёндашувнинг асосий тамойиллари М.Қурбонованинг тадқиқот ва илмий ишларида анча муфассал тахлил этилган. қар. Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили. Содда гап синтаксиси учун материаллар.

этиш юқорида санаб ўтилган икки асосни тўғри (илмий асосланган ва ўзбек тилининг онтологик табиатини ақс эттирувчи) ёки нотўғри (ўзбек тили табиатига ёт бўлган меъёрларни четдан олиб, тилимиз ходисаларини шу андазаларга тикиштириш) деб санаш билан боғлиқ; субстанциал таҳлилнинг асоси инкор этилмагунча, унинг хулосаларини ва ҳукмларини инкор этиш мумкин эмас, чунки бу ёндашув онгли ва изчил методологияга таянади ва ўз тамойилларини мантикий-риёзий узлуксизликда ўтказлади. Шунинг учун қатъий ишонч билан айтиш мумкинки, ҳозирги тилшунослигимизда ўзбек тили синтактик қурилиши икки хил синтактик назария – формал ва субстанциал ёндашув нуктаи назарларидан талқин этилмоқда.

Ҳар бир ёндашувнинг таҳлил тамойиллари – ўлчов бирликлари, тарозу тошлари ҳар хил бўлганлиги сабабли уларнинг ҳукм ва хулосаларини – юқорида айтиб ўтганимиздек – ўз мезонлари нуктаи назаридан туриб баҳолаш лозим. Мезонларнинг асоссизлиги, ғайриилмийлиги, тилимизнинг онтологик табиатидан келиб чиқмаслиги исботланса, бутун юза қурилма, қанчилик пишиқ ва мустаҳкам бўлмасин - асос/пойдевор/фундамент қулагач, бутун бино қулаганидек – батамом қулайди.

Қўлингиздаги монографияни ўрганиш жараёнида мана шунга алоҳида эътибор қаратиш лозим – унда ўзбек тилида кўшма гап моҳияти, таснифи, турлари, ўзаро муносабатлари ҳақида ҳукм ва хулосалар онглилик ва изчиллик билан с у б с т а н ц и а л ёндашув нуктаи назаридан чиқарилган ва уларни шундай ёндашиш нуктаи назаридангина баҳолаш мумкин...

Формал ёндашув асосида кўшма гап талқини билан боғлиқ бўлган масалалар Ғанижон Абдурахмонов ва Мазлума Асқароваларнинг ўзбек синтактик таълимоти учун том маънода тарихий бир босқич бўлган монографик тадқиқотларидан кейин ўрганиш ва изланиш манбаи бўлганидек, қўлингиздаги иш ҳам ўнлаб янги муаммоларни ўртага қўяди ва ўзбек синтактик таълимотининг тараққиёти учун янги истиқболлар очади.

Ҳамид Неъматов
Бухоро, 2007 йил 28 июль

I БОБ

ҚЎШМА ГАПНИНГ ТАБИАТИ, ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ТИЛИДА УНИНГ ЎРГАНИШ ДАРАЖАСИ ВА БУНДАН КЕЛИБ ЧИҚАДИГАН ВАЗИФАЛАР

1–бўлим. Қўшма гапларни ўрганиш тарихидан

Аниқки, синтаксиснинг текшириш объекти ҳақида ҳар хил фикрлар мавжуд. Дунё тилшунослари бу ҳақда мулоҳазаларини билдирадиган эканлар, унинг тадқиқ объектини ё торайтириб, ё кенгайтириб юборганлар. Йиллар давомида бўлган мунозаралар шуни кўрсатадики, А.И.Смирницкийнинг сўз бирикмалари боғланиш қоидалари ва бу боғланишлардан гап тузиш қоидаларини ўрганувчи фан¹ деб берган содда, аниқ таърифи ҳақиқатга яқинроқ. Биламизки, синтаксис грамматиканинг бўлими сифатида икки қисмга бўлинади: 1) сўзларнинг грамматик боғланиш усуллари ҳақидаги таълимот ёки сўзлар бирикмалари ҳақидаги таълимот ва 2) гап ҳосил бўлиши ҳақидаги таълимот. Гап ҳосил бўлишини тадқиқ этувчи таълимотни икки бўлимга ажратиш мумкин: а) гап, содда гап (унинг бирликлари ва б.) ва б) қўшма гап ҳақида таълимотлар. Қўшма гап ҳақидаги таълимот узоқ ва қизиқарли тарихга эга (туркология, хусусан, ўзбек тилшунослигида қўшма гап таълимоти ҳақида қуйида маълумот берилади). Фарб тилларида, славян тилларида қўшма гап ҳақидаги таълимот нуқталари деярли бир хил. Бу таълимотлар ҳақида тасаввурга эга бўлиш учун қисқача маълумот берамиз.

Дунёда кенг тарқалган инглиз тили грамматикалари, асосан, XVI асрнинг охиридан бошлаб пайдо бўла бошлаган. Ўрта асрлар антик ва лотин грамматикалари гап ҳақида таълимотни яратмаган эдилар. Мантқиқ фани таъсирида гапнинг тугал фикрни ифодаловчи шакл эканлиги ҳақида таърифи вужудга келди. Биринчи инглиз грамматикасида (1585) синтаксис бўлими йўқ эди. Гап ҳақида фикр боғловчилар бобида, уларнинг таърифида берилади.

Б.Джонсон ва Бутлерларнинг (XVII асрнинг биринчи ярми) грамматикаларида пунктуация қоидаларига боғлиқ равишда гап ҳақида тушунча келтирилади, холос.

XVII аср иккинчи ярмида К.Купер томонидан яратилган грамматика ва ўқув қўлланмада пунктуация қоидалари изоҳланишида содда ва таркибли гаплар тушунчалари ҳақида

¹ Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М., 1957. 48 стр.

фикр боради. Купер бу янги тушунчалар билан бир қаторда бош феъл, бош гап, тобе гаплар ёки гап қисмлари каби тушунчалари билан ишлайди. Содда ва таркибли гаплар тушунчалари қўшма гап ҳақидаги таълимотда XIX асрнинг ўрталаригача яшайди, тобе қисмлар ва гаплар ҳамда бош гаплар ва феъллар тушунчаларидан XIX асрнинг ўртасидан инглиз грамматиклари фойдалана бошлайдилар.

Дж.Брайтленд яратган ва XVIII асрнинг бошида чоп этилган грамматикада асос сифатида гап ва унинг содда ҳамда таркибли гапларга бўлиниши ҳақидаги таълимотлар олинди. Шу давр грамматикалари Гринвуд ва Фэрроу Дж. Брайтленднинг издошлари бўлиб, янги таснифга унча кўп ўзгартиришлар киритмадилар. Уларнинг фикрича, содда ва биргина гап (*a single sentence*) мавжуд; биргина (единичный) гап белгиси — биргина феъл ташкил этган; таркибли гап эса — содда гаплардан тузилган (*made up or composed*)дир. Бу таълимотнинг асосида XVII—XVIII асрда Англияда мантиқ бўйича чоп этилган қўлланмалар ётганини тилшунос олим Л.Л.Иофик ўз вақтида қайд этган эди¹. В.Г.Адмонининг фикрича, бу давр олимлари гап структурасини тушунишда содда ва таркибли гаплар таълимотида грамматик бўлмаган тушунчаларга таяниб риторика ва мантиқнинг тушунчаларини асосга олганлар ва бу грамматикаларга нутқий бўлинишда мазмундан шаклга қараб бориш йўлини кўрсатган.

XVIII аср иккинчи ярмининг етакчи грамматикаси Лоут 1762 йилда нашр этган грамматикасида гапга грамматик шаклланишни ҳисобга олиб, мантиқий таъриф беради: «Предложение — это группа (*assemblage*) слов, выраженных в соответствующей (*proper*) форме и расположенных в соответствующем порядке для выражения законченного смысла (*complete sense*)²».

Р.Лоутнинг издоши Л.Мурри 1795 йил чоп этган асариде Лоутнинг гапга берган таърифини қисқартирди. Олимнинг Лоут грамматикаси матни асосида яратган грамматикаси кенг тарқалди. Бу грамматика XIX аср биринчи ярми тилшунослари учун намуна мавқеида эди, балки шунинг учун ҳам уларнинг асарларида синтактик назария ривожлантирилмагандир.

XVIII аср иккинчи ярмида грамматикалар таркибли гап таълимотига *clauses* тушунчасини киритадилар. Лоут бу тушунчадан фойдаланмаган. Пунктуация бўлимида содда ва таркибли гаплар қисмлари ҳақида фикр юрита туриб, уларни

¹ Иофик Л.Л. Сложное предложение в новоанглийском языке. Изд. ЛГУ. 1968.

² Lowth R. A short introduction to English grammar. London. 1783, p.118

members (бўлаклар) деб атайди. Бу тушунча периоднинг бўлиниши билан боғлиқ эди. *Clauses* атамаси XIX асрнинг биринчи ярмида ўз терминологик маъносига эга эмас эди ва олимлар унга нималарни (боғловчи — таркибли гаплар — бир нечта гаплар ...) киритиш мумкинлиги ҳақида турли фикрлар билдирардилар.

XIX асрнинг ўрталарида қўшма гап таълимотида силжиш бошланди, яъни қўшма гапларнинг дихотомик таснифи трихотомик тасниф билан алмаштирилди. Шу даврда *clause* тушунчаси қўшма гап назариясининг марказидан ўрин эгаллайди ва терминологик маънога эга бўлади, яъни таркибли ва қўшма гапнинг қисмларини номлайди. *Clause*нинг таснифи пайдо бўлади. Ўзининг синтактик мавқеига қараб қисмлар тенг ва тобеларга бўлинади ҳамда синтактик жиҳатдан етакчи қисмни белгилаш учун етақчи қисм, бош қисм ва асосий феъл каби атамалар киритилади. Бу янги назариянинг асосида бошқа Ғарбий Европа тиллари грамматикалари таъсири бўлиши мумкин. Шунингдек, таркибли гап таълимотига *clause* атамасининг киритилиши ҳам муҳим роль ўйнаган бўлиши керак. Олимларнинг бу ҳақда ягона фикри йўқ. Кейинги даврда чоп этилган асарларда эски ва янги назариялар ўртасида келишувчилик ҳолатларини, трихотомик тасниф асос сифатида олинганини ҳам кўриш мумкин.

Қўшма гапга таъриф берилаётганда олимлардан айримлари эга ва кесимлар сони ҳақида, баъзилари қўшма гап таркибидаги содда гаплар сони ва яна баъзилари эса бу икки ҳолатни бирлаштирадилар. Таърифларда қўшма гап қисмларининг синтактик ва семантик жиҳатдан нотенглиги таъкидланган. Инглиз тилидаги қўшма гап назарияси XIX асрнинг иккинчи ярмида инглиз норматив грамматикасида тўла шаклланган ва ҳозирги давргача ҳеч ўзгаришсиз сақланиб келгандир.

Таркибли гап таърифида сон белгиси эга ва шахсли феъл атамаларида ифодаланилмайди. Ўзаро боғланган икки ёки ундан ортиқ бош гаплар ва икки ёки ундан ортиқ мустақил қисмлар таркибли гапни ташкил этади.

XIX аср охиридан бошлаб классик илмий грамматика ривожлана бошлайдики, XX аср норматив грамматика инглиз тилшунослигида грамматиканинг ягона типи бўлмай қолади. Бу икки грамматика бир даврда яшай олганининг сабаби шуки, XX асрда XIX асрда яратилган асарлар қайта ишланиб, бир неча марта нашр этилади. Масалан, XIX аср охирида чоп этилган

Несфильд грамматикаси XX асрда қайта ишланиб, кўп марта чоп этилди.

Структурал йўналишдаги грамматикаларда айрим олимлар анъанавий трихотомик таснифни сақлаб қоладилар, айримлари уни четлаштирадилар — у, ammo бу четлаштиришнинг назарий асосини келтирмайдилар, баъзиларида эса терминология янгиланган, ammo система анъанавийлигича қолган. Структурал лингвистиканинг айрим вакиллари қўшма гап назариясига содда ва қўшма гапларнинг фарқли томонларини йўқотишга йўналтирилган фикрни сингдирмоқчи эдилар. Демак, норматив грамматика вужудга келтирган содда гап — тенг таркибли гап — тобе таркибли гаплар ўртасида фарқларнинг йўқлигини тарғиб қилиб, гапларнинг умумий трихотомик таснифини бузмоқчи бўлганлар. Хуллас, илмий грамматикада бошланган ва структурал лингвистикада ривожланган содда ва қўшма гаплар ўртасидаги структур чегараларнинг бартараф этилиши Харриснинг трансформацион грамматикасида ўз ниҳоясига етди. Харриснинг мақсади нутқнинг таҳлилига ҳалақит бермаслиги учун трансформация ёрдамида матнни нормага солиш (меъёрлаштириш) эди. Унингча, гап ва унинг қисмларини бир хил структурага келтириш зарур. Демак, муаллифни «сўз бирикмалари» компонентлари ёки гаплар «кетма-кетлиги»нинг ўхшашлиги (структур эмас, балки мантиқий ўхшашлик) кўпроқ қизиқтирган, уларнинг фарқлари, ўзига хос хусусиятлари диққат марказида бўлмаган, шунинг учун ҳам гап мавқеи уюшиқ бўлаклар ҳам, изоҳловчи (аниқловчи) ва феълнинг шахссиз шакллари ҳам берилган эди. Кўриниб турибдики, қўшма гап масаласи ҳозиргача ҳам ўз тўлиқ ечимини топганича йўқ.

Инглиз ва немис тили грамматикаларида қўшма гапга таъриф берилаётганда, икки ва ундан ортиқ синтактик конструкцияларнинг структур ва семантик бирлиги ҳамда ҳар бир конструкциянинг предикатив маркази мавжудлигига аҳамият берилади. Қўшма гаплар тобе қисмларининг ўзаро боғланиш усуллари, қўшма гапнинг ички бўлинишлари гарбий тиллар грамматикалари ва бошқа тиллар (славян, туркий ва ҳ) грамматикаларида ҳам деярли бир хил.

Уларга берилган таърифларда, талқин ва таснифи асосларида ҳам ўхшашлик мавжуд. Бу масала ўзбек тилшунослигида махсус тадқиқ этилган. Биз бир-икки мисол билан чегараланамиз: «Сложное предложение состоит из двух или нескольких простых предложений, выражающих одну сложную мысль. Сложные предложения бывают двух типов: сложносочиненные (compound

sentences) и сложноподчиненные (complex sentences)» ёки «Соединение нескольких простых предложений в одно целое составляет сложное предложение. Сложное предложение может быть сложносочиненным (die Satzreihe) и сложноподчиненным (das Satzgefüge)»¹

Шу билан бирга қўшма гапга таъриф берилётганда ҳар хил тилларга оид илмий асарларда келтирилган асосларни акс эттираётган чизмани ҳавола қиламиз:

Чизмадан кўришиб турибдики, қўшма гап назарияси анча ишланган, унинг қиёсий таҳлили Ў.Қ.Юсупов, Ғ.Хошимов, Ғ.Сатимов каби қатор олимлар ишларида ўз аксини топган.

¹ Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка. Бишкек. 2005.; Иванова И.П. и др. Теоретическая грамматика английского языка. М., 1981; Эккерсли К.Э. Практический учебник английского языка. 2-часть. Екатеринбург. 2001; Панкова О.Г., Антипов А.Ф., Болдырева Л.М. Учебник немецкого языка для гуманитарных вузов. М., 1984; Марфинская М.И., Монахова Н.И. Грамматика немецкого языка. Учебное пособие. М. 2001; Жуманиёзов О., Аллаёров Р., Исмоилова Х. Deutsch. Немис тили. Т. 1997;

^{*} Джумабаева Ж.Ш. Мустақиллик даври публицистик асарларида қўшма гаплар талқини (ўзбек ва инглиз тилларидаги матнларнинг қиёсий таҳлили асосида). Номз. дисс. Т., 2006 й. 22-бет.

Таҳлил жараёнида ҳар хил оилаларга мансуб тиллар манбаларига олимларимиз бир хил тарзда ёндашгани кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам олима Ф.С.Убаеванинг «Қўшма гапнинг традицион классификациясида ўзбек тили қўшма гапларининг семантик, грамматик хусусиятлари етарлича ҳисобга олинмаган. Шу сабабли қўшма гапга ҳар томонлама ёндашиб, унга тўғри баҳо бериш учун традицион классификацияни қайта кўриб чиқиш зарур» деб қайд этиб, берган таснифи эътиборга лойиқдир. Олима қўшма гапларнинг таснифини беради: «...биринчидан, қўшма гап компонентларининг мазмунига қараб классификация қилинади: 1) тенг компонентли; 2) тобе компонентли қўшма гаплар.

Иккинчидан, қўшма гап компонентларининг ўзаро боғланиш усулига қараб классификация қилинади: 1) боғловчили қўшма гап ва 2) боғловчисиз қўшма гап.

Учинчидан, қўшма гап компонентларининг миқдорига кўра турлари: 1) икки компонентли ва 2) кўп компонентли;

Тўртинчидан, қўшма гап компонентларининг таркибига кўра турлари: 1) бир таркибли қўшма гаплар ва 2) икки таркибли қўшма гаплар.

Бешинчидан, қўшма гапларнинг ифода мақсадига кўра турлари: 1) дарак, 2) сўроқ 3) буйруқ қўшма гап; эмоционаллика кўра эмоционал ва эмоционал бўлмаган қўшма гаплар» (Ф.Убаева) Қўшма гап унсурларининг функционал таҳлили масалалари Н.Турниёзов ва издошлари ишларида ўз ифодасини топган. Шунингдек, қўшма гапнинг қуйидаги таснифи ҳам диққатга сазовор: «1) содда гап шакллариининг мавжуд бўлиши; 2) камида иккита содда гапшаклнинг мавжуд бўлиши; 3) бундай гапшаклларнинг мазмунан ўзаро зич боғлиқ бўлиши; 4) биргаликда гаплик оҳанги билан яхлитланиши». Юқорида қайд этганимиздек, бу таснифларда ҳам анъанавий талқин асосларидан келиб чиқилган.

Ўзбек тилини ўрганиш узоқ тарихга эга ва унинг тўнғич асарларидан бири, шубҳасиз, XI асрда яратилган шоҳ асар «Девону луғотит-турк»дир [15, 47, 133, 179]. XI асрдан XIX асргача ўзбек тилини ўрганиш араб тилшунослигининг назарий асосларига таянган ҳолда олиб борилди ва у биз ҳозир кўниккан талқиндан, асослардан анча фарқ қилади [Бу ҳақда қар. 40, 48, 88, 105]. Биз кўниккан ва ҳозир кенг амалда бўлган Европа тилшунослиги меъёрларида ўзбек тилини ўрганиш XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланди.

Бу асосда ўзбек тилини ўрганишни тўрт асосий даврга бўлиш мумкин:

- 1) XIX асрнинг иккинчи ярмидан XX асрнинг йигирманчи йилларигача;
- 2) 20-йиллардан то 40-йилларгача;
- 3) 40-йиллардан то 70-йилларгача;
- 4) 70-йиллардан то ҳозиргача бўлган давр.

Биринчи даврда ўзбек тили амалий талаблар асосида ўрганилади. Бу даврда ўзбек тилини ўрганувчиларга ёрдам сифатида М.А.Терентьевнинг «Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская», В.П.Наливкиннинг «Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общеупотребительных слов с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда» (Казань, 1884), А.Алексеев, А.Вышнегорскийларнинг «Самоучитель сартовского языка» (чтение, письмо и грамматика сартовского языка — Ташкент 1884) сингари ишлари нашр этилади. Бу ишларда асосий эътибор луғатга, таржимага қаратилади, йўл-йўлакай морфология ҳақида ҳам маълумот берилади. Жумладан, А.Алексеев, А.Вышнегорскийларнинг ишлари икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмида йигирма тўртта дарснинг тафсиلى келтирилади. Иккинчи қисми морфологияга бағишланган бўлиб, турланиш, тусланиш, сўз туркумлари, сўз ясалиши ҳақида қисқа маълумотлар берилади. Синтаксис, унинг текшириш объекти бўлган гап ҳақида ҳеч нима дейилмайди. Умуман олганда, 1920-йилларгача ўзбек тили синтаксиси эътибордан четда бўлган. Бунинг боиси шундаки, XIX-XX асрларда Овропада ҳукмрон бўлган ёш грамматикларнинг, жумладан, Ф.Востоков, Ф.Ф.Фортунаговларнинг тадқиқот йўналишлари, асосан, фонетика, лексика, морфологияни ўрганиш билан боғлиқ эди. Синтаксис эса кўп ҳолатларда уларнинг назаридан четда қоларди. Э.В.Севортяннинг таъбири билан айтганда, бу даврда туркологияда ҳам гап ҳақида фикр билдирилмаган [238]. 1920 йилларга келиб ўзбек тилини, унинг грамматикасини ўрганиш бобида давр талаби билан ўзига яраша бурилиш ясалди. Яъни ўзбек тилини, унинг грамматикасини фан сифатида ўрганишга интилиш бошланди. Шу мақсадда мактаблар учун дарсликлар, қўлланмалар яратишга аста-секин қўл урилди. Грамматиканинг тенг ҳуқуқли қисми бўлган синтаксисга ҳам эътибор берилди.

* Ўзбек адабий тили тарихини даврлаштириш адабиётларда ҳар бир мауаллифнинг ёндашувига қараб берилган.

бошланди. Бу борада Фитратнинг 1924 йилда нашр этилган «Наҳв» (Синтаксис) китоби эътиборга моликдир. «Наҳв» ўзбек мактаблари учун қалдирғоч дарслик бўлиб, унда гап ҳақида анча фикрлар бор. Фитратнинг дарслиги 1925-1930 йиллар давомида уч марта нашр этилди. Унинг 1930 йилда нашр этилган варианты нисбатан мукамал бўлиб, унда синтаксиснинг кўпгина масалалари ўша давр савиясига мос равишда ёритилган. Масалан, дарсликда гап, гап бўлақларининг ифодаланиши, эга ва кесим мослиги, уюшиқ ва кириш бўлақлар, сўзлар бирикмаси ва гап ҳақида маълумотлар берилади.¹

Шуни таъкидлаш лозимки, бу даврда ўзбек тили грамматикасини ўрганишга қизиқиш кучая борди. 1929 йилда Фитратнинг «Наҳв»и билан бир қаторда Қ.Рамазон, Ш.Зуннунларнинг «Ўзбек тили» (Иш китоби, II бўлим) дарслиги нашр этилди. Ундан кейин 1933 йилда Н.Саид, А.Йўлдошевларнинг «Грамматика»си (II қисм, Наҳв, ўрта мактабнинг 7-синфи учун дарслиги) босилади. 1936 йилда эса шу китоб сал ўзгартириш билан қайта нашр этилади. 1938 йилда Ҳ.Ғозиевнинг «Ўзбек тили грамматикаси» (II бўлим, Синтаксис, тўлиқсиз ва ўрта мактаблар учун дарслик), 1940 йилда эса шу муаллифнинг «Ўзбек тили грамматикаси» босмадан чиқади. Бу дарсликлар ўша давр мактаблари талаби даражасида бўлиб, уларда кўпроқ содда гапга аҳамият берилади. Қўшма гапга эса анча кам ўрин ажратилади. Ушбу ишларда содда-қўшма гапларни фарқлашда эгага таянилади. Яъни бунда ҳар бир кесимнинг ўзига мос келадиган эгаси бўлиши назарда тутилади. Шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, бу даврда эга ва кесим билан субъект ва предикатни қориштириш ҳоллари ҳам учрайди. Бу даврнинг синтаксисни ўрганиш бобидаги улкан хизмати шундан иборатки, у Овропа тилшунослигидан «гап», «содда гап», «гап бўлақлари», «эга», «кесим» — бош ва иккинчи даражали бўлақлар, уларни ифодалаш усуллари каби синтаксиснинг энг муҳим тушунчаларини олиб кирди, оммалаштирди. Албатта, бу даврга шу тушунчаларнинг моҳиятини аниқлаш, уларни мантиқий ҳодисалардан кескин фарқлаш талабларини қўя олмаймиз, чунки бу навбатдаги, учинчи давр вазифаси эди.

1940 йилда тарихда биринчи марта сиртқи педбилим юрти ўқувчилари учун синтаксисдан дарслик яратилди. У ҳам бўлса, Айюб Ғуломовнинг «Ўзбек тили грамматикаси» (II қисм, Синтаксис) китобидир. Бу китоб фақат синтаксисга бағишланган бўлиб, унда содда ва қўшма гаплар тўлиқсиз ва ўрта мактаблар

¹ Атамаларни ҳозиргича баён этдик.

учун яратилган дарсликлардагига нисбатан анча кенг ёритилади. Ишда қўшма гап даставвал иккига бўлиб ўрганилади: а) боғланган қўшма гаплар; б) эргашган қўшма гаплар.

Боғланган қўшма гаплар ўз ичида яна иккига бўлинади:

1) ёрдамчили боғланган қўшма гаплар;

2) ёрдамчисиз боғланган қўшма гаплар.

Асарда эргашган қўшма гапнинг равиш, пайт, сабаб, мақсад, шарт, тўсиқсизлик, эга, аниқловчи, тўлдирувчи, ўрин, натижа каби ўн бир тури ҳақида маълумот берилади. Шунингдек, бир неча эргаш гапли қўшма гаплар ҳақида ҳам қисқача фикр баён этилади.

Дарсликнинг ўзигача бўлган бошқа дарсликлардан афзал томонлари кўп, лекин қўшма гапнинг назарий асосига баҳо бериш бир хил. Бу асарнинг тарихий аҳамияти, айниқса, қўшма гапни ўрганиш борасида, шундан иборатки, унда биз ҳозир ўрта ва олий мактабларда ўрганишга кўниккан ва бизнинг ишимизда «анъанавий синтаксис» деб номланган синтаксиснинг назарий таҳлил усуллари мукамал шакланган. Булар, асосан, қуйидагилардан иборат:

1. Содда гап икки бош бўлақдан — эга ва кесимнинг бирикишидан иборат.

2. Қўшма гап икки ва ундан ортиқ содда гапнинг бирикишидан ҳосил бўлади.

3. Кесим эга ҳақидаги бирор хабарни тасдиқ ёки инкор формада ифодалашга хизмат қилади. Бош бўлақлар ичида эгага мавқе берилади. Кесим эга билан шахс-сонда мослашади.

4. Содда ва қўшма гапларни аниқлашда эгага таянилади, яъни қўшма гапда ҳар бир эганинг ўзига мос келувчи кесими бўлади.

Бош бўлақларга бундай ёндашиш мантиқий субъект-предикат муносабатларини грамматик эга-кесим муносабатлари билан қориштириб юборишга олиб келади. Жумладан, китобнинг 71-бетида қуйидагича ёзилади: «Аниқловчи гапларнинг кесими сифатдошлардан бўлади. Сифатдошларнинг ҳар уч замони ҳам аниқловчи гапда кесим бўлиб кела олади:

Сиз айтган ашулани биз ҳам биламиз.

Сиз айтаётган ашулани биз ҳам биламиз.

Сиз айтадиган ашулани биз ҳам биламиз.»

Шу боис А.Ф.Фуломовнинг бу ишида гап қурилишида отта ўтиб, от каби турланувчи феъл функционал формалари, шунингдек кўмакчили конструкциялар ҳам кесим ва булар иштирокида тузилган гаплар қўшма гап дейилади. Масалан, «Бегана сайраб юборганини мен билмай қолибман», «Ёмғир ёққани ҳақида ҳамма сўзлади» типдаги гапларда «сайраб юборганини», «ёққани ҳақида» кесим ва булар иштирокида тузилган гаплар қўшма гаплар қаторига киритилади. Бундай ҳоллар биргина ўзбек тилшунослигида эмас, бошқа туркий тилларда ҳам учрайди. Жумладан, татар тилшунослигида «*Кукта кечкенагена больш кесэге куренуне га зарыгып котасен*» [103, 285-287], қozoқ тилшунослигида «*Егин биыл жаксы шыкканга колхозшылар катта куанула*» [234, 30-38] каби тушум келишиги формасидаги **куренуне**, жўналиш келишиги формасидаги **шыкканга** бўлаклари кесим дейилиб, гаплар қўшма гап қаторига киритилади [337].

Эргаш гапли қўшма гаплар таснифи эргаш гапнинг **мазмۇни** асосида, яъни бош гапнинг кесимига нисбатан қандай ўринни эгаллаши асосида берилган.

1941 йилга келиб, ўзбек тилининг илмий грамматикасини яратишда бир қадам олға босилди. Бу Айюб Фуломовнинг «Ўзбек тилида аниқловчилар» (Ўзбек тили илмий грамматикаси учун материаллар, I серия) китобининг нашр этилиши билан боғлиқдир. А.Фуломов ўзининг бу китобида аниқловчининг гап бўлақларидан бири эканлиги, аниқловчининг турлари, ифодаланиш материаллари, изоҳловчи, унинг ифодаланиши каби бир қанча масалаларни илмий асосда анча кенг ёритади. Бу материаллар ҳақиқатда ҳам илмий грамматикани яратишга асос бўлди. А.Фуломов шу асарида аниқловчилардан кейин «Аниқловчи гап» деган сарлавҳа қўйиб, бу ҳақда махсус тўхтади ва сиртқи педбилим юрти ўқувчилари учун ёзилган китобидаги фикрларни такрорлаб, барча ёйиқ аниқловчиларни (*Раҳим айтган ҳикоя ҳаммани қизиқтирди. Хўнари йўқ кишининг мазаси йўқ ишининг. Меваси кўп оғочлардан бири шафтолидир.*) аниқловчи гап деб тасдиқлайди. Булар қатнашган гапни эса қўшма гап дейди.

А.Фуломовнинг педбилим юрти ўқувчилари учун яратган дарслигидан бир неча йил кейин — 1948 йилда А.Н.Косоновнинг «Грамматика узбекского языка» номли иши майдонга келди. Бу иш ўзбек тили грамматикасига бағишланган, Овropa тилшунослиги мезонида тузилган нисбатан тўлиқ ва мукамал грамматика

бўлиб, олий ўқув юртларининг талабаларини тайёрлашга мўлжалланган илк дарслик эди.

А.Н.Кононовнинг бу китоби умумтуркологик таҳлил асосларига таянган ҳолда ёзилган эди. У Н.К.Дмитриевнинг «Строй турецкого языка» (М., 1929), «Грамматика башкирского языка» (М.-Л., 1949) асарлари билан бир қаторда ва айни бир назарий асосда А.Фитрат, Ҳ.Ғозиев асарлари орқали кириб кела бошлаган Овропа тилшунослиги синтактик тушунчалари ва таҳлил усуллари негизида туркий тиллар синтаксиси таҳлиliga бағишланган мукамал асар эди. Мақсадимиз қўшма гап талқини бўлганлиги сабабли бу асарнинг фақат шу қисмига батафсилроқ тўхташни лозим топдик.

А.Н.Кононов китобида, қисқа бўлса ҳам, қўшма гапга алоҳида ўрин беради. У А.Ғуломов каби қўшма гапни дастлаб иккига бўлиб ўрганади: а) сложносочиненное предложение; б) сложноподчиненное предложение. А.Ғуломов фақат боғланган қўшма гапни боғловчили ва боғловчисиз деб иккига бўлиб ўрганса, А.Н.Кононов эргаш гапли қўшма гапларни ҳам худди шундай иккига бўлиб ўрганади ва эргаш гапларнинг бир қанча турларини қайд этади. Шуни айтиш керакки, эргаш гапнинг баъзи бир турларига баҳо беришда А.Н.Кононов А.Ғуломов сингари эргаш гапли қўшма гапларга хос бўлган мазмун ва интонацион бутунликка риоя қилмайди, фақат субъектга таянади. Натижада у ўз фикрини шундай баён қилади: «Изменение формы выражения подлежащего повлекло за собой изменение всей структуры предложения, превратив развернутый член предложения в самостоятельное предложение, превратив тем самым простое предложение в сложное. Так в примере: *Опамнинг айтган ашуласи ҳаммага ёқди* — форма на -ган, включенная в состав определительной группы *Опамнинг... ашуласи* не может быть выделена (без ущерба для смысла) из неё и, следовательно, лишена одного из наиболее характерных признаков придаточного предложения. В примере: *Опам айтган ашула ҳаммага ёқди* — сочетание опам айтган, являясь законченным предложением, обладает всеми признаками, присущими придаточному предложению, что превращает всю конструкцию в сложное предложение.» [132, 250-251].

А.Н.Кононов 1960 йилларгача шу фикрда бўлса, А.Ғуломов 1955 йилларда бу фикрдан (эга билан субъектни, кесим билан предикатни бир планга қўйиб ўрганишдан) қайтганга ўхшайди. Бунинг далили сифатида А.Ғ.Ғуломовнинг «Содда гап» (1955) китобини келтиришимиз мумкин. Бу китобнинг «Аниқловчи»

бўлимида, биринчидан, аниқловчи гап эслатилмайди, иккинчидан, аниқловчи гап сифатида берилган бой мисоллар четлаб ўтилиб, уларнинг гап ёки ёйиқ аниқловчи эканлиги айтилмайди (иккиланиш бўлса керак), учинчидан, аниқловчи гап деб берилган мисолларга ўхшаш баъзи бир мисоллар дастлабки ишларда ёйиқ аниқловчи сифатида кўрсатилади. Масалан, Китобни келтираётган бола типдаги мисолларда «китобни келтираётган» аниқловчи деб олинади. «Сиз айтган» бирикмаси билан «китобни келтираётган» бирикмаси субъектнинг бор-у йўқлиги билан фарқ қилади. Балки шунинг учун ҳам А.Ғуломов «китобни келтираётган»ни аниқловчи дегандир.

Ўзбек тилининг анъанавий синтаксисидида бир эгага эргашувчи бир қанча кесимлари бўлган конструкциялар уюшиқ кесимли содда гап ҳисобланади. Ф.Камол бу традицион фикрни фақат қисман маъқуллаб, бир қанча кесими бўлган конструкцияларни иккига бўлиб ўрганади, чунончи:

1. «...эгаси умумлашган гапларнинг кесимлари ёнма-ён келса, кейинги кесим составсиз бўлиб, у кенгайтирилмаса ва махсус эга билан таъминланмаса, ундай гапларни уюшиқ кесимли содда гаплар жумласига киритиш мумкин. Бундай ҳолларда гапнинг эгаси кўпинча кишилиқ олмошларидан бўлиб, кейинги кесимни ўзига хос эга билан бирликда ифодалаш имконияти туғилмайди... Масалан, Биз институтга борамиз, ўқиймиз ва ёзамиз ёки Улар институтга борадилар, ўқийдилар ва ёзадилар каби.

2. «...кесимлари ёнма-ён келмасдан, кейинги кесим ўз составидаги сўзлар воситаси билан олдинги кесимдан ажратилса ёки у кесим махсус эга билан таъминланса, бундай гаплар қўшма гап характерида эга бўлади. Кейинги кесимларни ўзларига мансуб эга билан таъминлаш учун олдинги гапларнинг эгаси олмошдан бошқа сўз туркумларидан бўлиши шарт. Масалан, Тоҳиржон институтга боради, турли бадиий асарларни қўнт билан ўқийди, чиройли ҳикоя ва гўзал шеърлар ёзади [120, 22-23] каби. Бу гапларнинг умумлашган эгаси «Тоҳиржон» бўлиши билан бир қаторда, кейинги кесимларнинг ҳар бирини ўзига хос эга билан таъминлаш мумкин: Тоҳиржон институтга боради, у турли бадиий асарларни қўнт билан ўқийди, ўзи ҳам чиройли ҳикоя ва гўзал шеърлар ёзади. Келтирилган матнлардан кўринадики, Ф.Камол содда ва қўшма гапларни фарқлашда, бир томондан, эганинг ифодаланиши материални ҳисобга олса, иккинчи томондан, эга ва кесимнинг дистант ҳолатини, учинчи томондан кесимларни ўзига мос келувчи эга билан таъминлаш

мумкин — мумкин эмаслигини назарда тутати. Лекин бир умумий эгага эргашувчи кесимларнинг морфологик тузилишига аҳамият бермайди.

Ф.Камолнинг бундай талқини 1955 йилдан кейин анъанага айланган, лекин ҳали тўла шакланмаган қўшма гап синтаксиси таълимида туб ва кескин бурилиш эди. Чунки, олим қўшма гапни баҳолашда эга билан чекланиб қолмасдан диққатни кесим ва унинг тузилишига ҳам қаратилиши лозимлигини кўтариб чиқди. Ф.Камолнинг бу фикри ривожлантирилмади ва ўзбек тилшунослигида қўшма гап таълими эга марказида давом эттирилди.

1940-1950 йиллар бошида қўшма гапнинг белгилаш мезонини изланиш даври деб олсак, бу даврга хос икки асоснинг мавжудлигини

1) кенг тарқалган, оммалашган эга асосини;

2) йўл-йўлакай, ўта қатъиятсизлик билан ва қатор мустаснолар билан («...кесимлари ёнма-ён келмасдан, кейинги кесим ўз составидаги сўзлар воситаси билан олдинги кесимдан ажратилса ёки у кесим ўзига махсус эга билан таъминланса...») [120] кесим асосини кўраимиз.

Биринчи йўналиш содда гап ҳақидаги таълимот билан асосланган ва у билан боғланган эди. Иккинчи йўналиш эса, биринчидан, йўл-йўлакай айтилган, содда гап ҳақидаги таълимотдан айрилган, ажратилган ҳолда илгари сурилган фикр. Иккинчидан, биринчи йўналиш (эга йўналиши) XX асрнинг ўрталарида беқиёс катта ютуқларни қўлга киритган Овropa тилшунослигининг гапнинг, албатта, икки таркибдан иборат бўлиши, эгасиз гапларнинг бўлиши мумкин эмаслиги ҳақидаги таълимоти билан, мантиқнинг ҳукм, албатта, икки бўлакли — субъект ва предикатдан иборат бўлишлиги, субъектнинг ҳокимлиги, предикатнинг тобелиги билан мустаҳкамланар эди. Шунинг учун ҳам ўзбек тили синтаксисини ўрганиш тараққиётида эга йўналиши бош йўналиш бўлди. Шу асосда устозларимиз Ғ.Абдураҳмонов, М.Асқароваларнинг ишларида қўшма гап ҳақидаги мукамал таълимот ишлаб чиқилди.

Қўшма гап масаласи ўзбек тилшунослигида биринчи марта илмий асосда Ғ.Абдураҳмонов томонидан чуқур ўрганилди [4-17]. Қўшма ва содда гапларнинг ўзаро муносабати, фарқлари, қўшма гапнинг турлари, ҳар бир турнинг умумий, хусусий жиҳатлари атрофлича таҳлил қилинади.

Боғланган қўшма гап, боғланган қўшма гап таркиби (компонентлари)ни бириктирувчи воситалар, боғланган қўшма гапнинг интонацион ва мазмун хусусиятлари, боғланган қўшма гап компонентларининг, худди эргаш гапли қўшма гапнинг компонентларидек пайт, сабаб, натижа, тўсиқсизлик каби муносабатларда бўлиши; эргаш гапли қўшма гап, унинг бош ва эргаш гапдан тузилиши, бош ва эргаш гапларнинг ўз табиатидан келиб чиққан хусусиятлар, бош ва эргаш гапларни бириктирувчи воситалар, гап қурилишида бош ва эргаш гапларнинг ўрни сингари умумий хусусиятлар қатор далиллар асосида пухта, мукамал текширилади.

Ғ.Абдураҳмонов эргаш гапли қўшма гапни мазмунан дастлаб 13 турга бўлиб ўрганади: аниқловчи, тўддирувчи, эга, кесим, пайт, ўрин, сабаб, шарт, мақсад, тўсиқсиз, натижа, равиш, қиёслаш эргаш гапли қўшма гаплар. Қиёслаш эргаш гапли қўшма гаплар эса ўз ичида учга бўлиб таҳлил қилинади: чоғиштириш, ўхшатиш, миқдор-даража эргаш гапли қўшма гаплар. Шундай қилиб, эргаш гапли қўшма гапнинг 15 тури кўрсатилади.

Ғ.Абдураҳмонов томонидан, юқоридагилардан бошқа, яна боғловчисиз қўшма гап, унинг компонентларини бириктирувчи воситалар, боғловчисиз қўшма гапнинг турлари, боғловчисиз қўшма гап компонентларининг мазмун (сабаб, натижа, шарт, тўсиқсиз каби мазмун) муносабатлари, мураккаб қўшма гап, унинг турлари сингари бир қанча масалалар атрофлича ўрганилиб, илмий асосда батафсил ёритилади.

Шуни таъкидлаш керакки, Ғ.Абдураҳмонов бундан қарийиб 49 йил илгари қўшма гапни шу даражада синчковлик билан ўрганганки, натижада қўшма гапнинг ҳеч кимнинг ақлига келмаган нозик томонларига ҳам аҳамият берган. Масалан, уюшиқ кесимли гаплар ҳақида шундай деб ёзади: «Содда ва қўшма гапларни фарқлашда қийинчилик туғдирган ҳолат шундан иборатки, баъзи бир синтактик конструкцияларнинг таркибида фақат бир эга – субъект бўлишига қарамай, қўшма гап саналади, чунки бу хил конструкцияни ташкил этган қисмларнинг ҳам грамматик, ҳам семантик жиҳатдан ўзига мустақил эканлиги кўриниб туради; бу хил конструкцияни ташкил этган қисмларнинг ҳар бири маълум фикр тугаллигини ифодалайди, уларнинг предикативлик ва модаллик хусусиятлари бўлади» [5-15]. Бу фикрда Ф.Камол томонидан эҳтиётлик билан кўтарилган, лекин кейинчалик ривожлантирилмаган қарашнинг давом эттирилишини кўриш қийин эмас, албатта.

Муаллиф «Қўшма гап синтаксиси асослари» китобининг «Сўз боши» қисмида қуйидаги жуда тўғри фикрни олға суради: «Равишдош, сифатдош, шарт феъли формаларини эргаш гапни бош гапга боғловчи грамматик, восита сифатида талқин қилиш тўғри бўлмайди» [5, 10]. Лекин амалий таҳлилда эса бу фикрга изчилик билан амал қилинмайди.

М.А.Асқарова ишларида қўшма гапнинг ўрганилиши давом эттирилди [33-39]. Тадқиқотчи қўшма гапларни боғланган, эргашган, боғловчисиз каби турларга ажратади. У эргашган қўшма гапларнинг турларини белгилашда маълум аниқлик киритади. Олима Ғ.Абдурахмонов томонидан ажратилган эргаш гаплар турларидан фарқли ўлароқ ўхшатиш ва чоғиштириш эргаш гапларни ҳам муайян тур сифатида беради, таснифда (эргаш гапларнинг турлари таснифида) бундан бошқа ўзгариш йўқ. Устоз олима мураккаб типдаги қўшма гаплар, боғловчисиз қўшма гаплар, уларнинг турларини синчковлик билан таҳлил қилади ва қимматли маълумот беради.

Ғ.Абдурахмонов, М.Асқарова, А.Ғуломовларнинг эга марказида турган синтактик таҳлилларида яна қуйидаги ҳал қилувчи ҳолатларни қайд этиб ўтиш лозим:

1. Қўшма гап бўлиши учун гапда икки ва ундан ортиқ эга-кесим маркази бўлмоғи лозим.

2. «Боғланган» тушунчаси асосида тенг боғловчи, яъни «боғловчи туркумидаги тенг боғловчи турига оид ёрдамчи сўз бор» мазмунида тушунилади.

3. Эргаш гапли қўшма гапларнинг «эргаш» гапининг турини белгилашда мазмун-вазифа омилига таянилади. Бошқача қилиб айтганда, эргаш гап гап бўлагига ўтказилса (трансформация этилса), у қандай бўлак ва унинг маъно турига айланса, шу асосда эргаш гапнинг тури аниқланади. Чунончи, буни қуйидаги жадвалда кўрсатиш мумкин:

№	Эргаш гапли қўшма гап	Қўшма гапнинг трансформацияси	Қўшма гапнинг тури (атамаси)
I	II	III	IV
1.	Ким бировга чуқур қазиса, унга ўзи йиқилади. (Мақол)	Бировга чуқур қазиганнинг ўзи шу чуқурга йиқилади.	Эга эргаш гапли қўшма гап
2.	Бизда одат шундайки, уйга келган меҳмонга ҳам кўсак чувитамиз. (Ойбек)	Уйга келган меҳмонга ҳам кўсак чувитиш одатимиз.	Кесим эргаш гапли қўшма гап
3.	Мен шундан қўрқаманки, орамизда ҳам иккиланувчилар бор. (Ҳ.Ҳ.Ниёзий)	Мен орамизда иккиланувчилар ҳам борлигидан қўрқаман.	Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап
4.	Шундай ҳаёт туғилдики, у сенсиз яшнамай олмади. (Ас.Мухтор)	Сенсиз яшнамай олмайдиган ҳаёт туғилди.	Аниқловчи эргаш гапли қўшма гап
5.	Кунботир, димоғи чоғ бўлиб, Балқийён йўлига равона бўлди.	Кунботир димоғи чоғ бўлган ҳолда Балқийён йўлига равона бўлди.	Равиш эргаш гапли қўшма гап
6.	У кучаниб қанча қаттиқ пуфласа, пилик шунча ловиллаб ёнарди. (Ойбек)	У кучаниб қаттиқ пуфлаган сари пилик ловиллаб ёнарди.	Ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гап
7.	Қуёш ҳавони иситса, дўстлик қалбни иситади. (Газетадан)	Дўстлик қалбни, қуёш ҳавони иситади.	Чоғиштириш ва ўхшатиш эргаш гапли қўшма гаплар
8.	Гапни чўзишнинг ҳожати йўқ, сабабки одамлар тайёр. (А.Қаҳҳор)	Одамлар тайёр бўлгани учун гапни чўзишнинг ҳожати йўқ.	Сабаб эргаш гапли қўшма гап
9.	Ўтни ловулатинг, токи батамом куйдирсин, кул қилсин душманимизни. (Ойбек)	Душманимизни кул қилиш, куйдириш мақсадида ўтни ловулатинг.	Мақсад эргаш гапли қўшма гап
10.	Холмурод очиқ турган мактаб эшигини берки-тишга борганда, ичкаридан овозлар эшитилди. (П.Турсун)	Холмурод очиқ турган мактаб эшигини беркитишга борган пайтда ичкаридаги овозларни эшитди.	Пайт эргаш гапли қўшма гап

* Барча мисоллар А.Ғуломов, М.Асқароваларнинг «Ҳозирги ўзбек адабий тили» китобидан олинган (Т., 1987й.)

I	II	III	IV
11.	Гулсум қаерда ўйнаса, Холмуроднинг кўзи ҳам ўша ерда эди. (П.Турсун)	Холмуроднинг кўзи Гулсум ўйнаган жойда эди.	Ўрин эргаш гапли кўшма гап
12.	Кўзим илгари очилган бўлса эди, мен ўз юрагимни бўриларга едирар эдимми? (Ойбек)	Содда гапга айлантириш мумкин эмас.	Шарт эргаш гапли кўшма гап
13.	Соқчи ҳайдаса ҳам, Курашевич қирғоқдан нари кетмади. (Ас.Мухтор)	Соқчининг ҳайдашига қарамасдан Курашевич қирғоқдан нари кетмади.	Тўсиқсиз эргаш гапли кўшма гап
14.	Япроқлар шундай товланадики, кўзингиз қамашади. (Ойбек)	Япроқларнинг товланиши оқибатида кўзингиз қамашади.	Натижа эргаш гапли кўшма гап

Жадвалдан кўришиб турибдики, тобе эргаш гап вазифа жиҳатдан гапнинг кесими вазифасида келган сўзнинг синтактик ва маъновий бирикувчанлиги (валентлиги) нинг [Бу ҳақда қар. 74, 109, 128, 129, 142, 143, 152, 187, 211, 212, 213, 241, 304, 306, 321, 333, 334, 335, 336] қайси аъзоси ўрнини эгалласа, шу аъзо номи билан айтилади. Бунда ҳол маъно турларининг фарқланиши сақланади, тўлдирувчи, ва аниқловчиларни турларга ажратишда изчиллик давом эттирилмади. Бунинг сабаби шундаки, тўлдирувчи ва аниқловчининг содда гап синтаксисида ажратилиш асослари маъновий омилга эмас, балки шаклий, грамматик (морфологик) омилга таянади. Ҳолнинг турларини ажратиш эса маъновий асосда амалга оширилади [43, 290. 328].

Эргаш гап турларини аниқлашда вазифа омилига таяниш изчиллик билан давом эттирилмади. Акс ҳолда барча эргаш гаплар беш турга – эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи, ҳолга ажратилиши ва ундан кейин ҳар бирининг ўз ичидаги маъно тури аниқланиши лозим эди.

Ўзбек тилшунослигида эргаш гап турларини «эга бор ёки йўқ»лиги ва маъно омилларига таяниб ўрганиш 60-70 йилларда, умуман, кўшма гапларни ўрганишнинг манбаи бўлди. Бу соҳада Ғ.Абдураҳмонов, М.Асқарова, А.Азизова, Э.Азларов, Ф.Убаева, Э.А.Грунина, А.Коклянова, С.Равшанова, Х.Рустамов, Н.Турниёзов ва бошқа қатор олимларнинг ишларини тилга олиб ўтиш зарур. Бу тадқиқотларда ўрганиш манбаи қилиб олинган кўшма гапларнинг ифодаланиш турлари ва воситалари, уларда эга ва кесимнинг ифодаланиш шакл ҳамда воситалари, тобе

гапнинг бош гапга боғланиш қонуниятлари энг нозик хусусиятларигача баён ва тавсиф этилди. А.Бердиалиев 80-йилларга келиб, қўшма гап синтаксисига янги йўналиш – систем йўналиш таҳлили усулларини изчил равишда тадбиқ этишга уринди. А.Бердиалиев қўшма гап синтаксиси соҳасига систем тилшуносликнинг ўхшашлик (парадигматика), синтактик зиддиятлар (синтактик оппозиция) каби тушунчаларни олиб кирди [59, 60, 61, 62, 63]. Лекин қўшма гапларни ажратиш ва уларни тасниф этиш асосларини А.Ғуломов, Ғ.Абдурахмонов, М.Асқарова ишларида кўриш мумкин. 80-йилларда шакланган ва юқорида кўриб ўтилган ажратиш асослари ва тасниф меъёрлари ҳозирга қадар, асосан, сақланмоқда. Бунинг ёрқин далили, кўриб ўтганимиздек, илк назарий асоси 40-йилларда бошланган, 50-йилларда ниҳоясига етган ва 1961 йилда биринчи нашри амалга оширилган А.Ғуломов ва М.Асқаровалар «Ҳозирги ўзбек адабий тили. (Синтаксис)» дарслигининг олий ўқув юртлари учун 1987 йилда учинчи марта нашр этилганлигига қарамай, шу кунларда ҳам уни яна қайта нашр этишга эҳтиёж борлигидадир. Бунинг асосий бойси шундаки, ўзбек тилшунослигида гап синтаксисини қайтадан қуриш учун «эга» асосидан бошқа асослар ишлаб чиқилган мукамал синтактик йўналишнинг, талқиннинг йўқлигида эди. Ҳозирда эса кесим асосида ишлаб чиқилган мукамал синтактик талқин мавжуд ва у субстанционал йўналиш асосчиси устоз Ҳ.Ғ.Неъматов издошлари ҳамда шогирдлар томонидан ривожлантирилмоқда.

2-бўлим. Ўзбек тили грамматикаси талқинидаги ва талқинидан четда қолган муаммолар

Ишимизнинг олдинги бўлимларида таҳлил этилган қўшма гап ва уни ажратиш, тасниф этиш асослари ҳозирги ўзбек тилшунослигида кенг тарқалган қатор ҳодисалар талқинида бир талай муаммолар келтириб чиқарди. Ва бу муаммоларнинг бош омили Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, Ф.Абдурахмонов, М.Асқароваларнинг ўз асарларида қўшма гап туркий тилларнинг, жумладан, ўзбек тилининг ўз табиатидан, ўз ички қонуниятларидан келиб чиқиб ўрганмасдан, Европа тилшунослигининг, жумладан, Ф.Ф.Фортунатов, А.М.Пешковский, В.В.Виноградовлар бошчилигидаги Москва лингвистик мактабининг назариясига, яъни гапни, шунингдек, қўшма гапни баҳолаш марказида, асосан, «эга» туриши назариясига таянишларидан вужудга келди.

Туркий тилларнинг грамматик қурилиши равишдош сифатдош, ҳаракат номи шакллариининг жуда кенг ривожланганлиги билан Ҳинд Европа тиллари грамматик қурилишидан фарқ қилади [83, 51, 112, 113]. Бу фарқнинг характерли белгиларидан бири шуки, туркий тилларнинг равишлош, сифатдош, ҳаракат номи шакллари ўз бажарувчисига, ўз субъектига эга. Бундай хусусият Ҳинд-Европа тиллари оиласига кирувчи бирорта ҳам тилга хос эмас. Жумладан, Салим читал, я пришел» – “Salim lisend, ich kam” каби гаплардир. Улар бундай гап қурилишини тавҳин ҳам, талқин ҳам этолмайди. Вахоланки, ўзбек тили учун «Салим ўқитаётганда мен келдим» тушпа-тузук меъёрий гапдир.

Биз «устозимиз А.Ф.Фуломовдан «синтаксис интернационалдир» деган хулосаларни кўп эшитганмиз. Ва ҳақиқатда ҳам, туркий тилларнинг, шунингдек ўзбек тилининг синтаксиси байналмиллалаштирилган эди. Мана шу «синтаксис интернационал» деган хулосага асосланган ўзбек тили синтаксиси кўп категорияларининг тақдирини ўзбек тилининг грамматик қурилиши, ўзбек тилининг семантик қурилиши, ўзбек тилининг оҳанги, товуш темпи қурилиши табиатидин келиб чиқиб эмас, балки рус тилининг грамматик-семантик қурилиши табиатидан келиб чиқиб, ағдармачилик заминида ҳал қилина бошланди. Масалан «Салим ўқийётганда мен келдим» гапи икки ярусли бўлиб, бир ҳуқумни тасдиқлайди. Бу гапнинг биринчи ярусини (Салим ўқийётганда) иккинчи ярусини ифода этилган ҳаракатнинг бажарилиш пайтини кўрсатади. Пайт маъносини кучайтириш, таъкидлаш учун биринчи ярусини пайт, вақт

сингари сўзлар ҳисобидан кенгайтириш ҳам мумкин. Бундай ҳолда «-да» элементи шу сўзларга ўтади: Салим ўқиётган пайтда // вақтида мен келдим каби. Бу хил вариантларда гап мазмунига ҳеч қандай путур етмайди.

«Салим ўқиётганда мен келдим», «Салим ўқиётган пайтда мен келдим» сингари икки хил кўринишда ҳам биринчи ва иккинчи яруслар орасида қисқа пауза бўлади (нормал талаффузда). Лекин уларда предикатив бирликларга, яъни қўшма гапнинг қурилиш материали бўлган содда гапларга хос оҳанг йўқ. Кўринадики, «Салим ўқиётганда мен келдим» қурилмаси (конструкцияси) қўшма гап эмас, балки содда гапдир. «Салим ўқиётганда мен келдим» гапининг биринчи яруси субъект-предикат заминида ташкил топган сифатдош оборот бўлиб, унинг гапдаги синтактик вазифаси ёйиқ пайт ҳолидир. Таҳлил қилинаётган гап сингари конструкцияларнинг миллий синтаксис миллий фонетик қурилишдан кўз юмиб, рус синтаксис қурилиши асосида таржимага таянилди. Ва натижада «Салим ўқиётганда мен келдим» гапи «Қоғда Салим читал, я пришел» гапи сингари пайт эргаш гапли қўшма гап деб баҳоланади. Гарчи назарийетчи тилшуносларнинг имони комилаки, ҳар бир тил морфологиясининг бутун қудрати, тилнинг туб миллийлиги яққол шаклда синтаксисда рўёбга чиқади [187, 266, 267, 71, 52, 53, 191, 164, 161]. Шу сабабли ўзбек тилшунослигида бугунги кунда анъанага айланган қўшма гап ҳақидаги таълимот қатор муаммоларни туғайради. Бу муаммолар: ўзбек тили синтаксисининг муаммолари эмас, чунки муаммо бўлиб келаётган ҳодисаларнинг бирортаси ҳам ўзбек тили синтаксиси учун ёт ёки бегона бўлган ҳодиса эмас. Буларнинг муаммолиги шундаки, улар анъанавий қўшма гап ҳақидаги таълимотнинг талқин меъёрларидан четга чиқиши, синтаксис учун эмас, балки унинг талқини учун муаммодир. Биз қуйида шундай муаммолардан бир нечтасини санаб ўтамиз.

I. Туркий тилларда ҳам ҳукм элементлари бўлган бош бўлақлар (субъект ва предикатларга аналогик ҳолда) ҳар қандай гапнинг асосини ташкил этади, дейилади [329, 114, 132, 162, 227, 338, 342, 343]. Натижада тилшунослиқдаги назарий концепциялар ва конкрет синтактик конструкцияларнинг хусусиятлари ўртасида турли чалкашликлар вужудга келади. Чунончи, ўзбек тилида содда гап доирасида кесим ҳамма вақт шахс-сон, майл, замон кўрсаткичлари билан шакланган бўлади деб, уқтирилади.

¹ Биз бу ўринда грамматик (морфологик) шакланмайдиган содда гапларнинг алоҳида тури – «қоришиқ гаплар»ни четлаб ўтамиз (бу ҳақда қар. 156. Ва Р.Бобокалоновнинг махсус тадқиқотари).

Ва бир предикатив марказдан иборат бўлган гап содда гап, икки ва ундан ортиқ предикатив марказдан иборат бўлган гап қўшма гап ҳисобланади. Лекин анъанавий синтаксисда қўшма гап таркибида қўлланган кесимлар ҳар доим ҳам шу кўрсаткичлар билан (шахс-сон, замон, майл кўрсаткичлари) шаклланган бўлмайди ва шунга қарамай, бу қисмлар қўшма гапнинг компонентлари — содда гап деб уқтирилади: Сен келгач, мен кетаман ва бошқалар. Ваҳоланки, Сен келгач..., Сен келганда..., Сен келгандан кейин... каби конструкцияларда содда гапларга хос бўлган на мазмун, на интонацион тугалик, на грамматик шаклланиш (шахс-сон, замон, майл кўрсаткичлари) бор. Бундай англашилмовчиликни юзага келтирган омил юқорида кўриб ўтилган Сен келгач, мен кетаман гапнинг рус тилида *Когда ты придешь, я уйду*, деб эргаш гапли қўшма гап тарзида берилишидадир. Чунки Сен келгач, мен кетаман типидagi гапларни қўшма гап сифатида баҳолашга имконият берадиган, юқорида келтирилган рус тили меъёридан бошқа ўзга асос йўқ; субъект-предикат муносабатлари ва уларни тўла-тўқис «эга-кесим» муносабатларига кўчиришдан ўзбек тилшунослиги 60-йилларнинг бошидаёқ воз кечган эди. Негаки, Сен келгач қабидаги предикатив алоқа сен кеча кўрган таркибида ҳам бордир (Сен кеча кўрган қизни биз бутун учратмадиқ). Бу гапдаги ҳам субъект иккита — сен ва биз, предикат — ҳаракат ҳам иккита ва ҳар бир ҳаракатнинг бажарувчиси алоҳида «сен кўр» — «биз учрат». Лекин бундай қурилмалар, яъни Сен кеча кўрган қизни биз бутун учратмадиқ гапи қўшма гап деб баҳоланмайди. Мантиқий «субъект-предикат» муносабатлари тўппа-тўғри грамматик «эга-кесим» муносабатларига кўчирилганда бундай гаплар ҳам қўшма гап деб баҳоланиши лозим бўлар эди. Ваҳоланки, бу йўлдан, юқорида айтиб ўтганимиздек, ўзбек тилшунослиги воз кечди. Лекин Сен қизни кўрганда, биз уни қузатаётган эдиқ гапида (сен қизни кўрганда ...) қўшма гапнинг таркибий қисми деб баҳолаш четлатилмади. Ва бунинг боиси юқорида айтилган ягона асос: ўзбекча бу гапнинг қурилишига русча *Когда ты увидел девушку, мы её провожали* қўшма гапнинг мос келишидир.

Туркологияда, жумладан, ўзбек тилшунослигида 40-йиллардан бери мантиқий предикат вазифасида ўз бажарувчиси (субъекти) билан келган равишдош, сифатдош ва ҳаракат номи шакллариининг мустақил содда гапларга тенг бўлолмаслигини назарда тутган ҳолда гап кесими вазифасини ўтай олмасликлари

* Сифатдош ва ҳаракат номлари соф феълларга тақдосланиб, кенг маънода олинганда.

такрор ва такрор қайд этилди [26, 35, 39, 51, 52, 54, 60, 83, 84, 93, 96, 114, 132, 134, 287, 152, 321, 328, 338]. Лекин назариялар ўзбек тили қўшма гаплари таҳлиliga бевосита тадбиқ этилмаганлиги учун амалда қўлланилмади. Ачинарлиси шундаки, равишдош, сифатдош, ҳаракат номларининг ўз субъекти билан келиб, кенгайтирилган бирикмалар ҳосил қилиши ҳатто ўрта мактаб дастуруламалари лойиҳаларидан ҳам жой олди [326, 327], аммо илмий грамматика талқини бу масалаларни четлаб ўтди. Чунки ҳозирги кунгача мавжуд бўлган ўзбек тилининг ягона илмий грамматикасида [339] қўшма гапнинг анъанавий талқини сақланиб қолди.

II. Шу билан боғлиқ яна бир масала. Қўшма гап икки ва ундан ортиқ содда гапларнинг бирикишидан иборат деб саналади. Бу Сен келдинг, мен кетаман каби гапларга нисбатан тўғридир, чунки уларнинг ҳар бири мустақил равишда гап бўлиб кела олади: Сен келдинг. Мен кетаман. Лекин Сен келгач, мен кетаман гапида бу қоида қўл келмайди. Чунки Сен келгач типидagi «гап» ўзбек тилида йўқ, у фақат қўшма гап таркибида ўзбек анъанавий грамматика илмидагина гап деб тан олинади, холос. Воқелик (ўзбек нутқи ва ўзбек онги) билан илмий грамматика орасида бундай зиддият фан учун безарардай кўринса-да (чунки бири фан, иккинчиси – онг), тадрис (методика) учун, ўзбек тили қурилишини миллионлаб болаларимизга ўқитиш учун беқиёс мураккабликлар туғдиради [341]. Шунинг учун илмий грамматика бу чигалликни ҳал этиш чораларини ишлаб чиқиши керак.

III. Анъанавий синтаксис, асосан, мазмунга таяниб иш кўрганлиги туфайли дарслик ва қўлланмаларда мисол тариқасида берилган кўп қўшма гапларга бир томонлама ёндашилади. Натижада зиддиятлар туғилади.

Эргаш гапли қўшма гап ҳақида фикр юритилганда эргаш гап бош гапнинг бирор бўлагини изоҳлаб, унга эквивалент бўлиб келади деймиз. Ва «Ким меҳнатни севса, унинг иши ривож топади» каби мисолларни таҳлил қилиб, эргаш гап бош гапдаги

* «Қўшма гап содда гапларнинг бирикувидан ҳосил бўлади» – деган тушунчанинг ўзи ҳам маъқул эмас. Чунки содда гап фикран нисбий, интонацион муглақ тугалликка эга бўлади. Қўшма гапнинг қурилиш материали ҳисобланган қуриламалар (худди шунингдек, яқка бир сўз ҳам) бундай хусусиятга эга эмас. Улар фақат шаклан, яъни тапқи томондан содда гапга ўхшайди. Ички томондан, яъни мазмун ва оҳанг томондан содда гапдан бутунлай фарқ қилади. Қўшма гапнинг қурилиш материалига хос бўлган мазмун ва оҳанглар бирлашиб, яхлитлик ҳосил қилади ва қурилма (қўшма гап) охирида яқунланади. Шунинг учун қўшма гап содда гаплардан ҳосил бўлади демасдан, қўшма гап ё номустақил содда гаплардан, ё предикатив бирликлардан ҳосил бўлади дейиш маъқул. Кўпчиликнинг тушуниши осон бўлсин учун «номустақил содда гап» иборасини қўлашни лозим топдик. Урни билан компонент, предикатив бирлик ибораларини ҳам ишлатдик.

олмош билан ифодаланган қаратқичли аниқловчини (унинг) ишроқлаб келган эргаш гапли қўшма гапли содда эргаш гап ишомустақил содда гаплик хусусиятини йўқотиб, ёйиқ қаратқичли аниқловчига ўтишини (*меҳнатни севганнинг иши ривож топади*) таъкидлаймиз. «*Душман таслим бўлмаса, уни йўқ қиладилар*» типидagi гапларга келганда юқоридаги фикрнинг аксини айтиб, яъни унга зид бориб, асосан, мазмунга таянган ҳолда шарт эргаш гапли қўшма гап деймиз. Нега буни воситасиз тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап дейиш мумкин эмас? Назаримизда, бу хил гапларга ё синкретик қўшма гапларнинг бир тури деб қараш керак; ёки қандайдир бошқача баҳолаш (шакл ва мазмун планида иккита бўлиб ўрганиш) лозим.

IV. Шарт майлининг қўшимчаси «-са» содда гапда шарт ҳолининг, қўшма гапда эса эргаш гаплар кесимнинг кўрсаткичи бўлиб келади. Мавжуд адабиётларда «-са» элементининг шарт эргаш гапли кўрсаткичи кесим бўлиб келишига урғу берилади [5, 17, 95, 57, 131, 162, 295, 338, 342, 329]. Аммо бошқа эргаш гаплар кесимнинг кўрсаткичи бўлиб келиши ёки кесим таркибидаги бирор сўзга қўшилиб келиши ҳақида ҳеч нима (баъзи бир эслатишлардан ташқари) дейилмади. Лекин бошқа (шарт эргаш гапли қўшма гаплардан бошқа) эргаш гапли қўшма гапларга берилаган мисоллар орасида кесими шарт феъли формасида бўлган гаплар учрайди. Масалан, шарт феълининг қуйидаги эргаш гапли қўшма гаплар эргаш гапининг кесими бўлиб келишида кўп мисолларга дуч келамиз:

1) эга эргаш гапнинг кесими бўлиб келади: *Кимки ватанпарварлик ишқи билан ёнса, у, албатта, мақсадига эришади.* (Ойбек) [339, 189];

2) кесим эргаш гапнинг кесими бўлиб келади: *Сен кимсанки, овозинга ҳамма уйғонса?* [339, 190];

3) тўлдирувчи эргаш гапнинг кесими бўлиб келади: *Кимда гумонинг бўлса, уни кўздан қочирма.* (Ойбек) [339, 192];

4) аниқловчи эргаш гапнинг кесими бўлиб келади: *Қайси киши тиришиб ўқиса, у киши кўп нарсани билади.* [339, 195];

5) равиш эргаш гапнинг кесими бўлиб келади: *Наҳотки ўз бухгалтери шундай қилса-я, дея кўнгли бузилди.* («Муштум») [339, 198];

6) чоғиштириш ва ўхшатиш эргаш гапларнинг кесими бўлиб келади: *Бу ерда туғилган инсон қай йўсинда ўсса, Холмурод ҳам шундай ўсарди.* (П.Турсун) [339, 202];

7) сабаб эргаш гапнинг кесими бўлиб келади: *Қаландаров Сауданинг зарбга бундай эпчиллик билан чап беришини сира*

хаёлига келтирмаган бўлса керак, ўзи шошиб қолди. (А.Қаҳҳор) [339, 205];

8) мақсад эргаш гапнинг кесими бўлиб келади: *Фан чўқисини эгаласанг деб, мактаб сенга қучоғини очган.* [339, 207];

9) пайт эргаш гапнинг кесими бўлиб келади: *Василий мактаб саҳнасида болаларни машқ қилдирса, катта-кичик келиб чека-чекада томоша қилиб туришади.* (П.Турсун) [339, 208];

10) ўрин эргаш гапнинг кесими бўлиб келади: *Гулсум қаерда ўйнаса, Холмуроднинг кўзи ҳам ўша ерда эди.* (П.Турсун) [339, 214];

11) тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими бўлиб келади: *Бошқалар ўзини, ҳар қалай, тугиб олган бўлса ҳам, Онахон ҳамон тиңчиёлмас эди.* (А.Мухтор) [339, 218];

12) ўлчов-даража эргаш гапнинг кесими бўлиб келади: *Ҳаётни қанча севсанг, бу сенга шунча гўзал кўринади.* [339, 199]

Бизнинг назаримизда, «-са» қаерда бўлса, у ерда шарт маъноси бор. Лекин шу шарт маъносининг қудрати ҳамма жойда бир хил ёки тенг эмас. Унинг маъноси бир қурилма (конструкция)да кучли бошқа бир конструкцияда кучсиз. Қўшма гаплар бобида «-са»нинг ана шу хусусиятлари очилиб, унга ўз меъёрида тўғри баҳо берилса, морфологик талқин билан синтактик талқин қиёсланиб, орада бўлган зиддиятлар йўқотилса, яхши бўларди.

V. Содда гаплар таркибига кўра икки турга – бир таркибли ва икки таркибли гаплар [162, 206, 207, 194, 338, 339, 342]га ажратилади. Кесимлари бир шахс, турли замонни кўрсатиб турувчи «*Нима эксанг, шунга ўрасан*» [339, 38, 39] типидagi гаплар шахси умумлашган содда гап бўлиб, ҳар икки қисм (компонент)нинг ҳам эгаси ифодаланмаган. Шунга айтиш керакки, шу ва шунга ўхшаш гапларнинг қўшма гап кўринишида эргаш гап эгасининг ифодаланмаслигига йўл қўйилмайди. Масалан, «*Экилса, шу ўрилади*» каби гаплар ўзбек тили гап қурилишига хос эмас. Агар шу гапни *экилса, шу ўрилади* шартли ҳолда қўшма гап десақ, унинг «*экилса*» қисми эргаш гап бўладими? Ҳа, бўлади. Айтайлик, худди шундай эгаси ифодаланмаган «*Нима эксанг, шунга ўрасан*» каби гапларни қўшма гап ҳисоблаб, унинг ҳар бир қисмини қўшма гапнинг бир қисми дейиш мумкин эмасми?!

Таҳлил қилинаётган гапни шахси умумлашган гап деймиз. Хўп, қайси кесимнинг (*эксанг, ўрасан*) шахси умумлашган?

* Бир таркибли гапларнинг қўшма гап таркибига келиши Ж.Ш.Джумабаева томонидан махсус тадқиқ этилган.

Агар ҳар икки кесимнинг ҳам шахси умумлашган бўлса, нега бу гап шахси умумлашган иккита бир составли гапнинг бирикиши, яъни шахси умумлашган содда гапларнинг бирикишидан иборат бўлган қўшма гапнинг бир кўриниши, тури эмас?!

VI. Эргаш гап турларини аниқлашда бош омил мазмун бўлиб қолганлиги учун бир хил қурилишга, лекин маъно бўёғи бошқача, фарқли бўлган гаплар қўшма гапларнинг турли хилларига киритилади. Чунончи, Салим келса, дарс бошланади гапида пайт бўёғи мавжуд бўлса, пайт эргаш гапли қўшма гап, шарт бўёғи бўрттирилса, шарт эргаш гапли қўшма гап сифатида баҳоланади. Ваҳоланки, гапларнинг қурилиши тамоман бир хил. Шунинг учун ҳам синтактик тасниф қурилишга асосланиши керакми ё мазмунгами?! Ахир, биз «Бола туғилди» гапини пайдо бўлиш гаплари, «Бола ўлди»ни ўлиш-йўқолиш гаплари деб тасниф этмаймиз-ку.

Бу ҳодиса – мазмун омили қўшма гап қисмлари (компонентлари) бир-бири билан турли-туман боғловчилар воситасида боғланиб келганда яққол кўзга ташланади. Қуйидаги қаторларни солиштиринг.

№	Биринчи гап	Боғланиш воситаси	Иккинчи гап
1.	Ўқитувчи келди	,	дарс бошланди
2.	Ўқитувчи келди	-ю,	дарс бошланди
3.	Ўқитувчи келди	, чунки	дарс бошланди
4.	Ўқитувчи келди	, шунинг учун	дарс бошланди
5.	Ўқитувчи келди	, натижада	дарс бошланди

Жадвалда келтирилган гаплар синтактик нуқтаи назардан тўрт хил баҳоланади (боғловчисиз қўшма гап, боғланган қўшма гап, сабаб эргаш гапли қўшма гап, натижа эргаш гапли қўшма гап).

Жадвалда акс этган гапларда синтактик ҳодиса – гап парадигмаси акс этирилганми ёки морфологик ҳодиса – боғловчилар парадигмаси ўз аксини топганми? Агар бу ерда боғловчилар парадигмаси ўз аксини топган бўлса, нима учун бу боғловчилар хусусиятларини қўшма гап турларига кўчиришимиз керак экан?!

VII. Мен келдим, аммо уни кўрмадим қурилишли гаплар синтаксисимиз талқинига кўра содда гап, уюшган кесимли содда гапдир. Ҳақиқатда ҳам келдим ва кўрмадим бўлаклари битта эга мен атрофида бирлашади ҳамда бу каби синтактик талқинда ҳеч қандай қарама-қаршилик йўқ. Бу гап таркибида аммо зидлов

боғловчиси мавжуд. Бу боғловчиларнинг вазифаси ўзбек тили грамматикаларида қуйидагича белгиланган:

1. «Гапнинг уюпиқ бўларларини ва содда гапларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қиладиган ёрдамчи сўзлар боғловчи дейилади» [340, 258, 342, 501].

2. «Гап бўлакларини ёки қўшма гап ичидаги содда гапларни ўзаро бир-бири билан боғлаш учун хизмат қилувчи сўзлар боғловчи дейилади» [343, 359, 328, 566].

3. «Боғловчилар гап бўлаклари ва айрим-айрим содда гапларни боғлаш учун хизмат қиладиган ёрдамчи сўзлардир» [342, 501].

4. «Боғловчилар қўшма гап составидаги айрим содда гаплар ва уюшган бўлақлар орасидаги турли муносабатларни ифодалаш учун қўлланадиган ёрдамчи сўзлардир» [328, 566] ва бошқалар. Бевосита зидлов боғловчилари ҳақида қуйидаги фикрлар бор:

а) «Зидловчи боғловчилар тилимизда уюшган бўлақларни боғлаш вазифасида жуда кам қўлланадилар. Бу боғловчилар, кўпинча, айрим гапларни бир-бирига боғлаб келиб ёки гапнинг бошида келиб, ўзларидан олдин келган гапга нисбатан кейинги гапнинг зид, қарама-қарши қўйилганни кўрсатиш учун ишлатиладилар» [342, 506];

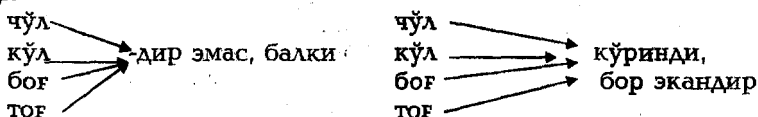
б) «Зидловчи боғловчилар. Бундай боғловчилар содда гап ва боғланган қўшма гапларда қўлланиб, ҳодиса, иш-ҳаракат ёки бирор предметни бошқасига зид қўйиб, уларнинг орасидаги қарама-қарши муносабатни билдиради» [328, 569];

в) «Зидловчи боғловчилар. Булар маъно жиҳатидан бир-бирига зид, қарама-қарши бўлган уюшиқ бўлақларни ёки гапларни боғлашга қўлланади...» [343, 361].

Мана шу таърифларда бир фикр ажралиб туради: бу боғловчилар «зид, қарама-қарши бўлган уюшиқ бўлақларни ёки гапларни боғлашда қўлланади». Бу фикрни жуда тўғри дейиш қийин. Негаки зидловчи боғловчи баъзан маъно жиҳатдан қарамақарши бўлмаган гап бўлақларини ҳам ўзаро боғлаши мумкин, чунончи, «гапираман, аммо ... ёзаман ҳам – гапираман, аммо ёзмайман» каби қатор гапларни келтириш мумкинки, бу каби (биринчи)ларда зиддият на мазмунда ва на шаклланишда бор. Шу каби гаплар «... гапираман ва ... ёзаман ҳам» каби тузилмаларнинг бир кўриниши деб ҳисобланиши мумкин. Шунингдек, шуни эсда тутиш керакки, бошқа боғловчилардан фарқли равишда зидлов боғловчилари ҳукм билан боғлиқ, шунинг учун улар уюшиқ кесимлар (кенг маънода) билан қўлланади. Бизнинг синтаксисимизда, юқорида кўрганимиздек,

зидлов боғловчилари уюшиқ бўлақларни, гап бўлақларини боғлайди [162, 159, 288, 246, 38, 91] деб қайд этилган-у, аммо шу каби таърифларга аниқлик киритилмаган: қайси уюшиқ бўлақларни, ҳаммасиними? Бу ўринда зидлов боғловчилари уюшиқ кесимларни ўзаро боғлашга хизмат қилиши, аммо бошқа гап бўлақларини боғлашда роли йўқлигини қайд этиш лозим эди. Бу фикр, жумладан, аммо боғловчисининг гап бўлақлари — уюшиқ кесимларни боғлаши вазифаси ҳақидаги фикр анъанавий грамматикамизнинг морфология бобида ҳам ҳеч қаерда қайд этилмаган. Кўришиб турибдики, грамматикамизнинг морфологик талқини билан синтактик талқини орасида зиддият юзага келган. Демак, илмий грамматикамизда ҳанузгача шу каби масалаларга конкрет ёндашилмаган, умумий фикрлар баён этилган, холос, натижада юқоридаги каби ноаниқликлар вужудга келган. Умуман, «Боғловчилар билан боғлиқ масалаларни тўғри ва тўла ҳал этиш учун бевосита ўзбек тили фактларидан келиб чиқиш, боғловчиларнинг турларини белгилаш, уларни номлашда ўзбек тили боғловчиларининг маъно ва бошқа хусусиятларига асосланиш керак бўлади.

VIII. Асосий эътибор бир составли (бир бош бўлакли) гапларнинг эга состависиз турига қаратилади. Аммо унинг кесим состависиз турига қаратилмайди. Унинг кесим состависиз тури, кўшинча, мураккаб қўшма гап таркибидаги тури эса эътибордан четда қолади. Масалан, «У эшакни лойга топшириб, нарироқ борса, чўл чўл ўртасига кўл, кўл лабига боғ, боғ лабига кичкинагина тоғ». («Ўзбек халқ эртақлари»дан) Бу гап беш компонентли боғловчисиз мураккаб қўшма гап бўлиб, унинг биринчи қисми (компоненти)ни икки таркибли (составли) десак (у — борса), қолган тўрттаси (чўл, кўл, боғ, тоғ) қўшма гапнинг эга таркибидангина (анъанавий синтаксис бўйича) иборат бўлган қисмларидир. Кесимлик аффикси «-дир»ни назарда тутган ҳолда кейинги тўртта қисмни от-кесим деб даъво қилувчилар бўлиши ҳам мумкин. Лекин бу даъво ўринсиздек кўринади. Чунки бу гапнинг тузилиши (структураси) «-дир» кесимлик аффиксини эмас, балки кўринади, бор, экан сингари кесимларни талаб қилади:

Энди замонавий мисоллардан бирини таҳлил қилиб кўрайлик: Ҳар кун меҳмон, ҳар кун боғда уч супа улфатлар йиғилади, базм-зиёфат, ўлиб бўлдим, холажон. (Ойбек) Бу мисол

тўрт қисмли боғловчисиз мураккаб қўшма гап бўлиб, биринчи, учинчи қисмлари эга таркибидангина иборатдир. Гапнинг умумий қурилишидан келиб чиқиб, эгадангина иборат бўлган қисмларнинг кесимларини *келади* (ҳар куну меҳмон *келади*), *бўлади* (ҳар куну базм-зиёфат *бўлади*) сингари феъллар орқали ифодалан мумкин. Кўринадики, бундай мисоллар, яъни эга таркибидангина (анъанага кўра) иборат бўлган қўшма гаплар ўтмишда ҳам ва ҳозирда ҳам тез-тез учраб туради.

Умумтилшунослиқда боғловчисиз қўшма гапларни эллиптик (ихчам) қўшма гаплар дейдилар. Юқорида таҳлил қилган мисолларимиз боғловчиларнинг, шунингдек гап бўлакларининг (кесимларнинг) ифодаланмаслиги билан ихчамлашган гаплардир. Боғловчисиз қўшма гаплардаги бу хил ўзига хос бўлган ихчамлик ифодадаги таъсирчанликни, экспрессивликни оширади.

IX. Ағъанавий синтаксисимиз таҳлил асосининг методологияси тил ва нутқ ҳодисаларини, яъни имконият ва воқелик, умумийлик ва хусусийликларни фарқламаганлиги сабабли нутқ ҳодисаларини (яъни бевосита кузатишда берилган оғзаки, ёзма шаклда воқеланган ҳодисаларни) ўрганишга алоҳида эътибор беради. Тида имконият нуқтаи назаридан ўзаро алоқадор бўлмаган ҳодисалар нутқда нутқий боғланишларга киришиши мумкин. Чунончи, иккита ўзаро боғланмаган, мустақил гапларни олиб кўрайлик:

1. *Бизнинг оиламиз катта.*
2. *Биз аёлмангмиз.*

Қурилиши, тузилиши ва барча бошқа хусусиятлари жиҳатидан мустақил бўлган бу гаплар ўзаро мазмундошликка эга. Ва бу мазмундошлик *оила*, *катта*, *аёлманг* сўзларининг маъно алоқадорлиги асосида юзага чиқади. Бу гаплар орасида синтактик қурилиши жиҳатидан боғланиш, синтактик алоқадорлик ҳар иккала гапларнинг ҳам кесими от (кенг маънода) билан ифодаланган икки составли гаплар эканлигидадир. Лекин нутқда ёнма-ён келган бундай икки гап маълум бир нутқий боғланишлар ҳосил қилиши мумкин. Синтаксисимиз тил ва нутқ ҳодисаларини йўл-йўлакай фарқланганлиги учун бундай нутқий боғланишни тил сатҳига кўтариб чиқди. Чунончи, *Биз аёлмангмиз. Оиламиз катта. Қиёсланг, масалан, Тешабойга тўққиз жон қарар, олти боласи бор. Аёлманг.* («Муштум») [118, 329, 340, 339]. Келтирилган мисолда иккита гап орасида мазмунан боғлиқлик мавжуд, лекин бу боғлиқлик синтактик босқичда эмас, балки мазмун босқичидадир. Синтактик қурилишга бу боғланиш алоқадор эмас. «Иловали конструкциялар» сифатида синтактик нуқтаи назардан

боғланган бу ҳодисалар [118, 285–294] том маъносида **гап** доирасида юз берадиган ҳодиса эмас, балки матн (текст) доирасида содир бўладиган нутқий ҳодисалар ҳамда матн таҳлили – микротекст қурилишига оид ҳодисалардир. Шу боис булар гап қурилиш ҳақидаги таълимотда эмас, матн назарияси – микротекст ҳақидаги таълимотда таҳлил этилиши керак[289].

X. Синтаксис сўзлар бирикмаси ва **гап қурилиши** ҳақидаги таълимот деб баҳоланади, лекин кўпгина ҳолатларда амалий синтаксис таълим жараёнида шакл (форма), вазифа (функция), мазмун (содержание), тузилма (структура) тушунчалари бир-бири билан қориштирилади. Бунинг ерқин намунасини юқорида келтирилган муаммода кўрдик. Бундан бошқа ҳолатларда, хусусан, кесим шаклини белгилашда «шакл», «вазифа» ва «қурилиш» тушунчалари аралаштирилади. Чунончи, биринчи бандда кўрганимиздек, содда ганнинг кесими албатта, шахс-сон, майлар, замон қўшимчалари билан шакланган бўлиши зарур, қўшма гап кесимларида эса бундай белги нозарурга айланб қолади. Ёки қўшма гапларни содда гаплардан ажратишда иккита эга (субъект) бўлиши шарт деб тан олинса, Биз учратган қиз келди гапида эса бу асосдан воз кечилади. Шунингдек, Салим келди, эшикни очди гапи содда гап деб, Салим келди, ўзи эшикни очди гапи эса қўшма гап деб баҳоланади. Ваҳоланки, бажарувчилар – битта. Ўқитувчи келди, натижада дарс бошланди натижа эргаш гапли қўшма гап. Ўқитувчи келди, чунки дарс бошланди эса сабаб эргаш гапли қўшма гаплар деб саналади. Гарчи бу икки гап орасида ҳеч қандай синтактик фарқ йўқ. Асосий фарқ шундаки, биринчисида натижа маъносига, иккинчисида сабаб маъносига ишора қилувчи сўзларнинг келганлигидадир. Бу ҳол синтактик қурилишга алоқадор эмас. Синтактик ҳодисаларни баҳолашда, синтактик моҳиятларни очишда соф синтактик белгиларга эмас, балки ҳали шакл, ҳали мазмун, ҳали вазифа асосларига таяниш синтактик, семантик ва морфологик ҳодисаларни аралаштиришга олиб келади.

XI. Сўзлар бирикмаси фикрий ва оҳанг тугаллигига эга эмаслиги, шахс-сон, замон, майл кабиларни кўрсата олмаслиги, умуман, кишиларнинг ўзаро алоқа-аралашувларини йўлга қўйиш

* «Бўстон» жамоа хўжалиги раисининг ўғли нутқида қўлланган «Онам билан учрашдим» ва «Бўстон» жамоа хўжалигининг раисаси билан учрашдим» гапларида «Она» ва «Бўстон» жамоа хўжалигининг раисаси» бирликларининг нутқий (контекстуал) синоним эканлиги шубҳасиздир. Лекин ҳеч бир тилшуноснинг хаёлига ўзбек тили сатрига «она» сўзининг синоним сифатида «Бўстон» жамоа хўжалигининг раисаси» бирикмасини бериш келмайди, чунки бу соф нутқий ҳодисадир. Лекин «Оиламиз катта. Аёлмамиз» каби икки мустақил шакланган гапларни иловаи конструкциялар ёки изоҳловчи гапли гаплар сифатида боғлашда синтаксисимизда ҳеч қандай тўсқ йўқ.

хусусиятига эга эмаслиги билан гапдан фарқ қилади. Бунинг устига у (сўзлар бирикмаси) гапнинг қурилиши материали ҳамдир. Бир-биридан тубдан фарқ қилувчи мана шу икки категория анъанада бир-бири билан очиқдан-очиқ қориштирилади. Жумладан, иккинчи даражали бўлак ва кесим муносабатидан ҳосил бўлган қурилма сўзлар бирикмаси дейилади: Тоққа чиқдиқ. Табиатни кузатдиқ. Келтирилган мисоллар кесим ва иккинчи даражали бўлақлардан иборат бўлиб нисбий тугалланган фикрни ифодалайди ва ёйиқ содда гап жумласига киради. Бу мисоллар (Тоққа чиқдиқ. Табиатни кузатдиқ.) фақат кесимдан иборат бўлса ҳам, гапдир. қурилманинг мана шу хусусиятларини ҳисобга олмасдан уни бошқарув йўли билан тузилган сўзлар бирикмаси дейилади.

Бизнинг фикримизча, эга-кесим муносабатидаги қурилмалар сўзлар бирикамаси бўлмаганидек, иккинчи даражали бўлақлар ва кесим муносабатидаги қурилмалар ҳам сўзлар бирикмаси бўлолмайди. Сўзлар бирикмаси эга ва иккинчи даражали бўлақлар доирасидагина мавжуд. Масалан, «Ёш болалар кенг далада яйраб ўйнашди» гапида иккита сўзлар бирикмаси бор: ёш болалар, кенг дала. «Болалар далада яйраб ўйнашди» қурилмаси эса гапдир:

Болалар
далада
ййраб

ўйнашди [294, 5].

XII. Ўзбек тили синтаксисининг энг чигал ва мураккаб масалаларидан бири уюшган кесим масалаласидир, чунки уюшган бўлақларни ажратишда уларга қуйидаги талаблар қўйилади:

- 1) ... уларнинг ҳаммаси гапнинг маълум бир бўлагига бир типда боғланади.
- 2) ... сўз интонацияси билан айтилади.
- 3) ... сўз туркуми ва сўз формалари (таъкид бизники — Р.С.) жиҳатдан ҳам бир хил бўлади.
- 4) ... бир-бири билан тенгланиш муносабати орқали боғланади [338, 140-141; 162, 195-196; 38, 170; 39, 91-92; 329, 164-173].

Уюшган бўлақларни махсус ўрганган олимларимиз бу рўйхатдаги айрим ҳолатларни тузатдилар ва қуйидаги белгиларни илова қилдилар, чунончи:

- а) уюшиқ бўлақлар турли сўз туркумлари билан ифодалана олади;

б) гапда ҳар хил синтактик вазифани бажариши мумкин [13, 1-48; 290, 168, 169].

Уюшган кесим масаласига келганда аҳвол анча ўзгаради. Юқорида айтилган мезонлар «*Пахтакорлар пахтани эгдилар, суғордилар ва тердилар*» [339, 140] гапида тўла-тўқис сақланган, лекин уюшган кесимлар тури юқорида келтирилганлар билан чекланмайди. Кесимларда уюшишнинг ўнаб турлари мавжуд, буни бутун моҳияти билан англаган А.Фуломов, М.Асқаровалар кесимнинг яна бир ўзига хос хусусиятини айтиб ўтадилар: «Энг охири кесим тўла шакланган бўлиб (шуниси мустақил кесим саналади), бундан аввалгилари равишдош формасида келади: *Ўрганиб, билиб, кейин сўрай бошлади*» [339, 141]. Бу гапда сўз ўйини ишлатилган: «... шуниси (яъни кейингиси – *сўрай бошлади* – Р.С) мустақил кесим саналади». Қолганларичи?! деган саволга синтактик мезон асосида эмас, балки морфологик омил асосида улар томондан «равишдош формасида келади» деган жавоб берилади. Морфология бобида – равишдош. Бунга шубҳа йўқ. Синтаксисда-чи?! Агар уюшган кесим бўлса, улар номустақилми? Чунки «энг охиригиси», «тўла шакланган» «мустақил» кесим саналади. Агар охиригиси «мустақил», ундан аввалгилари мантиқан «номустақил» бўлса, бу ерда уюшиш йўқ, негаки мустақил ва номустақил бўлақлар уюшиши мумкин эмас. Агар берилган тавсифдан «мустақил» белгисини чиқариб ташлаб, мисолда кўрсатилган ҳолатни, бор ҳақиқатни акс эттирган ҳолда тавсифламоқчи бўлсак, у қуйидаги шаклга эга бўлиши керак: «... феъл билан ифодаланиб келган кесимлардан охиригиси тўлиқ шакланган, яъни тасдиқ инкор, майл замон, шахс-сон қўшимчалари ва маъноларини қабул қилган, ундан оддингилари эса равишдош формасида келиши мумкин». Бундай тавсиф эса, уюшиқ бўлақларнинг юқорида келтирилган учинчисига, яъни уларнинг сўз формаси бир хил бўлиши мезонига тўғри келмайди. Шунинг учун ҳам закий тилшунос сўз ўйинини ишлатган.

Уюшган кесимнинг бошқа гап бўлақлари уюшишдан фарқланиши бу ҳодиса талқинига киритилаётган айрим мулоҳазалардан кўриниб турибди:

«... уюшиқ бўлакнинг кенгайган компоненти ўз ичига уюшиқ бўлакка эга бўлиши ҳам мумкин» [169, 327]; «... Уюшиқ кесим қисмлари замон, даража, майл, бўлишли-бўлишсизлик жиҳатидан бир хил, баъзан эса ҳар йил, лекин шахс-сон жиҳатидан доим бир хил бўлади» [181, 329] ва м.ч.лум бир семалар бўйича умумийликка [189, 67-68] эга бўлиши мумкин.

Бош бўлақлар, жумладан, кесим талқинига бағишланган барча махсус тадқиқот ишларида [287, 290, 114, 115, 119, 161, 162, 203, 271, 287], асосан, анъанавий синтаксисда мавжуд бўлган фикрлар ҳақида гап боради. Булардан ҳулоса қилиш мумкинки, уюшган кесим масаласи кесимни ва уюшган бўлақларни татдиқ этиб келган барча тилшунослар учун «тўғаноқ» бўлиб келган. Чунки кесим уюшишининг, яъни икки ва ундан ортиқ кесимнинг бир эгага тобеланишнинг шундай ҳолатлари борки, уларни тадқиқотчиларимиз тушунтира олмаганликлари учун «кўрмаганлар» ёки, аниқроғи кўришни хоҳламаганлар. Шулардан айримларини санаб ўтамиз:

1) уюшган кесимлар турли хил сўз туркумлари билан ифодаланди:

Ер.—Онаман, бағримга тортагирман. (Э.Воҳидов)

Итингдурман, келибман остонанга. (Ҳувайдо)

... онаман, йиғлайман. («Турикстон»)

2) уюшган кесимлар бир-биридан батамом ажратилиши мумкин:

Мен китобларни олдим, уларни дасталаб, чангларни артиб, териб қўйдим. — Мен китобларни олдим. Уларни дасталадим. Чангларни артдим. Териб қўйдим.;

3) уюшган кесимлар тасдиқ инкор, майл замон шаклларига кўра турли хил бўлиши мумкин:

а) *Шоира келади, сизни кўради;*

б) *Шоира келади, сизни кўрмайди;*

в) *Шоира келса сизни кўради;*

г) *Шоира келсайди, сизни кўради ва ҳ.;*

4) уюшган кесимлар бир-бири билан:

а) тенг боғловчилар (бирок, лекин, ё, ёхуд, гоҳ-гоҳ ва ҳ.) ёрдамида бирикади: *Мен келдим, ammo сизни кўрмадим. Сиз келдингиз, бирок гапирмадингиз. Ўлим ё келди, ё келмади.;*

б) эргаштирувчи боғловчилар (агар, чунки, ...) ёрдамида бирикади: *Агар сиз келсангиз, албатта, уни кўрасиз. Мен ғалаба қозонаман, чунки пухта тайёрландим.;*

в) -у, -ю, -да, ва ҳ. юкламалари ёрдамида бирикади: *Лола бу гапни айти-ю, уйдан чиқди ва ҳ.*

Буларнинг барчаси қуйидаги ҳулосани чиқаришга асос бўлади: ўзбек тилшунослигида анъанага айланган уюшиқ бўлақлар ҳақидаги таълимот ё асоссиз, ёинки кесим гап сатҳида, гап қурилишида тамоман бошқа мавқега эга бўлиб, унинг уюшиши бошқа гап бўлақларининг уюшишидан **тубдан** фарқ қилади. Тахмин этиш мумкинки, кейингиси ҳақиқатта яқин,

чунки кесимнинг уюшиши ҳақида янги назарияни илгари сурган "Тезислар" муалифлари сирасида уюшиқ бўлакларнинг тадқиқотчиси Д.А.Мухамедовани ҳам кўрамиз [182]. Қандай бўлмасин, ўзбек синтаксиси тадқиқотчилари бу чигал муаммони четлаб ўтмасликлари лозим.

Бундай муаммолар сирасини яна кўплаб келтириш мумкин. Лекин марказида "эга" турган қўшма гап ҳақидаги таълимот синтактик ҳодисалар талқинига, юқорида кўриб ўтилганидек, қатор муаммоларни келтириш билан чегараланмайди, қатор масалалар, айниқса, қўшма гап ва содда гапларнинг ўзаро муносабатларидан келиб чиқадиган бир қатор масалалар ўзбек тили синтаксисида, кўпинча, четлаб ўтилмоқда, ўрганилмай қолмоқда. Улардан асосийларини санаб ўтаем:

1) содда гап кесими тасдиқ ёки инкор формада қўлланиши табиий. Худди шунингдек, қўшма гап кесимлари ҳам тасдиқ ва инкор шаклда келиши мумкин. Бунда, асосан, уч ҳолат бўлади:

а) қўшма гап барча қисмлари (компонентлари)нинг кесимлари инкор формада: *Сен бормасанг, баҳор бўлмайди, очилмайди боғларга гуллар. Қарағайлар барг чиқармайди, ўрмонларга келмас булбуллар.* (Х.Олимжон) ;

б) қўшма гап барча қисмларнинг кесимлари тасдиқ формада: *Хулқ-оғобимизга тарбия зўр таъсир этади, тарбия нечоғли шўғри бўлса, хулқ-оғобимиз шунчалик гўзал бўлади.* (Ойбек) ;

в) қўшма гап қисмларидан баъзи бирининг кесими тасдиқ, баъзи бирининг кесими эса инкор формада: *Кишининг ҳусни жамоли бўлмаса ҳам, сўзлари ширин бўлса, ундай одам эли ўз томонига торта олади.* (Навойи)

Қўшма гапларда ҳам инкор "-ма", "эмас", "йўқ", "на-на" каби элементлар ва баъзан уларнинг аралаш ҳолда келиши билан ифодаланади: У келган эмас, мен эса борган эмасман. У келган эмас, мен ҳам бормадим каби.

Худди содда гаплардагидек, қўшма гапларда ҳам баъзан интонация (оҳанг) инкорни ифодалашга хизмат қилади. Масалан, интонация ёрдамида «У келмаса, ҳа, кетасан» сингари гапларнинг иккинчи қисмидан инкор маъноси англашилади ва бу қўшма гап «У келмаса, кетмайсан», «У келмаса, кетиб бўлсан» сингари қўшма гапига тенг келади;

2) содда гап йиғиқ ва ёйиқ шаклларда қўллангандек, қўшма гап қисмлари ҳам йиғиқ ва ёйиқ ҳолда қўлланиши мумкин. Йиғиқ қўшма гапларда айрим элементлар қўлланмайди, масалан, иккинчи даражали бўлаклар, боғловчилар, кириш бўлаклар ва Ҳ.

* Бу масала Б.Ёров илмий ишларида махсус тадқиқ этилган.

Чунончи, Айт, кирсиң — йиғиқ қўшма гап бўлиб, ҳар икки қисми биргина сўздан ташкил топган, демак, ҳар иккиси йиғиқ шаклда қўлланган. Айрим қўшма гапларнинг биринчи қисми *Тушундим: падаринг экан кўп фозил, отанг камолидин сенга не ҳосил.* («1001» ҳикмат), баъзиларининг иккинчи қисми *Акаларим қай аҳволда экан — билмадим.* («Ўзбек ҳалқ эртақлари») йиғиқ шаклдадир. Шу каби гапларнинг кенгайган варианты турли шаклларда бўлиши мумкин, чунки ҳар бир қисми чексиз равишда кенгайтириш имконияти бор;

3) қўшма гап қисмлари содда гапдек ифода мақсадига кўра дарак, сўроқ, буйруқ ва эмоционаликка кўра эмоционал ва поэмонационал бўлиши мумкин. [293];

4) синтаксисга доир адабиётларда тўлиқсиз гапларда гапнинг зарур бўлаклари ифодаланмайди дейилади [339, 127; 67]. Бу фикр тўғри эмас. Агар зарур бўлса, у албатта, ифодаланмади, жуда зарур, муҳим бўлмаса, ифодаланмайди. Анъанавий синтаксисда фақат тўлиқсиз содда гаплар ҳақида фикр юритилади. Қўшма гап бобида эса тўлиқсизлик ҳодисаси деярли ўрганилмаган. Шу масалага бағишланган биргина мақолада қуйидагича ёзилган: «Бу ерда ишлатилаётган «тўлиқсиз» термини бизга содда гап бобидан маълум [330, 266]. Аммо у қўшма гап соҳасига ўтгач, бошқача мазмунга эга бўлади. Аниқроқ қилиб айтганда, у бутун бир гапнинг ёки унинг таркибларидан бирининг «тушиб қолиши» ни англатади. Худди ана шу «тушиб қолиш»ни юқорида эслатиб ўтилганидек, ташқи ёки ички сабаблар орқали рўй беради. Ва мисоллар (биз улардан биттасинигина келтирамиз — Р.С.)га мурожат қилинади.

—...*Романъянинг одамлари шунақа беандиша, пичоқ қўлга кирдими...*

—*Ишни пичоққа етказмаслик чорасини кўрса бўлар, — деб ўйлайман.* (Э.Л.Войнич) Кўриниб турибдики, бош гап рўёбга чиқмаган.

Худди шуниндек, эргаш гаплар ҳам тушиб қолиши мумкинлиги таъкидланади ва тўлиқсиз қўшма гапларни турларга бўлиш қуйидагича кўрсатилади: «... барча тўлиқсиз қўшма гапларни учта йирик гурпуга тақсимлаймиз:

- 1) тўлиқсиз боғланган қўшма гап;
- 2) тўлиқсиз эргашган қўшма гап;
- 3) тўлиқсиз аралаш типли қўшма гап» [330, 296].

Тўлиқсиз қўшма гаплар масаласига бошқача ёндашиш ҳам мавжуд.

Маълумки, қўшма гап қисмлари ифодаланган воқеа-ҳодисалар бир-бири билан мазмунан боғлиқ бўлиши керак. Агар

бу боғлиқлик бўлмаса, «*Ҳаво исиб кетди, шунинг учун қор ёғди*» деб бўлмаганидек, қўшма гап ҳосил бўлмайди. Юқоридаги фикр (мазмунан боғлиқ бўлиши шарт эмас), юзаки қараганда, кейинги фикрга (мазмунан боғлиқ бўлиши шарт) зид келади. Бу ерда масалага бир томондан эмас, балки икки томондан, яъни ҳам ташқи, ички томондан ёндашсак, бу зидликни аниқ тушунамиз. Яъни ташқи томондан қарасак, қўшма гап қисмлари ифодаланган воқеа-ҳодисалар бир-бири билан боғлиқ эмас, ички томондан қарасак, қўшма гап қисмлари бир-бирлари билан боғлиқ бўлмаса ҳам, қўшма гап қисмларининг ҳар бири ўзича мазмун қандайдир бир ёки бир қанча воқелик билан боғлиқ. У воқелик эса грамматик шаклламаган бўлади. Бу грамматик шаклланмаган имплицит ҳолатда бўлиб, қўшма гап қисмларни жипслаштириб, яхлитлик яратиб туради. Яхлитлик яратишда оҳанг (интонация) ва бир пайтлиқнинг ҳам роли бор. Ана шу юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, эксплицит ва имплицит мазмуни ҳисобга олган ҳолда қўшма гапни иккига бўлиб ўрганиш мумкин:

а) тўлиқсиз қўшма гаплар; б) тўлиқ қўшма гаплар.

Маълумки, оҳанг гап ҳосил қилишда, қўшма гап қисмларини бир-бири билан боғлашда муҳим роль ўйнайди. Шунга асосланган ҳолда анъанавий синтаксисда оҳанг қўшма гап қисмларни бириктирувчи асосий воситалардан бири деб таъкидланади. Бу тўғри фикр. Лекин барча қўшма гапга нисбатан шундай баҳо бериб бўлмайди. Масалан, тўлиқсиз қўшма гапларда оҳанг бутунлигининг бўлиши шарт, аммо тўлиқ қўшма гапларда бундай оҳанг бутунлиқнинг бўлиши шарт эмас. Оҳангнинг мана шундай ролига қараб қўшма гапларни, тўғрироғи, тўлиқ қўшма гапларни иккига бўлиб текшириш мумкин:

а) қисмлари мазмун ва оҳанг жиҳатдан яхлитлик ҳосил қилувчи тўлиқ қўшма гаплар; б) қисмлари фақат мазмун жиҳатдан яхлитлик ҳосил қилувчи тўлиқ қўшма гаплар. Бунда қўшма гапнинг ҳар бир қисми ўзининг тугалланган оҳангига эга бўлади [293];

5) гапнинг бир ёки икки таркибли бўлиши сўзловчи ёки ёзувчининг мақсадига, услуб талабига боғлиқ. Агар ҳаракат ва ҳаракат бажарувчисини, белги ва белги соҳибини таъкидлаш, ажратиб кўрсатиш лозим бўлса, гап икки таркибли бўлади. Агар булар кўзда тутилмаса ёки услуб талабига кўра ихчамлик ҳосил қилиш, бу ихчамлик билан таъсирчанликни ошириш лозим бўлса, гап бир таркибли бўлади. Бир таркибли гапларда бош бўлақлардан бири ифодаланмайди. Бу ифодаланмаган бўлақларни А.Ф.Фулломов [339, 127] ва И.Расулов, юқорида айтганимиздек, зарур бўлак, муҳим бўлак деб тушунадилар: «Бир составли гаплар

ўзининг одатдаги структураси билан тўлиқдир. Лекин нутқда, контекст ва ситуацияга кўра тўлиқсиз бўлиши, яъни зарур бўлаклардан бирортасининг тушиб қолиши мумкин» [206, 63].

Анъанавий синтаксисда гапнинг бир ва икки таркиблиги, асосан, содда гап материали асосида ўрганилади. Қўшма гап қисмларининг бир ёки икки таркиблиги йўл-йўлакай тилга олинса, олинади, олинмаса, йўқ. Бу ҳақда И.Расулов қуйидагича ёзади: «Бир составли гаплар қўшма гап компонентлари бўлиб келиш жиҳатидан ҳам айрим ўзига хос белгиларга эга. Икки составли гаплар қўшма гапларнинг ҳар икки компоненти (бош ва эргаш гап) бўлиб келаверади. Бир составли гапларнинг барча тиллари ҳам бу хусусиятга эга бўлавермайди. Қўшма гап компонентлари бўлиб келиш структура асоси кесим бўлган гаплар учун характерлидир. Бош бўлаги эга бўлган бир составли гаплар эса баъзангина қўшма гап компонентлари бўлиб келади» [206, 63]. Келтирилган матнда қўшма гапга доир бир ёки икки составлилик ҳақида аниқ бир фикр йўқ. Бунинг устига бир таркиблиликда фақат эргаш гапли қўшма гаплар назарда тутилади. қўшма гапнинг бошқа турлари ҳақида ҳеч нима дейилмайди [338, 114-118; 339]. Булардан бошқа, бир неча жойда содда гаплар билан аралаш ҳолда қўшма гаплар ҳам мисол тариқасида келтирилади, лекин уларнинг қўшма гап эканлиги ҳақида ҳеч нима дейилмайди. Тўпланган фактик материаллар шуни кўрсатдики, қўшма гап қисмларининг бир ва икки составли бўлиши уч хил кўринишга эга:

- а) қўшма гап қисмларининг ҳаммаси икки составли бўлади;
- б) қўшма гап қисмларининг ҳаммаси бир составли бўлади;
- в) қўшма гап қисмларининг баъзиси бир, баъзиси икки таркибли бўлади. [293].

Ўзбек тилшунослигида бир составли гаплар олти турга бўлиб ўрганилади [338, 129-157]. Мана шу бир составли гапларнинг деярли ҳаммаси қўшма гап шаклида кела олади. Чунончи *Ойдин кеча, ёқимли шабага. Таннинг яйрайди, тўйиб-тўйиб нафас оласан.* («Шарқ юлдузи») *Қани гапир, тоққа чиқилдими?* каби гаплар қўшма гап таркибида унинг қисмлари сифатида қўланади [293, 61-62].

Гапнинг бир ва икки таркиблиги назарияси анъанавий синтаксисга рус тилшунослигидан кирган ва бу концепция шакл-вазифа (формал-функционал) йўналишидаги назариядан тубдан фарқ қилади [231, 42-44]. Бу ҳақда ишнинг кейинги бўлимларида кенгроқ маълумот берилади;

* Бу ҳақда Ж.Ш.Джумабаеванинг ишларига қаранг.

б) ўзбек тили синтаксисида қўшма гап учга бўлиб ўрганилади:

а) боғланган қўшма гап;

б) эргаш гапли қўшма гап;

в) боғловчисиз қўшма гап;

Бу тасниф жуда эътизорли бўлиб, қайси принцип асосида тузилганлиги аниқ эмас. Бир қараганда, қисмларнинг ўзаро бирикиш усулига кўра тасниф қилинганга ўхшайди. Чунки боғланган қўшма гап деганда қисмлари тенг боғловчилар [120, 24], эргаш гапли қўшма гап деганда қисмларнинг мазмунан бирикишига асосга олинadиган қўшма гаплар, учинчи турида эса тенг ва эргаштирувчи боғловчилардан бирортасининг ҳам қўшма гап қисмларини бириктиришда иштирок этмаслиги тушунилади. Тасниф шу тарзда тузилар экан, бир қанча қонуний саволлар туғилади. Чунончи, агар шу тасниф қўшма гап қисмларининг бирикиш усулига асосланиб тузилган бўлса, компонентлари бир пайтнинг ўзида ҳам тенг, ҳам эргаштирувчи боғловчи (...ва...шунинг учун...)лар ёрдамида бириккан қўшма гаплар қайси турга киради? Нега кесимлари ҳар хил грамматик формаларда (-ган, -иб, -са, -син...) бўлиб, бош гапта боғловчиларсиз бириккан қурилма (конструкция)лар эргаш гапли қўшма гаплар дейилади? Қўшма гапнинг боғланган ва эргаш гапли деб иккига бўлинишида нега икки қисми қўшма гаплар асос олинади? [339, 161] Икки қисми қўшма гапларнинг икки предикатив бирликнинг мазмун ва интонацияга кўра бирикувидан тузилган тури [339, 161] асосга олинади-ю, фақат оҳанг ёрдамида тузилган қўшма гапларга аҳамият берилмайди;

7) қўшма гап ички турларига баҳо беришда ҳам эътирозли томонлар бор. Жумладан, эргаш гапли қўшма гапнинг мазмун турлари боғланган ва боғловчисиз қўшма гапларга асоссиз равишда кўчирилади. Натижада қўшма гапнинг пайт мазмунидаги боғланган қўшма гап, сабаб мазмунидаги боғланган қўшма гап сингари турлари пайдо бўлади. Масалага бундай ёндашишдан кўра, анъанадан воз кечиб, қўшма гапларни мазмун жиҳатидан бутунича алоҳида ўрганиш тузук эмасми?

Баъзи бир атамалар, ибораларнинг бефарқ қўллангани натижасида синтактик категорияларни баҳолашда ноаниқликлар, чалкашликлар келиб чиқади. Буни боғловчисиз қўшма гаплар бобида кўриш мумкин. 1987 йида нашр этилган «Ҳозирги ўзбек адабий тили» (Синтаксис) дарслиги мундарижасида «Боғловчи воситасиз бириккан қўшма гаплар» дейилади. Бу иборада, биринчидан, «компонентлари» ёки «қисмлари» шаклланган бўлиши, иккинчидан, «боғловчи воситасиз» демасдан,

«компонентлари боғловчиларсиз бириккан қўшма гап» дейиш маъқулоқ эди. Чунки «боғловчи воситасиз» ибораси анча кенг бўлиб, сўз туркуми бўлган боғловчилардан бошқа воситаларни ҳам ўз ичига олади. «Компонентлари боғловчисиз бириккан қўшма гап» дейилганда, фикримизча, сўз туркуми бўлган боғловчи тушунилади, бошқа воситалар эса бунга кирмайди. Дарсликнинг шу мавзу ёритилган қисмида: «Боғловчи воситасиз бириккан қўшма гап компонентлари ўзаро боғловчиларсиз ёки боғловчи вазифасидаги грамматик формаларсиз, фақат интонация билангина бирикиб, синтактик бутунликни ҳосил қилади» деб қайд қилинади [339, 223]. Бу тезисдаги «фақат» сўзи назарда тутилса, «боғловчи» кенг маънода тушунилганга ўхшайди. Агар шундай бўлса, бунга қўшилиб бўлмайди. Негаки боғловчисиз қўшма гапларнинг компонентлари оҳангдан ташқари, бошқа кўп воситалар билан ҳам бирикади. Бу Ғ.А.Абдурахмонов асарларида яхши ва асосли қайд этилгандир.

Юқоридалардан аниқки, қўшма гап бобида анча муаммолар мавжуд. Қўшма гап таснифидаги мана шундай ҳар хил зиддиятли талқинлар А.Н.Кононовнинг туркий тилларда қўшма гап шу вақтга қадар ҳамма эътироф қиладиган мақбул бир критерийга эга эмаслиги [139] ҳақидаги фикрини яна бир бор тасдиқлайди;

8) қўшма гапнинг ички талқинига келсак, бунда ҳам анчагина қарама-қарши фикрлар берилган (бу ҳақда юқорида қисман айтилган). Чунончи, эргаш гапли қўшма гап бобида унинг турлари бир-бирлари билан қориштирилиб таҳлил қилинади. Булардан айримларини кўриб ўтамиз.

Шундай қўшма гаплар борки, уларга турли томондан ёндашсанг, турли хил қўшма гап келиб чиқади. Ана шундай қўшма гапларга баъзан юзаки ёндашиб, қўшма гапнинг бир турини зўрма-зўраки бошқа турига қўшиб қўямиз. Худди шунингдек, баъзи бир ёйиқ бўлақларни ҳам эргаш гап деб санайверамиз. Бу ҳолат, кўпинча, равиш гапли қўшма гапларда учрайди.

Равиш эргаш гап бош гапдаги равиш ҳолини изоҳлайди, шу билан бош гапда ифода этилган ҳаракатнинг қандай ҳолатда, қандай равишда бажарилишини кўрсатади. Масалан, «Сиз шундай ёзингки, биз уни тушунайлик» гапнинг биринчи компоненти бош, иккинчи компоненти эргаш гапдир. Бу гапдаги «шундай» («қилиб» сўзини қўйиш ҳам мумкин) бўлаги равиш ҳоли. Эргаш гап ана шу равиш ҳолини изоҳлайди. Бу қўшма гапни содда гапга ўтказсак, эргаш гап ёйиқ равиш ҳолига ўтиб, «ёзмоқ» ҳаракатининг қандай ҳолда, қандай равишда бажарилишини кўрсатади: Биз тушунадиган қилиб ёзинг каби. Бу

сода гапдаги «биз» бўлаги эга эмас, у субъект бўлиб, ёйиқ равиш ҳолининг бир элементиدير.

Миқдор тушунчаси билан даража тушунчаси бир-биридан фарқ қилади. Шунинг учун аниқ (конкрет) битта гапни миқдор даража эргаш гапли қўшма гап деб бўлмайди. миқдор деганда ҳаракатнинг бажарилиши миқдори (кўп ёки камлиги) тушунилса, даража деганда ҳаракат бажарилишининг кўп ёки камлиги эмас, балки шу миқдорнинг даражаси, қай даражада эканлиги тушунилади. Масалан, «Сен қай даражада билсанг, у ҳам шу даражада билади» гапида миқдорнинг кўп ёки камлиги ҳақида эмас, балки шу миқдорнинг даражаси ҳақида гап боради. Бошқача қилиб айтсак, бу гапда икки киши билим даражасининг тенглиги ҳақида гап боради. Лекин бу тенгликнинг кўплиги ҳам, камлиги ҳам аниқ эмас. «Кўп билсанг, кўп; кам билсанг, кам билади» маъносида. Масалани янада ойдинлаштириш учун даража эргаш гапли қўшма гапларга бир-иккита мисол келтирамиз: Қиладиган ишингиз, мақсадингиз қанчалик юқори, улугвор бўлса, ғайратингиз шунча қайнайверади. (Р.Файзий) Азизхоннинг жасорати қишлоқ аҳлини қанчалар қувонтирган бўлса, Турсунбойнинг қилмиши шунчалик хафа қилган эди. (С.Аҳмад)

Даража эргаш гапли қўшма гапларда «қанча-шунча», «қанчалик – шунчалик», «қай даражада – шу даражада» каби сўзлар қўлланади. Ўрни билан, «даража» сўздан кейин «кўп», «оз», «кам», «мўл» сингари сўзлар ҳам ишлатилади.

Даража эргаш гапли қўшма гапларнинг характерли белгиси «даража» сўзи бўлса, миқдор (ўлчов ҳам дейдилар) эргаш гапли қўшма гапнинг характерли белгиси «кўп», «оз», «кам», «мўл» каби сўзлардир. Шунини айтиш керакки, «кўп», «оз» сўзлари сингари сўзлар даража эргаш гапли қўшма гапларда ишлатилади. Аммо «даража» сўзи миқдор эргаш гапли қўшма гапларда деярли қўлланилмайди. Масалан, «Фурсат, қанча кутсангиз, шунча сабр-тоқат қилаверади» («Шарқ юлдузи») гапида «даража» сўзини ишлатиш қийин. Хуллас, эргаш гаплар таснифида анча ноаниқликлар мавжуд;

9) туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида эргаш гаплар билан синтактик оборотлар орқали ифодаланган ёйиқ иккинчи даражали бўлақлар қориштирилади [5, 198, 158, 186, 32, 3, 232-242, 206, 162, 338] ва бошқалар.

Синтактик оборотлар (уларни «ярим предикатив конструкциялар» ҳам дейдилар) анча кенг бўлиб, унга сифатдош, равишдош, инфинитив оборотлардан ташқари от, сифат, равиш, шунингдек, стержен элементи «бор», «йўқ» сингари сўзлар билан

ифодаланган оборотлар ҳам киради. Гапнинг барча бўлаклари, ҳатто ундалма ҳам синтактик оборотлар билан ифодаланган иккинчи даражали бўлаklar эргаш гап билан қориштирилади. Бу масалани ўрганиш ҳам тилшунос олимларимиз олдида турган вазифалардан биридир;

10) кириш конструкцияли, аниқроғи, кириш гап содда гаплар грамматик қурилиши жиҳатдан эргаш гапли қўшма гапларга ўхшайди. Шунинг учун бу икки категория деярли ҳамма вақт бир-бири билан қориштирилади ёки кишини иккилантиради. Бундай қориштиришларни бартараф этиш ҳақида шу масала билан бевосита қизиққан А.Р.Сайфуллаев томонидан айрим фикрлар айтиб ўтилади, чунончи, кириш гапли содда гаплар, кўпинча, тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапларга ўхшайди. Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапларни ёйиқ тўлдирувчи содда гапларга ўтказиш мумкин. Аммо кириш гапли содда гапларда бундай йўл тутиб бўлмайди.

Кириш гапларни бошқа сўзлар билан алмаштириш мумкин, аммо эргаш гапларни бирор сўз билан алмаштириб бўлмайди. Чунончи, Сиз шуни билингки, доим ёдимдасиз тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапда бош гапни ҳам, эргаш гапни ҳам бирор сўз билан алмаштириб бўлмайди. Айтайлик, сиз бордингиз, иш усули ўзгардимиз? гапи кириш гапли қўшма гап бўлиб, унинг кириш гапни (айтайлик) бирор сўз билан алмаштириш мумкин, жумладан, уни «хўп», «масалан» сингари сўзлар билан алмаштира бўлади ва б. [229] ;

11) тилимиз ва нутқимизда кенг истеъмолда бўлган қатор ҳодисалар борки, уларнинг ўрни грамматик қурилишида аниқ белгиланмаган. Шулардан бири составли кесимларга эга бўлган қўшма гап структурали нутқий ҳосилалардир. Бундай конструкцияларда предикативлик маънолари ҳар иккала кесим учун умумий бўлган тақдирда – предикативлик формаларини ўзида ташувчи элемент кўпинча «иҳчамлик» мақсадида «қавсдан ташқари»га чиқарилади, яъни у умумий бўлак сифатида гапнинг охирида келиб ҳар иккала кесимга тегишли бўлади [230, 170, 171]. Бу ҳодисалар ишнинг кейинги бобида батафсил ёритилади;

12) аёнанавий грамматикамизда ундов, буйруқ ва эмоционал баҳо билдирадиган гаплар, тасдиқ ва инкорни, муомала одатларини билдирадиган гапларнинг ҳаммаси бир гуруҳга – бўлаklarга ажралмайдиган гапларга мужассамлаш – тирилади [339, 137-139]. Баъзи адабиётларда бундай гаплар сўз-гап деб ҳам юритилади [44, 312]. Формал-функционал нуқтаи назардан ёндашганда бу сўзларда сўз туркумларининг бир-биридан ажралмаган, қоришиқ (диффуз) ҳолатларининг [187, 35]

қолдиги ўз аксини тошгани ва улар бир таркибли қоришиқ сўз-гапларнинг ташкил этиши кўзга ташланади [156]. Бундаги қоришиқ сўз-гаплар сўз туркумлари доирасида ҳам, содда ва қўшма гаплар таркибида ҳам қатор ўзига хос хусусиятларга эгадир. Шу каби ҳосилалар гап таркибида келганда дарак, сўроқ ва буйруқ гаплар шаклида қўлланиши учрайди. Чунончи, — Яхши келдингизми? — Раҳмат, шукур гапининг икки қисми ҳам бир составли, дарак мазмунидаги содда гаплардир. Мана шу қоришиқ сўз — гапларнинг оддий атов бирликлари билан шаклдошлиги, бундай сўз-гапларнинг маъно ва вазифага кўра турлари каби масалалар ҳанузгача ўз ечимини кутмоқда.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, содда гапнинг фақат ўзига хос бўлган хусусиятлари жуда оз бўлиб, улар содда гапни синтаксиснинг бир бўлими (содда гап синтаксиси) сифатида ўрганишга асос бўлолмайди. Аммо қўшма гапнинг содда гап билан бўлган умумий хусусиятлардан ташқари, фақат ўзига хос бўлган хусусий томонлари кўп. Биз бу билан синтаксисни фақат «Қўшма гап синтаксиси» деб ўрганиш керак демоқчи эмасмиз. Соддами — қўшмаами бари — бир — гап. Умумий хусусиятлари уларни бирлаштириб туради. Бу ерда шуни қайд этиш керакки, содда гапга қараганда сўзлар бирикмасининг доираси кенг. Шунинг учун ҳам синтаксисни содда ва қўшма гап синтаксиси деб эмас, балки «Сўзлар бирикмаси синтаксиси» ва «Гап синтаксиси» деб иккига бўлиб ўрганиш мумкин. Аммо сўзлар бирикмаси (синтактик) гап синтаксисида талқин қилинади. Сўзлар бирикмаси гап бирлиги, гапнинг қурилиш материалидир. Шунинг учун ҳам «Сўз бирикмаси синтаксиси» нинг «Гап синтаксиси»га нисбатан ички синтаксис деб ҳисобланиши табиийдир. Демак, «Сўзлар бирикмаси синтаксиси» «Гап синтаксиси» ичида ўрганилади.

Синтаксисда қўшма гап энг йирик категория, охириги нуқта эмас. Ундан бошқа матн (текст) ҳам бор. Матн бир-бирига боғлиқ бўлган мураккаб тушунчаларни ифодалайди. Бу мураккаб тушунчалар содда гаплар орқали ҳам, қўшма гаплар орқали ҳам юзага чиқади. Демак, матннинг қурилиш материали содда ва қўшма гаплардир. Матн бир ва бир қанча қисмлардан ҳам иборат бўлади. Матннинг содда ва қўшма гапларга, қўшма гапнинг турларига ажратиш қийин бўлади. Шунингдек, ажратиб бўлмайдиган кўринишлари ҳам учрайди. Бу қисқа маълумотдан кўринадики, матн содда ва қўшма гаплардан тубдан фарқ қилади ва синтаксисдаги йирик ҳамда мураккаб категория ҳисобланади. Шунга кўра, синтаксисни гап ва матн синтаксиси деб иккига бўлиб ўрганиш мақсадга жуда ҳам мувофиқ тушади. Гап

синтаксиси кичик синтаксис бўлса, матн синтаксиси катта синтаксисдир. Катта синтаксис махсус текширишни, йирик-йирик монографиялар ёзилишини талаб қилади.

Ўзбек тилшунослигида катта синтаксис энди қўл уриладиган соҳа бўлиб, кичик синтаксис унга нисбатан анча кенг ўрганилган. Шундай бўлса ҳам, кичик синтаксиснинг ўрганилишини кечиктириб бўлмайдиган томонлари кўп. Буларни ўрганиб, кичик синтаксис бўйича мукаммал хулосаларга келиш ҳозирги куннинг муҳим масалаларидан биридир.

Ўзбек тилшунослигида гап синтаксисини ўрганиш тарихига назар солиш унинг, асосан, анъанавий, яъни тил ва нутқ ҳоди – саларини фарқламай ўрганадиган таълимот (Ф.Ф.Фортунатов, А.М.Пешковский, В.В.Виноградовлар таълимоти) асосида тадқиқ этилганлигини кўрсатади. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тилшунослиқда систем йўналиш кенг тарқалади. Ўзбек тилшу – нослигида систем-структур йўналишда олиб борилган тадқи – қотлар фонология [1, 2, 193, 135, 224, 41, 226, 324, 225, 318, 193, 296, 163, 305] лексикология ва семасиология [32, 176, 177, 28, 29, 215-218, 210-214, 333-336] морфология [320, 187, 25, 181, 186, 164, 141, 140, 94, 95, 77] соҳаларида кенг тарқалди ва ҳатто уларни умумлаштириш, шу асосда дарслик ва қўлланмалар ҳамда маълум бир соҳанинг тўлиқ таҳлиliga бағишланган монографиялар яратиш даражасига кўтарилди [109, 187, 2, 189, 60-63, 182, 185, 212, 214, 230, 231, 89, 152, 155, 306]. Лекин синтаксис соҳасида систем йўналиш асосида тадқиқот доирасида ўта чекланган. Бу соҳада биз Н.Маҳмудов, А.Нурмонов, А.Бердиалиев, Н.Бош – моновларнинг юқорида саналган ишларини эслатиб ўтишимиз мумкин. Лекин бу тадқиқотчилар ҳам содда ва қўшма гапларни ажратишда А.Ғуломов, Ғ.Абдурахмонов, М.Асқаровалар тадқи – қотларида шаклланган «эга» марказли гап синтаксиси таъли – мотига таянадилар. Бошқача қилиб айтганда, улар содда гап ва қўшма гапларни, гап бўлақларини ажратишда, уларнинг қури – лишини белгилашда анъанавий синтаксис таълимотига асос – ландилар. Аммо бу ҳодисаларнинг ўзаро муносабатлари аниқ – ланмасдан туриб, систем-структур синтаксисини яратиш мумкин эмас. Зероки, мукаммал системали тадқиқот гап синтаксисининг асосини, гапнинг ўзини систем-структур таҳлил усуллари асосида фарқлаш, шу асосда унинг хусусиятларини белгилаш ва буларга таяниб, гапнинг системавий таҳлили назарияси ва татбиқини ишлаб чиқишни талаб қилади. Бу соҳада изланиш 80-йилларнинг охирларида бошланди [182, 185, 230, 231, 19, 170, 171, 156, 314, 100] ва унинг таҳлиliga навбатдаги бўлимда тўхталамиз.

3-бўлим. Гап қурилишига систем ёндашиш ва қўшма гапларнинг шакл-вазифа (формал-функционал) жиҳатдан талқин асослари

Систем тилшунослик ёки тилга маълум бир барқарор ички қурилишга эга бўлган система (бутунлик, яхлитлик) сифатида ёндашиш швейцариялик тилшунос Ф. де Соссюр таълимоти билан боғлиқлиги ҳаммага маълумдир [28, 70, 296, 332, 199, 200, 260, 262, 266, 267, 269, 290]. Лекин системавий ёндашиш дастлаб фонологияда [324, 325, 2, 193, 1, 224, 225], сўнг морфологияда [323, 99, 164, 74, 302, 254, 117, 25, 194, 116, 126, 127, 128, 146, 283], кейинчалик лексика таҳлилида [29, 30, 55, 89, 94, 186, 188, 212, 214, 297, 324] ўз аксини топди.¹²

Синтаксисга систем таҳлил 50-йилларда кириб кела бошлади ва 60-70-йилларда тафҳин этилиши қийин бўлган суръатда кенг миқёсда ёйилди. Синтаксисни систем таҳлил қилиш асосида ўнлаб мукамал назариялар яратилди. Генерация, трансформация назариялари, таркибли бўлаклар назарияси, даража назарияси шулар жумласидандир.¹³

60-йилларга келиб, систем синтаксис турли-туман хусусий муаммоларнинг муҳокама ва мунозарасидан айрим тилларнинг мукамал систем синтаксисини яратишга қараб ривожланди. Рус тилшунослигида бу масала бутун жиддийлиги билан 60-йилларда қўйилди. Жумладан, рус тилшунослигида СССР ФА сиёсий РТИ раҳбари (ўша даврдаги) акад. В.В.Виноградов ва тилшунослик институтининг етакчи тилшуносларидан Н.Ю.Шведова, В.Н.Ярцевалар бошчилигидаги икки гуруҳ орасида рус тилининг мукамал янги илмий синтаксис асослари бўйича кучли мунозара ўтказилди. Бу мунозара систем синтаксис тарафдорларининг узил-кесил ғалабаси билан якунланди [Бу ҳақда қаранг: 315, 316, 317, 219]. Рус тили систем грамматикасининг мукамал асослари яратилгандан кейин [276, 277, 82, 83] сўнгги йигирма йил давомида икки марта рус тилининг илмий систем грамматикаси ишлаб чиқилди [319, 315, 91, 227]. Бундан ташқари, турли университетлар ва «Просвещение», «Высшая школа» нашриётлари томонидан олий ўқув юрталари учун ҳозирги рус адабий тили бўйича нашр этилган ўттиздан ортиқ дарслик ва қўлланмаларда систем

¹² Ўзбек тилининг луғат бойлигига системавий таҳлилинг тадбири С.Ғиёсовнинг ишида махсус ўрганилган.

¹³ Назарий тилшуносликда бу соҳада қилинган ишлар А.Нурмоновнинг ишида қисман ёритилган. Н.Маҳмудовнинг ишида эса мазмуний (семантик) синтаксис назарияси мукамал таҳлил қилинган.

синтаксис оммалаштирилди [56, 76, 77, 81, 82, 97, 124, 166, 194, 205, 269, 270].

Рус илмий систем грамматикасида сўзлар бирикмаси, содда гап қурилиши ва ўхшашлик қаторлари (парадигмаси), қўшма гап қурилиши ва ўхшашлик қаторлари (парадигматикаси) масалаларини ўрганишда Н.Ю.Шведова [315, 316, 317], Г.П.Улуханов [298, 299], М.И.Черемесина [309, 310, 311], Е.В.Гулыга [92], Г.М.Рейхель [221] ва бошқаларнинг хизмати катта бўлди.

Ҳозирги кунга келиб ўзбек тили систем синтаксисини яратишга изчил равишда Бухоро Давлат дорилфунунининг тилшунослар гуруҳи киришди. Бу масаланинг алоҳида мавзулари – сўзлар бирикмаси таркиблари (элементлари)нинг ўзаро боғланиш табиати, содда гап қурилиши, содда гапнинг энг кичик қолипи, гап бўлақларининг гапдаги мавқеи, кесимнинг уюшиш табиати, қўшма гапнинг энг кичик қолипи кабилар Ш.Акрамов, М.Абузалова, М.Бошмонов, С.Назарова, М.Мақсудова, Б.Менглиев, З.Ералиева ишларининг тадқиқот манбаи бўлди. Бу тадқиқотлар асосида 1986–1991 йилларда республикамизнинг етук олимлари Н.М.Маҳмудов, А.Н.Нурмонов ва бошқалар томонидан қўллаб-қувватланган туркий тиллар системавий синтаксисининг тадқиқот асослари эълон қилинди [182, 186, 189, 192, 184, 170, 171, 100, 54] ва б.

Тилга систем ёндашувнинг негизи, асоси тил ва нутқ ҳодисаларини фарқлаш бўлганлиги сабабли тадқиқотчиларнинг бу гуруҳи систем синтаксис таҳлилини изчил равишда гапнинг тил сатҳидаги энг кичик қолипини ишлаб чиқишдан бошлади. Чунки яхлит синтактик талқинни ишлаб чиқиш учун гап қолипи бош мезон вазифасини ўтайди. Гапни ўрганиш учун унинг «жонини» – «тил сатҳидаги энг кичик қолипини» аниқ белгилаш шарт ва зарур эди.

Маълумки, нутқимизда берилган ва анъанавий синтаксисимизда атрофлича таҳлил этилган гап, унинг шака ва вазифа турлари тил сатҳида, онгимизда мавжуд бўлган умумийликнинг, гап энг кичик қолипининг турли луғавий қуршов ва нутқ шароитларида минглаб муайян шаклларда юзага чиқишида намоён бўлади.

Гапнинг энг кичик қурилиш қолипи тадқиқотчи М.Абузалованинг илмий ишида махсус тадқиқот манбаи бўлган бўлса-да [18, 231], биз бу ерда шу тадқиқотчи ишининг асосий хулосаларини такрорлашга, унинг тадқиқи йўлини ихчамгина

тарзда эслатиб ўтишга мажбурмиз, зероки қўшма гап ҳақидаги таълимот, қўшма гап талқини содда гап талқинига асосланади ва унинг мантиқий давомидир.

Тилшунослар гуруҳи содда гапнинг тил сатҳидаги моҳиятини белгилашда синтактик назариянинг гап ҳақидаги қуйидаги талқинига асосланади:

1. Гапнинг энг кичик қолипи тил бирлиги (онгимизда мавжуд) умумий birlik бўлиб, у нутқимизда фикрни тил қоидаларига мос равишда шакланган тарзда юзага чиқариш учун имкониятдир [Қиёсланг: 282, 305, 64, 49, 85, 280, 281, 286].

2. Гапнинг энг кичик қолипини белгилашда тилшунослар унинг ташқи қурилиши, ички қурилиши ва моҳиятини ажратишди [Қиёсланг: 20, 54, 64, 66, 77, 92, 106, 147, 149, 202, 203, 205, 239, 253, 299].

3. Гап, гап кичик қолипидан ўрин ола оладиган таркибий қисмларининг моҳиятини белгилашда бирикувчанлик (валентлик), жумладан, луғавий бирикмалар (сўз, лексема)нинг маъновий (семантик) ва синтактик бирикувчанлигига асосланишдир [205, 22, 74, 79, 85, 272, 89, 128, 142, 212, 241, 247, 258]. Гапнинг энг кичик қурилиш қолипидан луғавий бирикларнинг кенгайтирувчилари (актантлари ва уларни ифодаловчилар) чиқарилди.

4. Ўзбек тилида гапнинг энг кичик қолипини белгилашда Ҳинд-Овропа тиллари билан туркий тиллар орасида гап қурилишидаги асосий фарқ ҳамиша диққат марказда бўлди. Бу фарқ эса қуйидагича: Ҳинд-Овропа тилларига бир таркибдан гаплар, умуман, ҳос эмас ва гап ҳеч қачон эгасиз бўла олмайди.¹⁴

Чунончи,

	Немис тилида	Рус тилида	Ўзбек тилида
I	Ich kam	Я пришел	Мен келдим
II	Du kamst	Ты пришел	Сен келдинг
III	Er kam	Он пришел	У келди ¹⁵

¹⁴ Дождит – Ёмғир ёғаяпти. Можно писать – Ёзиш мумкин. Было холодно – Совуқ эди. Мне страшно – Мен қўрқяшман каби фақат славян тилларига ҳос бўлган бир таркибли гаплар бошқа Ҳинд-Овропа тилларида эгаси ноаниқ оломошлар билан (умумлашма оломошлар), яъни эга вазифасида келган қўшмалар билан берилади. Чунончи, немс тилида Es regnet – дождит. Ўзбек тилида – Ёмғир ёғмоқда. – Было холодно – Ҳаво совуқ эди. – Ich habe angst – Мне страшно – Мен қўрқяшман. Шунинг учун бир таркибдан (составли) гап ҳақидаги таълимот фақат славян тиллари синтаксиси учун А.Н.Шахматов томонидан ишлаб чиқилди ва гапнинг умумий назариясига таъсир этмади.

¹⁵ Кўриниб турибдики, немс тилида «kam» рус тилидаги «писал» шакллари эгаринг шахс ва сони ҳақида аниқ маълумот бера olmayди. Шунинг учун рус тилида «писал письмо» деган гапни қўллаш мумкин бўлса-да, умуман ишлатилмайди. Немс, француз ва бошқа тилларда эса «schreiben den Brief»ни тузиш ва қўллаш мумкин эмас.

Ўзбек тилида эса кесим шахс-сон жиҳатдан мукамал шакланган. Шунинг учун ўзбек тилида «Мен хатни ёзаман, сен хатни олиб келасан» гапи билан «хатни ёзаман, олиб келасан» гаплари орасида кескин фарқ йўқ.¹⁶

Юқорида келтирилган тўрт асосга таяниб, ўзбек тилидаги гап энг кичик қолипининг таркиби [WPm] сифатида белгиланади. Бунда [W] – кесимнинг, гап кесимининг аташ, маъно билдиришга хизмат қиладиган қисми бўлиб, мустақил сўз туркумига оид бўлган, яъни кесим вазифасида кела оладиган сўзга, сўзлар бирикмасига, кенгайтирилган бирикмалар (сифатдош, равишдош, ҳаракат номлари оборотлари)га тенг келиши мумкин. бошқача қилиб айтганда, [W] тил қолипидаги имконият бўлиб, у нутқда атов бирлиги вазифасини ўтай оладиган ва шу нутқнинг истаган бир бирлиги (сўз, сўз бирикмаси ва ҳатто гап)¹⁷ шаклида воқеланиши, юзага чиқиши мумкин. [Pm] эса атов бирлиги [W]ни гап қолипи шаклига келтирувчи воситалар мажмуасининг рамзи бўлиб, у нутқда кесимлик категорияси¹⁸ кўрсаткичлари шаклида воқеланади. [WPm]нинг энг кичик тўлдирилишида нутқда воқеланган шакллари сифатида қуйидаги нутқий ҳосилаларни санаш мумкин¹⁹:

	[W]	[Pm]
1.	...бор	-ДИК
2.	...бормоқчи бўл	-ЯП + СИЗ
3.	...айтиб қўй	-МА + СА + НИГИЗ
4.	...айт	-Ø
5.	...ўқитувчи бўл	-СА + М
6.	...ўқитувчи	-ЭДИМ
7.	...тўрт	-ДИР

¹⁶ «Мен хат ёзаман, сен олиб борасан» гапида қарама – қарши қўйилиш, қурилиш, тузилиш ва мазмун бошқичида эмас, балки таъкид сен олиб борасан, яъни ифода, услуб бобидадир.

¹⁷ Қатор тишлунослар, жумладан проф. Н.М.Маҳмудов гапни ҳам атов бирикларни, номинатив бириклар сирасига қўшади.

¹⁸ Кесимлик категорияси рус тишлунослигида махсус морфологик категория сифатида ажратилмайдн. Шунинг учун бундай категория ўзбек тишлунослигида ҳам ажратилмаган. Лекин умумий тишлунослиқда атов бирикларини гап кесими шаклига келтирувчи махсус грамматик категориянинг мавжудлиги тишлунос назарийетчилари ишда, жумладан, И.М.Мешанинов, А.И.Смирницкий, О.Есперсен ва бошқаларнинг ишларида исботланган. Бу масалалар кейинчалик В.М.Банару, Е.В.Гульга, Г.М.Рейхель ишларида батафсил кўридан. Ўзбек тишлунослигида эса тил материаллари асосида З.Ералиева томонидан махсус тадқиқ этилган, Ҳ.Шокирова ишларида тадқиқ этилмоқда.

¹⁹ Бу ҳосилалар ва кейингиларида бутун иш давомида [WPm]нинг таркибини нуқта ва чизикчалардан иборат бўлган тўғри чизик билан ифодалаймиз. Тагига нуқталар чизилган қисми [WPm]нинг [W] таркибини, чизикчалар билан чизилган қисми эса [Pm] таркибига тўғри келади. Чунончи, «Ўқиган эдик»да «ўқи» [W]нинг ифодаланган қисми, «-ган эдик» [Pm]нинг муайян нутқий ифодаланган қисмидир.

Ўзбек тилида қўшма гапларнинг турлари ва кўринишларини ўрганишда содда гапнинг энг кичик қурилиш қолипи $[WP_m]$ талқин асоси сифатида қабул қилинди. Содда гапнинг энг кичик қурилиш қолипи $[WP_m]$ дан иборат бўлса, мантиқан қўшма гапнинг қурилиш қолипи икки ва ундан ортиқ $[WP_m]$ ларнинг бирикишидан иборатдир. Демак, қўшма гапнинг қурилиш қолипи $[1WP_m + 2WP_m + 3WP_m + \dots + nWP_m]$ дир. Қўшма гапнинг тилдаги қолипи $[1WP_m + 2WP_m + 3WP_m + \dots + nWP_m]$ эканлигини ҳамиша эсда тутган ҳолда биз тадқиқотимизнинг навбатдаги бўлимларида қулайлик ва ихчамлик мақсадида қўшма гап $[ҚГ]$ – нинг энг кичик умумий қурилиш қолипи $[ҚҚҚ]$ $[WP_m + WP_m]$ рамздан фойдаланамиз.

Ишимизнинг навбатдаги бўлими мана шу $[WP_m R WP_m]$ қолипи турли тўлдиришлари нутқда рўёбга чиқиш кўринишларининг талқинига бағишланади. Зероки, "Қўшма гап синтаксиси" дейилганда $[ҚГ]$ қолипидаги ҳар бир $[WP_m]$ нинг нутқда ифодаланиши шакллари ва битта $[ҚГ]$ таркибида бириккан икки ва ундан ортиқ $[WP_m]$ лар ўзаро ранг-баранг муносабатларнинг тадқиқи ва талқини тушунилади.

4-бўлим. Шакл-вазифа талқинида қўшма гапларнинг мантиқий-риёзий турлари

Қўлланманинг бу бандида [WPm + WPm] қолипнинг нутқда қандай моддий шаклларда юзага чиқишини мантиқий-риёзий усулда санаш устида тўхталамиз.

Мантиқий-риёзий санаш (логико-математическое исчисление, теория комбинирования) маълум бир умумийликнинг айрим қирралари, асослари, хусусиятларига кўра бўлиниш турларини қандай хусусийликларда юзага чиқа олиш имкониятини берадиган усулдир. Бу усул риёзий мантиқда умумийликнинг қандай хусусийликларда юзага чиқишини оддиндан айтиб бера оладиган ақлий амалиётдир. Риёзий мантиқда хусусийликларни тасниф этишда бу етакчи йўл саналади. Ўзбек тилшунослигида мантиқий-риёзий санаш усуллари онгли равишда илк дафъа қўлланилаётганлиги сабабли бу мантиқий-риёзий санаш усулининг моҳиятини очиб беришимиз лозим. Бунинг учун икки нарсанинг мантиқий-риёзий санаш усулини баён этамиз.

I – ҳодиса.

Бизга А, Б, В, Г, Д каби бешта хусусийлик (бирлик, воҳид) берилган. Шу воҳидлардан нечта уч воҳидли (воҳидлар тартиби ҳисобга олинмаган ҳолда) бутунлик тузиш мумкин?

Риёзиётда бу топшириқ қуйидаги формула билан ечилади:

$$A_n^k = n(n-1)(n-2)\dots(n-k+1), k > 0$$

Бу каби масалалар тугал ва атрофлича ўрганилган, аммо тилшунослиқда бу усул биринчи марта қўлланаётгани учун уни шарҳлаш лозим деб билдик. Юқоридаги формула бирликлари қуйидагиларни билдиради: А – фр. сўз (arrangement)нинг биринчи ҳарфи бўлиб, жойлаштириш, тартибга солишни; n – ҳамма элементлар сони; k – аниқлаш лозим бўлган уч воҳидли бутунлик.

Берилган:

$$n = 5$$

$$k = 3$$

$$A_n^k = ?$$

$$A = 5 \cdot (5-1)(5-2) \dots (5-3+1)$$

$$A_n^k \approx 60$$

Демак, беш воҳиддан битта воҳид билан фарқланадиган олтишта учлик тузиш мумкин [90, 102, 81].

II — ҳодиса.

Тилда: «негиз» (АБ) ва «қўшимча» (вг) мавжуд. Булар нутқда бир-бири билан бирикади. Бирикишда негиз ва қўшимчанинг ҳар бири бўлинмасдан ҳам, бўлиниб ҳам кела олади. Нутқда уларнинг нечта тури бўлиши мумкин? Буларни санаб ўтамиз:

I негиз ҳам бўлинмайди, қўшимча ҳам бўлинмайди. Бу ўз навбатида, икки турни беради:

- 1) АБ вг;
- 2) вг АБ.

II негиз бўлинмайди, қўшимча бўлиниши ҳам, бўлинмаслиги ҳам мумкин. Бу қуйидаги турларни беради:

- 1) Абвг;
- 2) вгАБ;
- 3) вАБг.

III негиз ҳам, қўшимча ҳам бўлиниши ва бўлинмаслиги ҳам мумкин. Бу тур қуйидаги кўринишларга эга:

- 1) Абвг
- 2) вгАБ
- 3) вАБг
- 4) АвБг
- 5) вАгБ
- 6) АвгБ

Демак, юқорида берилган саволга жавоб тариқасида шуни айтиш мумкинки, ўзаро бирика оладиган (АБ) ва (вг) воҳидлари яхлит ҳолда ва бўлиниб ҳам нутқда олти турли бирикишни бера олади ва бундан кўп бирикиш тури бўлиши мумкин эмас. Негаки, шу юқоридаги олти тур берилган имкониятнинг мантиқий ва риёзий ниҳоясидир.

Мантиқий-риёзий санаш бизга нима беради? Мураккаб нарсанинг таркибий қисмларига кўра ўзаро бирикишидан мантиқий ва риёзий бирикиш хиллари чегарасини белгилайди, мантиқий-риёзий турларини улар ҳақиқатда борлиги-йўқлигини, маълум бир имкониятлардан қай бири воқеаланганини ва қай бири ҳали имконият сифатида яшириниб ётганини кўрсатади. Биз $[WPm + WPm]$ қолиқини турли ўлчов (параметр)лар асосида

мантиқий – риёзий усул билан санаб ўтар эканмиз, [WPm + WPm] қолип нутқда қандай моддий шаклларда чиқа олишини, яъни қўшма гапнинг неча хил мантиқий-риёзий турлари бўла олишини санаб, аниқ белгилай олган бўламиз. Бу кўринишлар нутқда моддийлик, хусусийлик сифатида ҳам берилган бўлиши мумкин ёки фақат мантиқий-риёзий имконият бўлиб нутқда маълум ёки номаълум сабабларга кўра учрамаслиги ҳам мумкин. [WPm + WPm] умумий қолипнинг юзага чиқиш турларини санаб биз учун санаб ўлчовлари, меъёрлари, белгилари, параметрларини белгилаб олишимиз зарур. Бунинг учун қўшма гап қурилишида қандай ўлчовлар, параметрлар муҳимлигини белгилаб олишимиз лозим. Тилимизда бундай кўрсаткичлар жуда кўп турли бўлиб, уларнинг ҳаммасини биз ҳеч қачон санаб ниҳоясига ета олмаймиз. Шунинг учун ҳам қуйидаги асосий уч кўрсаткичларга таянамиз:

I. [WPm]ларнинг эгаси [S] бор ёки йўқлиги, бўлиши мумкин ё мумкин эмаслиги, бир хил ёки бошқа хил эканлигига;

II. [WPm]лар таркибида [W]нинг бир хил ёки бошқа-бошқа бўлиши, бир хил сўз туркуми билан ёки бошқа-бошқа сўз туркумлари билан, биттадан сўз билан ёки бир нечта сўзлар (яъни сўз бирикмаси) билан ифодаланганлигига кўра;

III. [WPm] таркибида [Pm]ларнинг бир хил ёки қисман бир хил, тўлиқ бир хил ёки ҳар хил эканлигига кўра.

[WPm + WPm] қолипни юқорида саналган уч кўрсаткичдан бошқа ўнлаб ўлчовлар асосида хилларини бериш мумкин. Жумладан, [WPm + WPm]ларнинг ўзаро боғланиш усуллари ва йўллари, [WPm + WPm] қолипнинг турли хил кўринишларида таркибий қисмларнинг боғланиш хусусиятлари ва уларни боғловчи воситалар, ҳар бир [WPm] таркибида тўлиқ ўхшаш, қисман ўхшаш, яқин ва зид воҳидларнинг бўлиш-бўлмаслиги, 1 [WPm] таркибида 2 [WPm] таркибидаги бирор воҳидга ишора қилиб турадиган воҳидларнинг бор-йўқлиги, [WPm]лар таркибида алоқадор, нисбий воҳидларнинг бўлиш-бўлмаслиги каби кўрсаткичлар шулар жумласидандир. Албатта, бундай кўрсаткичлар асосида [WPm + WPm] қолипнинг тилимиз ва нутқимизда мумкин бўлган турларини аниқлаш катта аҳамиятга эга. Лекин бундай нозик масалалар ўзбек тилида икки [WPm]нинг шакл-вазифа талқини нуқтаи назаридан ўзаро бириктириш қонуниятлари анчагина муфассал тавсифлангандан кейин ўрганилиши мумкин ва зарур бўладиган масалалардир. Худди мана шу кейинги муаммони ўрганишни олдига мақсад

қилиб қўйган бизнинг ишимиз учун эса қўшма гапнинг асосий, таянч компонентлари бўлган [W], [Pm] ва [S]ларнинг умумий хусусиятлари асосида турларини кўриб чиқиш ҳозирча етарлидир. Бу воҳидларни ЯҲВО (яккалик, ҳодиса, воқелик, оқибат) ва УМИС (умумийлик, моҳият, имконият, сабаб) сифатида тадқиқ этиш ёш авлод олдида турган вазифалардан биридир. Шунинг учун биз қуйида [WPm + WPm] қолипнинг [S], [W] ва [Pm]лар умумий хусусиятлари асосида ўзаро бириктириш турларини санаб чиқиш билан кифояланамиз.

[ҚГ] таркибий қисмлари орасига қўйилган (+) аломати риёзиётда оддийгина қўшиш аломатини билдиради ва бизнинг [WPm+WPm] қолипимиз [2WPm]га тенглагини ифодалайди. Кейинги тадқиқ ва таҳлилларимиз ва [ҚГ]нинг моҳияти бу ҳолни инкор этади, чунки [ҚГ] – бу иккита содда гап эмас. [ҚГ]ни ташкил қилувчи қисмлар (компонентлар) ўзаро узвий алоқада бўлади. Бу алоқани риёзиётда {V} ёки {R} аломатлари билан белгилайдилар. Шу белги ҳар жиҳатдан [ҚГ] қисмлари ўртасидаги турли муносабатларни ифодалашга мос келади. Демак, [ҚГ]нинг кичик қурилиш қолипи (КҚҚ)ни [WPmRWPm] ёки [WPmVWPm] деб белгилаш мақсадга мувофиқдир. [ҚГ]нинг энг КҚҚни [WPmRWPm] деб олсак, унинг асосий типик кўринишлари [WPm, WPm] – тенг таркибли, [WPm→WPm] – тобе таркибли, [WPm↔WPm] мутаносиб таркибли қўшма гаплардан иборатдир. Бу қўлланмада қўшма гапнинг биринчи типик тури – [WPm, WPm] ҳақида фикр юритамиз. Қўшма гапнинг кейинги икки тури ва уюшган гаплар бошқа бир ишимиз тадқиқ манбаи бўлади деган ниятдамиз²⁰.

[S] кўрсаткичига кўра [WPm R WPm] турлари

1. Бир [S]ли [WPm R WPm] қурилмалари яъни {S – (WPmRWPm)}. Мен янглишмайман, билъакс қаноатланиб сўзлайман. (А.Қодирий)

2. Алоҳида-алоҳида қўлланган [S]ли қурилмалар. Булар, асосан, икки хил бўлади:

а) [S]лари шахс жиҳатдан бир хил:

Бунда бўлбўл китоб ўқийди,

Бунда қуртлар ипак тўқийди.

(Х.Олимжон);

{(S¹₁ – W₁Pm₁), (S¹₂ – W₂Pm₂)};

б) [S]лари шахс жиҳатдан ҳар хил:

²⁰ [ҚГ] типик турлари ҳақида маълумот Р.Р.Сайфуллаевнинг ишларида нашр этилган.

Кеча ўзининг қора пардасини йиғиштира бошлади, биз йўлга отланган эдик. (И.Раҳим);

$\{(S^1 - W_1Pm_1), (S^2 - W_2Pm_2)\}$;

3. [S]лари алоҳида тарзда ифодаланмаган қурилмалар. Булар ҳам икки хил бўлади:

а) [WPm]лардаги [Pm] қўшимчасига кўра шахслар бир хил бўлиши мумкин: Келишдилар, тақсир, кирсинларми? (А.Қодирий) Албатта, тушунмайсиз, тушунишни ҳам устамайсиз. (А.Қодирий)

$[...W_1Pm_1, ..., W_2Pm_2]$;

б) [WPm]лардаги [Pm] қўшимчасига кўра шахслар ҳар хил бўлиши мумкин;

Тилақларингизга етингизлар, мен ҳам кўкрагимни кўтариб, донгдор қизларим, қаҳрамонларим билан мақтанай. (Ойбек)

4. [S]лардан бири ифодаланган, бошқаси ифодаланмаган қурилмалар:

а) 1 [S] ифодаланган, 2 [S] ифодаланмаган: Парвардигор, ўзинг биласан, ожизман. ("Шарқ юлдузи")

б) 1 [S] ифодаланмаган, 2 [S] ифодаланган: Менинг айтганимни қилсанг, уштаҳанг ҳам очилади. (А.Қодирий);

$[W_1Pm R (S_2 - W_2Pm)]$.

Юқорида саналган турларнинг ҳар бири, ўз навбатида, [S]лари уюшиб ёки яқка ҳолда келган, [S]лари бир хил ёки гилма-хил сўз туркумлари билан, сўз ёки сўз бирикмалари билан ифодаланган турларга эга бўлиши мумкин. Лекин уюшиқ ўўлақлар билан ифодаланган [S]лар ҳам, турли хил туркумлар билан ифодаланган [S]лар ҳам, сўз бирикмалари, кенгайтирилган бирикмалар билан ифодаланган [S]лар ҳам гап қурилишида фақат йитта [S] ўринни эгаллаганлиги сабабли биз уларнинг турларини махсус санаб ўтирмаймиз. Бу масала содда ва қўшма гаплар таркибида [S]нинг ифодаланиш хусусиятларига бағишланган махсус тадқиқотнинг мавзуси бўлиши мумкин.

[W] кўрсаткичига кўра [WPm R WPm] турлари

1. Бир хил [W]ли қурилмалар. [WPm R WPm]нинг бир тури, ўз навбатида, бир неча кўринишларга эга:

а) [W]лари бир хил: Сиз сўзламасангиз, мен сўзламоқчи эдим. (А.Қодирий);

б) [W]ларнинг ҳар бири феъл билан ифодаланади: *Энди ортиқ урунма, тинч ўтир.* (А.Қодирий);

в) [W]ларнинг ҳар бири от (кенг маънода ифодаланади): *Жаҳл — душман, ақл — дўст.* (Мақол) Бу каби қурилмалар, ўз навбатида, бир неча кўринишларга эга.

Манба таҳлили шуни кўрсатадики, бир хил [W]ли қурилма қолиплари ҳам худди юқорида қайд этилган [S]ли қурилмалардаги қолиплари каби бўлиши мумкин, яъни:

- 1) [S + (W₁Pm + W₁Pm)];
- 2) [(S₁ - W₁Pm), (S₂ - W₁Pm)];
- 3) [(S₁ - W₁Pm) + W₁Pm)];
- 4) [W₁Pm + (S₂ - W₁Pm)];
- 5) [W₁Pm + W₁Pm].

2. Ҳар хил [W]ли қурилмалар. Бунда қурилмалар [W]си турли хил сўз туркумлари билан ифодаланиб келади. Масалан,

- Сиз отасиз, жавоб беринг. (Ў.Домлажонова)

Ёки менинг кўнглим ҳамма вақт ёш.

Ёки сенга чирой умрбод йўлдош.

(М.Бобоев)

Шунингдек, [W] таркибида кўп ҳолларда «бор», «йўқ» сўзлари қўлланади. Булар қўлланган қурилмаларнинг турли хил кўринишлари мавжуд, чунончи:

1. [W₁] = йўқ, [W₂] = йўқ, [W₃] = феъл:

Пули йўқ, жойи йўқ, хотинни нима қилади? (Ойбек)

2. [W₁] = йўқ, [W₂] = от:

Менинг домлам йўқ, домлам икки кўзим. (А.Қаҳҳор)

3. [W₁] = бор, [W₂] = от: *Юрагимда қандай дарғ бор, мана бу менга сир.* (Ойбек)

4. [W₁] = бор, [W₂] = сифат:

Қалбга то сўнг томчи бор, ҳаммамиз — мағрур. (Газетадан)

5. [W₁] = бор, [W₂] = феъл:

Яна нима бало исмлари бор, тилим ҳам келишмади. (Ойбек)

6. [W₁] = бор — тўлиқсиз феъл, [W₂] = феъл:

Наманганда Надежда Павловна деган тутинган олам бор.
эгдилар, ўша киши ўргатганлар. (А.Қаҳқор)

7. $[W_1] = \text{бор}$, $[W_1] = \text{йўқ}$:

Эшитмоқ бор, емоқ йўқ («Ўзбекистон адабиёти ва санъати») ва бошқалар.

Бу мисоллар ҳам юқоридагиларга ўхшаш қолипга эга, фақат улардан $[W_1]$, $[W_2]$ бирликлари билан фарқ қилади. Бу ўринда биз $[W]$ ларнинг сўз бирликлари, кенгайтирилган бирликлар билан, уюшган бирликлар билан ифодаланган, бир $[W]$ ифодаланган-у, бошқасининг ифодаланмаган ҳолларига алоҳида тўхтамадик, лекин буларнинг мавжудлиги, уларни текшириш зарурлиги табиий бир ҳолдир.

$[Pm]$ кўрсаткичига кўра $[WPm R WPm]$ турлари

1. Бир хил $[WPm]$ ли қурилмалар. $[WPm + WPm]$ нинг бу тури, ўз навбатида, бир неча кўринишларга эга:

а) тўлиқ бир хил $[WPm]$ ли қурилмалар, яъни булар ҳам қуйидаги моделларда бўлади:

$\{(S_1 - W_1Pm_1) + W_1Pm_1\}$ – *Хотиним борди, борди.*
(«Муштум»)

$\{W_1Pm_1 + (S_2 - W_1Pm_1)\}$ – *Келди, ҳозир Ботир келди.*
(Газетадан)

$\{(S_1 - W_1Pm_1) + W_2Pm_1\}$ – *Мен уйига борсам, тез қайтсам.* («Шарқ юлдузи»)

$\{W_1Pm_1 + (S_2 - W_2Pm_1)\}$ – *Келди, судьянинг олдига йиғлаб, ёрдам сўраб ўзи келди.* (Шуҳрат)

$\{W_1Pm_1 + W_2Pm_1\}$ – *Бораман, топаман отамни.*
(Ў.Домлажонова);

б) ҳар хил $[Pm]$ ли қурилмалар. Булар, ўз навбатида, икки хил:

б. 1) Қурилманинг $[W]$ қисми умумий бўлиб, такрорланиб, қисмлари бошқа-бошқа бўлган гаплар: *Қарайсанми, қарай қолгини.*
(Ў.Домлажонова);

б. 2) Қурилманинг $[W]$ қисми ҳам, $[Pm]$ қисмлари ҳам ҳар хил: *Укангни қақрайми, ўзинг қела қол.* (Газетадан)

Бу қурилмалар қуйидаги қолипларда намоён бўлади: б) пунктдаги қолипларда ҳам ҳар хил [Pm]ли қурилмалар ўз аксини топади ва яна улар:

$$1. \{(S_1 - W_1Pm_1), (S_2 - W_2Pm_2)\}$$

Соат ўн бирларда улар водийга қириб келдилар, бир-бирига туташ қишлоқ кўчалари бошланди. (А.Мухтор)

$$2. \{(S_1 - W_1Pm_1), 2 W_2Pm_2\}$$

Кўзим тирикдир, мен билан гаплашасан. (Ойбек)

$$3. [W_1Pm_1, W_2Pm_2]$$

Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз. (А.Қодирий)
каби шаклларда кела олади.

Юқорида келтирилган мисоллар таркибида тўлиқ такрор, такрор бўлмаган қурилмалар таҳлил қилинган. Шу қурилма [WPm]ларнинг нутқий тўлдирилишига кўра, ҳар бир таркибий қисми тўлиқ//нотўлиқлиги ёки ёйиқ//йиғиқлиги, кенгайтирилган//мураккабашганлиги, 2[WPm], 3[WPm], 4[WPm]лигига кўра, ҳар бир [WPm]нинг қурилиш турларига кўра деярли сон-саноксиз нутқий қурилиш типлари мавжуд. [WPm] таркибидаги [Pm] турлича бўлиши мумкин ва унинг ҳар бири устида тўхташ учун имконият йўқ, негаки [Pm]нинг чексиз кўринишлари бордир.

[WPmRWPm] қолипи бирикиш турлари моҳиятини белгилашда ўзбек тилининг (умуман, агглютинатив тилларнинг) бир хусусиятини ҳисобга олиш лозим. Бу ҳам бўлса, шу тилларда уюшган бўлақларнинг шакл хусусиятлари билан боғлиқ.

Агглютинатив тилларни флектив тиллардан ажратиб турувчи қатор хусусиятлар сирасида қуйидаги ҳам ажратилади: бу тилларда уюшган воҳид (бўлақ)лар таркибидаги грамматик шакл кўрсаткич, формал-грамматик кўрсаткич ҳамма бўлақларда такрорланиши шарт эмас. Ва у "қавсдан ташқарига чиқарилиши", яъни уюшиқ бўлақларнинг ҳар бирида эмас, балки фақат охири, энг кейинги бўлаги таркибида келиб, ундан оддин келган уюшиқ бўлақларга ҳам алоқадор бўлиши мумкин [168, 169, 339, 43], чунончи, буни қуйидаги мисолда кўриш мумкин: *Гуллар, райҳонлар ва майсалардан ажиб бир гўзаллик тараларди.* Флектив тилларда бундай ҳодисани учратиш мумкин эмас. "Я сказал папе, маме, сестре, вам" гапидаги тўртта уюшган воситали тўлдирувчиларда дательный падеж қўшимчаси тўрт марта такрорланган. Шу гапнинг ўзбекча таржимаси эса "Мен отам,

онам, синглим ва сизга айтгим” шаклига эга бўлиб, сизга таркибидаги га бир хилда отам, онам, синглимга тегишли [290, 43, 338, 339, 329, 343].

Моҳиятан шунга ўхшаш ҳодисани [WPm+WPm] қолипи кўринишларида ҳам учратишимиз мумкин.

Аввалги бандларда кўриб ўтганимиздек, гап марказини унинг кичик қурилиш қолипини шакллантиришда ҳал қилувчи грамматик восита [Pm]дир.

[WPmRWpM] қолипида [Pm] таркиби бир хил бўлган ҳолларда бу [Pm] «қавсдан ташқари»га чиқиши, яъни фақат сўнги [W] таркибида келгандай кўришиб, ҳар иккала [W]га тегишли бўлиши мумкин, яъни юқорида санаб ўтилган қолиплардан қуйидагиларда [Pm] қисмлардан четга чиқарилади:

1. $[W_1Pm + W_1Pm] = (W_1 + W_1) Pm$
2. $\{S - (W_1Pm_1 + W_1Pm_1)\} = \{[S - (W_1 + W_1)]Pm\}$
3. $[W_1Pm_1 + W_2Pm_1] = \{(W_1 + W_2)Pm\}$
4. $[S - (W_1Pm + W_2Pm)] = \{[S - W_1RW_2]Pm\}$
5. $\{[S_1 - W_1Pm_1](S_2 - W_1Pm_1)\} = \{[S_1 - W_1](S_2 - W_2)Pm\}$
6. $\{[S_1 - W_1Pm_1](S_2 - W_2Pm_1)\} = \{[(S_1 - W_1)(S_2 - W_2)]Pm\}$
7. $\{[S_1 - W_1Pm](S_2 - W_2Pm)\} = \{[(S_1 - W_1)(S_2 - W_2)]Pm\}$

Бу қолипларнинг ҳосилаларини гапнинг гаплигини, унинг тўлиқ шакланганлиги, нутқда мустақил равишда қўллана олишини таъминлайдиган [WPm] тузилишига эга бўлиши, уларда шаклан битта [Pm] мавжуд бўлганлиги сабабли битта гап — содда гап сифатида тасниф этишимиз зарур. Лекин туркий тилларда бир неча бўлақлар уюшганда гап бўлагини шакллантирувчи грамматик восита фақат бир марта — охирги бўлақ таркибидагина келиш қонуниятига таянсақ, етти қолипнинг [Pm]и «қавсдан ташқари» га чиқариладиган кўринишларини, бошқача қилиб айтганда, қуйидаги нутқий ҳосилалар

1. Келган, келган эдим.
2. Мен топган, топган эдим.
3. Топган, олган эдим.
4. Мен топган, олган эдим.
5. Мен топган, мен топган эдим.
6. Аҳмаджон топган, Раҳимжон топган эди.
7. Аҳмаджон топган, Раҳимжон олган эди.

кабиларни уюшган гаплар сифатида баҳолашимиз лозим. Лекин бу етти ҳосиланинг ҳаммасини ҳам уюшган гаплар сифатида узил-кесил баҳолаш мумкин эмас, чунки [S]лари битта бўлган иккинчи, тўртинчи ва битта [S] га мансуб бўлган биринчи ва учинчи қолип ҳосилалари бир ёки ундан ортиқ белги хусусиятини бир шахсга, бир нарса-предметга алоқадор эканлигини кўрсатиб келади ва бутун хусусиятлари билан уюшган кесим табиатига эга. Чунончи: 1. *Гўзал ва зебосан*. 2. *Сен гўзал ва зебосан* каби ҳосилалар уюшган кесимлар сифатида баҳоланиши мумкин.

Аmmo биз асос қилиб олган қўшма гапларнинг асосий меъёридан келиб чиқсак, қуйидаги ҳосилалар қўшма гап деб олинishi лозим:

3. *Гўзалсан ва зебосан*

4. *Сен гўзалсан ва зебосан*

ҳосилалари билан шакл ва вазифа жиҳатдан муносабатлари, шакл ўхшашликлари алоҳида тадқиқот мавзуси бўлмоғи лозим. Лекин биз бу масалани ҳозирча очиқ қолдириб, биринчи ва иккинчи (*Гўзал ва зебосан*. *Сен гўзал ва зебосан*) ҳосилаларини уюшиқ кесимли содда гаплар, учинчи ва тўртинчи ҳосилаларни қўшма гап сифатида ажратиб, таҳлилшимизни давом эттираемиз. Агар юқорида келтирилган бир хил [Pm]ли ва бир хил [S]ли қолипларнинг уюшиқ кесимли содда гап ва қўшма гаплар орасида тутган ўрни мунозараларга сабаб бўла олса, 2[S]ли ва бир [Pm]ли ҳосилаларни (Салимжон раис, хотини звено бошлиғи эди.) уюшиқ кесимли гаплар сифатида баҳолай олмаемиз. Негаки, бу ерда [Pm] уюштирувчи восита сифатида икки мустақил (Салимжон раис, хотини звено бошлиғи эди.) гапни биргина гапга, гапларни уюштиришга хизмат қилмоқда. Бундай уюштириш ўзбек тили синтактик қурилишида шу вақтгача ажратилмаган алоҳида бир синтактик қурилмаларни ажратишни ва уларни махсус ўрганишни талаб этади. Тўғри, уюшиқ гаплар тушунчаси ўзбек анъанавий синтаксиси учун, умуман, янги ҳодиса эмас. Бу атама қўшма гап таркибида келган бир хил вазифадаги гап (асосан, эргаш гаплар)га нисбатан қўлланган: Ҳалима биладики, биз кўп ҳақ олаемиз, аъзоларимиз яхши ишлайди. Бу каби гаплардан биз уюшган гаплар сифатида ажратган гаплар ўз моҳияти билан тубдан фарқ қилади, уларни аралаштирмаслик лозим.

Шакл-вазифа талқини нуқтаи назаридан [WPm] қолипли қўшма гапларнинг [S], [W] ва [Pm]ларнинг умумий

хусусиятларига кўра ўзаро бирикиш турларини мантиқий-риёзий санаш қуйидаги хулосалар чиқаришга асос бўлади: икки ва ундан ортиқ $[WP_m]$ ларнинг ўзаро бирикиш қонуниятларида $[WP_m+WP_m]$ қўшма гапларнинг умумлашган турлари билан бир қаторда $\{[(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)]P_m\}$ қолипли уюшган гапларни, $[W_1P_{m_1}RW_1P_{m_1}]$, $[W_1P_{m_1}RW_1P_{m_2}]$, $[(S - W_1P_m)RW_1P_m]$ ва $[S+(W_1P_{m_1}+W_2P_{m_1})]$ қолипли такрор гапларнинг алоҳида қурилиш типларини ажратиш лозимлигини талаб қилади. Шунинг билан бирга бундай ёндашиш $\{[(W_1+W_2)P_m], [S - (W_1+W_2)P_m]\}$ қурилишли уюшиқ кесимли содда гап қурилишини ажратишни ва унинг $[WP_m]$, $[S - WP_m]$ қолипли содда гаплардан ҳамда $[WP_mRW_p_m]$, $[S - (WP_m+WP_m)]$ қолипли қўшма гаплар билан муносабатини алоҳида ўрганишни талаб қилади.

II боб. УЮШГАН ГАПЛАР

Умумий маълумот

Уюшиқлик умумий бир ҳолат бўлиб, содда гапга ҳам, қўшма гапга ҳам хосдир. Содда гапда анъанавий синтаксисга кўра гап бўлаклари уюшиб келса, қўшма гапда гап бўлаклари, қўшма гап қисмларининг ўзи, ўрни билан, қўшма гап уюшиб келади. Кейинги қурилмада қўшма гапнинг қурилиш материали қўшма гап бўлади.

Уюшиқлик икки бирлик (элемент)дан иборат бўлади: а) уюшувчи бирлик (элемент)лар; б) уюштирувчи бирлик (элемент). Уюшувчи бирликлар — саналувчилар. Уюштирувчи бирликлар — саналувчиларни бирлаштириб, марказлаштириб турувчилар. Уюшувчи бирлик грамматикада уюшиқ бирлик (элемент), бўлак, гап дейилади.

"Уюшиқ" сўзи ҳозирги замон тилшунослигида, асосан, гап бўлақларига нисбатан қўлланилади. Гапларга нисбатан эса бу терминни (уюшиқ, уюшган) ўзбек тилшунослигида биринчи бўлиб Р.Расулов қўллаган [208]. Олим уюшган гапларнинг ўзига хос хусусиятлари, тузилиши, қўлланилишини "Алпомиш" дostonи материали асосида текширади ва қизиқарли маълумотлар беради.

Мавжуд адабиётларда бир семантик гурпуага кирувчи бўлақларнинг уюшиб келиши, уюшиқ бўлақларнинг санаш интонацияси билан айтилиши, умумий бўлакка эргашishi ва умумий бўлакни эргаштириб келиши, уюшиқ бўлақларнинг бир хил сўз туркуми билан ифодаланиши, бир хилдаги сўроққа жавоб бўлиши кабилар қайд этилади. Бу қайд этилган фикрлар тўғри. Лекин ҳамма вақт ҳам, ҳар хил жойлашиш (позиция)да ҳам уюшиқ бўлақларнинг шу юқоридаги хусусиятларга тўла эга бўлиши, шу қонуниятлардан четта чиқishi мумкин эмаслиги ҳақидаги фикрларга қаноат ҳосил қилиб бўлмайди.

Тил масалаларига ҳар бир миллий тилнинг ўз қонуниятлари, ҳар бир халқнинг миллий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ёндашиш керак. Масалан, рус халқи барча жонли предметлар учун "кто?" суроғини қўлласа, ўзбек халқи кишилар учун "ким?", кишидан бошқа барча жонли ва жонсиз предметлар учун "нима?" суроғини қўллайди. Шундан уюшиқ бўлақларнинг турли хил сўроқларга жавоб бўлиши келиб чиқади. Бундан ташқари уюшиқ бўлақлар жонли ва жонсиз предметларни ифодаловчи турли хил отлар билан ифодаланиб келади.

Масалан: "Ариқларда қий-чув билан чўмилиб, қизгин тупроққа ағанаган қора-қура болалар, ўрикзорда ўрик қоққан

қизлар, ҳавода зарғалдоқнинг "биёв-биёв"и ва тракторнинг гулдирови, девор орқасида тандирда пишаётган ноннинг ҳиди, олисларда чайлалардан, дала шийпонларидан кўтарилаётган тутун кўмалари, боғларда меваларни қушлардан кўриқловчиларнинг шовқини — ҳамма нарса унга тинч ҳаётни ва эркин меҳнат нашъасини гавдалантирар эди. (Ойбек) [290]. Бу гада етгита эга уюшиб келган бўлиб, уларнинг иккитаси (болалар, кизлар) "кимлар?", бештаси (биёв-биёви, гулдирови, ҳиди, тутун кўмалари, шовқини) "нималар?" сўроқларига жавоб бўлади. Ҳақиқатдан ҳам, бу характерли мисоллардан уюшиқ бўлақларнинг турли хил сўроққа жавоб бўлиши аниқ кўриниб турибди.

Уюшиқ бўлақлар, худди уюшмаган бўлақлардай, от ва олмошлар, феъл, феълнинг равишдош, сифатдош, инфинитив формалари, равиш каби суз туркумлари билан ифодаланади. Ўрнига қараб, от ва олмош билан ифодаланган бўлақлар бир уюшиқлик занжирни ташкил этади. Масалан, "Мамлакат, Лола, Маҳфуза, Зиёда, яна кимлар келди" гапида "Мамлакат", "Лола", "Маҳфуза", "Зиёда", "кимлар" бўлақлари уюшиқ бўлақ бўлиб, уларнинг олдинги тўрттаси от, кейинги биттаси, якуновчиси олмош билан ифодаланган. Демак, уюшиқ бўлақлар бир хил туркумдаги сўзлар билан ифодаланади ва улар бир хил суроққа жавоб бўлади деган фикрлар нисбийдир.

Юқорида айтганимиздек, уюшиқлик икки элементдан иборат бўлади: уюшувчи ва уюштирувчи элементлар. Уюштирувчи элемент бир семантик группани ташкил қилган уюшиқ бўлақларни ҳам, бошқача изоҳласак, турли жинсли уюшиқ бўлақларни ҳам марказлаштириб келаверади. Бир мисолни қиёслаб, таҳлил қилиб кўрайлик: *Норали икки қўлаб, сортларга ажратиб, тез, тоза ва кўп терги.* (И.Раҳим). Бу мисолда "терги" уюштирувчи элемент бўлиб, "икки қўлаб", "сортларга ажратиб", "тез", "тоза", "кўп" уюшувчи элементлардир. Уюшувчи элементлар иккита семантик группани ташкил қилади:

а) *икки қўлаб, сортларга ажратиб, тез, тоза* — равиш ҳоллари;

б) *кўп* — миқдор ҳоли.

Мана шу турли жинслардан иборат ҳоллар бир уюшиқлик занжирини ташкил қилади.

Тўлдирувчи ва ҳолнинг умумий томонлари бор: а) иккаласи ҳам кесим составига киради, яъни кесим билан синтактик алоқага кириб, унга эргашади; б) грамматик кўрсаткичлари деярли бир хил; в) ифодаланиш материали жиҳатидан ҳам

яқинлиги бор. Ана шунинг учун бўлса керак, тўлдирувчи билан ҳол баъзан бир уюшиқлик занжирини ташкил қилади: *Ашулани мана шундай жойда айтсанг! Овозинг ҳамма-ҳамма жойга, ҳамма одамларга, осмонларга, юлдузларга етиб борсин*, (А.Мухтор) [291]. Бу мисолда "етиб борсин" – уюштирувчи элемент, "ҳамма-ҳамма жойга", "ҳамма одамларга", "осмонларга", "юлдузларга" уюшувчи элементлардир. Уюшувчи элементлар – гапнинг икки хилдаги бўлақларидир: а) *ҳамма-ҳамма жойга, осмонларга* – ҳол; б) *ҳамма одамларга, юлдузларга* – тўлдирувчи. Бундан кўринадики, гап бўлақларининг икки семантик турларигина эмас, балки шу билан бирга, турли хил гап бўлақлари ҳам, ўрнига қараб, бир уюшиқлик занжирларини ташкил қилиши мумкин.

Юқоридагилардан англашиладики, ўзбек тилида (ўзбек тили анъанавий синтаксисига), шунингдек, умуман, туркий тилларда уюшиқ бўлақ бир ва турли жинсли бўлади. Унинг бир жинслиси (*Бугдой, арпа, тариқ экилди*) рус тилидаги "однородный"га тенг келади. Турли жинслиси, бизнинг билишимизча, рус тилида ҳам, туркий тилларда ҳам ўрганилмаган. Шуниси аниқки, русча "однородный"га нисбатан ўзбекча – "уюшиқ" сўзининг маъноси кенгдир.

Турли жинсли уюшиқ бўлақлар гап бўлақларининг барчасига хос эмас. Масалан, ҳол билан аниқловчи, тўлдирувчи билан аниқловчи бир уюшиқлик занжирини ташкил қилмайди. Чунки, уларнинг семантик-грамматик табиати шунга мос эмас, жумладан, аниқловчи отли бирикманинг элементи бўлса, тўлдирувчи билан ҳол феълли бирикманинг элементларидир.

Юқорида қайд этганимиздек, уюшувчи ва уюштирувчи элементлар фақат содда гап бўлақларигагина эмас, шу билан бирга қўшма гап қисмларига ҳам хосдир, Буни "Уюшиқ қисмли қўшма гап" номи билан қуйида кўриб ўтишга ҳаракат қиламиз.

УЮШИҚ ҚИСМИ ҚЎШМА ГАПЛАР

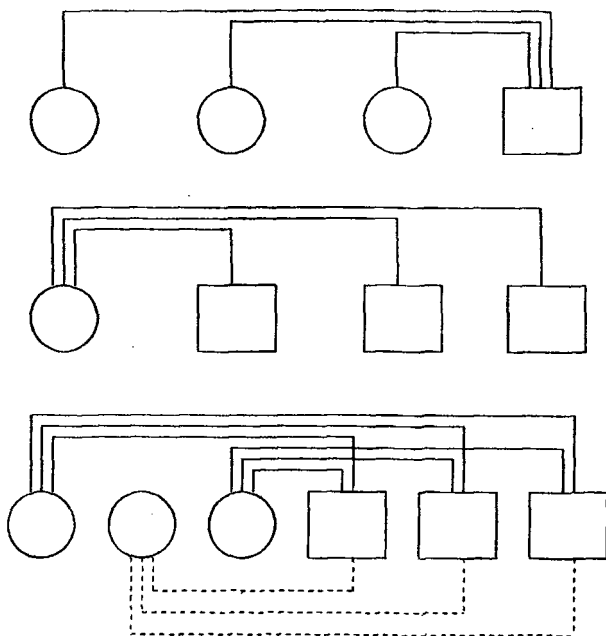
Маълумки, қўшма гап икки ва ундан ортиқ қисмли бўлади. Иккидан ортиқ қисм (компонент)ли қўшма гапни мураккаб қўшма гап деймиз. Уюшиқ қисмли қўшма гаплар ана шу қўшма гапнинг бир кўриниши ҳисобланади. Уюшиқ қисмли қўшма гаплар, уюшиқ бўлақли содда гаплардек, кенг миқёсда ўрганилмаган. Шунинг учун унинг ўзига хос хусусиятлари очилганича йўқ. Биз ҳам ҳозир уни мукамал шарҳлаб бермоқчи эмасмиз, чунки у махсус текширишни талаб этади. Биз ана шу сарлавҳа ("Уюшиқ қисмли қўшма гаплар") остида уюшиқ қисмли

қўшма гапларнинг умумий хусусиятлари устида қисқача тўхтаймиз.

Анъанавий синтаксисимиз нуқтаи назаридан бериладиган бу тавсифимиздан асосий мақсад анъанавий синтактик таҳлилимизга "уюшган гап" ("уюшиқ қисмли қўшма гап") атамалари остида тушуниладиган ҳодисалардан ўзимизнинг "уюшган гап" атамамизнинг мазмуни ва бу атама билан номланадиган ҳодисанинг "уюшиқ гап" (уюшиқ қисмли қўшма гап)лардан шакл, қурилиш, мазмун ва моҳият жиҳатдан туб фарқларини бўрттириш, "уюшган гаплар" моҳиятан уюшиқ гаплардан тамоман бошқа нарса эканлигига тадқиқотчилар диққатини жалб қилишдир. Яна такрор ва такрор айтишимиз керакки, анъанавий таҳлилдаги уюшиқ гапларни ўрганиш бизнинг вазифамиз ва мақсадимиз эмас. Бизнинг мақсадимиз гап қурилишига шакл-вазифа хусусиятлари асосида ёндашилганда юзага чиққан ва биз "уюшган гап"лар деб атаган нарсанинг моҳияти ҳамда бу моҳият кўринишларини тавсифлашдир, шу билан бирга "уюшган гап"ларнинг — "уюшиқ гап" (уюшиқ қисм)лардан қанчалик кескин ва тубдан фарқ қилишини бўрттиришдир. Анъанавий синтактик таҳлил асослари нуқтаи назаридан ўзбек тилида уюшиқ гапларнинг тур ва кўринишлари устида тўхталиш эса, анъанавий синтаксисимизда уюшиқ гапларни (уюшиқ қисмли қўшма гапларни) жуда кам ўрганилиши билаи болақдир. Бир сўз билан айтганда, биз бу бўлимчада анъанавий синтактик таҳлилдаги уюшиқ гап ҳақидаги таълимотни мантиқий ниҳоясига етказамиз ва ўшандан кейингина синтактик таҳлилимиз учун тамоман янги нарса бўлган ва биз — "уюшган гап" (лар) деб номлаган ҳодисаларимиз таҳлиliga ўтамиз. Демак, навбатдаги вазифамиз (анъанавий синтаксисимиздаги) уюшиқ гаплар ҳақидаги таълимотни ниҳоясига етказишдир.

Қўшма гапнинг уюшиқ қисмлари ҳам, худди содда гапнинг уюшиқ бўлақларидек, асосан, санаш оҳанги билан айтилади. Бундай қисмлар грамматик жиҳатдан ўзаро тенг бўлиб, ўзлари учун умумий бўлган бирликка (элементга), умумий қисм (компонент)га эргашади, умумий қисм (компонент)нинг бирор бўлагини изоҳлайди. Агар изоҳланувчи мавжуд бўлмаса, умумий қисмни бутунича изоҳлайди. Уюшиқ қисмлари, худди содда гапнинг уюшиқ бўлақларидек, умумий қисм (компонент)га эргашади ёки уни эргаштириб келади. Агар бош гап уюшиб келса, улар учун эргаш гап умумий қисм ҳисобланади. Агар эргаш гап уюшиб келса, улар учун бош гап умумий қисм саналади. Агар бош ва эргаш гаплар бир пайтда уюшиб келса,

ҳар бир бош гап эргаш гапнинг ҳаммаси учун умумий бўлади. Бу ҳолат схемада қуйидагича кўринади:²¹

Қўшма гапнинг уюшиқ компонентлари, кўпинча, бир жинсли бўлиб, тенгланиш оҳанги ва тенг боғловчилар ёрдамида бирикади. Тенг боғловчилар охириги қисмларни бириктириб боғласа, санашнинг тугалланганлигини, хулосалашни ифода этади. Масалан: Қирғин қуролари йўқотилса, осмонимиз мусаффолиги таъминланади, халқимиз осойишта яшайди ва тупроғимиз янада фаровон бўлади. (Газетадан). Бу гап тўрт қисмли қўшма гап бўлиб, биринчиси эргаш гап, иккинчи, учинчи, тўртинчиси бош гап. Бош гапнинг кейинги иккитаси "ва" боғловчиси ёрдамида бирикади ва бу боғловчи санашнинг тугалланганлигини кўрсатади.

Мураккаб қўшма гапнинг деярли барча турлари — тенг қисмли, эргаш қисмли қўшма гапнинг ҳамма турлари (эргаш гапнинг бош гапга кетма-кет бирикувчи туридан ташқари) уюшиб келиш хусусиятига эга.

²¹ Шартли ҳолда эргаш гапни доира о, бош гапни бурчақли чизиқ □ билан кўрсатдик.

Содда гапнинг уюшиқ бўлаklarини, ўрни билан, умумлаштирувчи бўлаklar умумлаштириб, изоҳлаб келади. қўшма гапнинг уюшиқ қисmlарини эса умумлаштирувчи гап (умумлаштирувчи қисм)лар умумлаштириб келади. Бу умумлаштирувчи гаплар умумлаштириш билан бирга, хулосалаш, якунлаш мазмунини ҳам ифода этади. Яна шуни ҳам қайд қилиш керакки, содда гапнинг уюшиқ бўлаklarини фақат умумлаштирувчи бўлаklar умумлаштириб келади. қўшма гапнинг уюшиқ қисmlарини эса умумлаштирувчи гап билан бир қаторда, умумлаштирувчи бўлак ҳам умумлаштириб келади. Жумладан, "... ўзи ким, турмуши қандай, ота-онаси борми, хотини қандай хотин — буларнинг ҳаммасини жуда сўраб билгиси келди-ю, сўрамади" (А.Мухтор) гапида шундай ҳолатни кўраимиз. Бу мисолда "ўзи ким", "турмуши қандай", "ота-онаси борми", "хотини қандай хотин" деган тўртта гап уюшиқлик занжирини ташкил қилади. Бу уюшиқ гапларни умумлаштирувчи гап эмас, балки умумлаштирувчи бўлак (буларнинг ҳаммасини) умумлаштириб келади.

Уюшувчи ва умумлаштирувчи элементларнинг битта қурилма ичида бўлиши шарт эмас. Жумладан, юқоридаги мисолни иккита гап шаклига келтирсак ҳам, умумлаштирувчи бўлак умумлаштирувчи бўлаклигича қолаверади: ... ўзи ким, турмуши қандай, ота-онаси борми, хотини қандай хотин? Буларнинг ҳаммасини жуда сўраб билгиси келди-ю, сўрамади каби.

Қўшма гапнинг қисmlари уюшиб келганидек, қўшма гапнинг ўзи ҳам уюшиб келади. Бундай вақтда қўшма гап, қўшма гапнинг қурилиш материали бўлади. Кўпинча, бир эргаш, бир бош гапдан иборат бўлган қўшма гаплар бирдан ортиқ бўлиб, уюшиб келади ва қўшма гапнинг қурилиш материали ҳисобланади. Бу хил қурилма (конструкция)ларда шартли ҳолда "ички қўшма гап", "ташқи қўшма гап" атамаларини қўллаш мумкин.

"Ички қўшма гап" деганда қўшма гапнинг қурилиш материали бўлган қўшма гап тушунилса, "ташқи қўшма гап" деганда шу қурилиш материалларидан ҳосил бўлган қўшма гап тушунилади. Мана шу икки хил қурилмадан ташкил топган қўшма гапларни шартли ҳолда уюшиқ қўшма гаплар деймиз.

Уюшиқ қўшма гапларда, асосан, икки ҳолатни кўриш мумкин: а) қўшма гапнинг қурилиш материали бўлган қисmlар, яъни номустақил содда гаплар (предикатив бўлаklar) уюшиб келади; б) қўшма гап қўшма гапнинг қурилиш материали бўлиб, уюшиб келади. Мисолларга мурожаат қилайлик: 1. *Кўсақлар териб олиниб, ғўзапоя юлинса, ерлар бир текис шугдор қилинса,*

янги молхона ишга туширилса, умуман, мўлжалдаги ишлар бажарилса, дам олиш ҳақида ўйлаш мумкин.

2. Кунлар оғди келмадинг,
қуёш ботди, келмадинг,

Тун қора чодирин бошга ёлди, келмадинг. (қўшиқдан)

Биринчи қўшма гап, бизнинг таҳлилимизга кўра, беш қисмдан иборат:

- а) кўсақлар териб олиниб, гўзапоя юлинса;
- б) ерлар бир текис шугор қилинса;
- в) янги молхона ишга туширилса;
- г) умуман, мўлжалдаги ишлар бажарилса;
- д) дам олиш ҳақида ўйлаш мумкин.

Шу беш қисмнинг олдинги учтаси уюшиқ қисмлар бўлиб, тўртинчи қисм орқали умумлаштирилади. Кейинги – бешинчи қисм эса етакчи (бош) қисм бўлиб, умумлаштирувчи қисм томонидан изоҳланади. Тўртинчи қисм санаш оҳанги жиҳатдан олдинги уч қисм қаторига, кирса ҳам, уюшиқлик занжирига илинмайди. Агар шу тўртинчи қисмни кенгайтириб, – "мўлжалдаги бошқа ишлар ҳам бажарилса" десак, бу қисм ҳам уюшиқлик занжирининг бир элементи ҳисобланади.

Иккинчи мисол (Кунлар оғди, келмадинг, қуёш ботди, келмадинг, Тун қора чодирин бошга ёлди, келмадинг) олти та предикатив бирликдан иборат бўлиб, учта жуфтликни ташкил қилади. Ҳар бир жуфтлик, яъни ички қўшма гаплар уюшиб келиб, ташқи қўшма гапни ҳосил қилади.

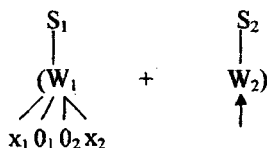
Қўшма гапнинг, қўшма гап қисмларининг, ички ва ташқи қўшма гаплар, умумлаштирувчи қисмлар, қўшма гапнинг уюшиқ қисмларини умумлаштириб келувчи бўлақлар ҳалигача етарли даражада ўрганилмаган. Булар махсус текширишни талаб қилади. Лекин келгусидаги таққинимиз учун юқоридаги таҳлил ҳам кифоя. Юқоридаги таҳлилдан биз хулоса қилиб қуйидагиларни айта оламиз:

1. Уюшиқ гап фақат мураккаб қўшма гаплар таркибидагина бўлади.

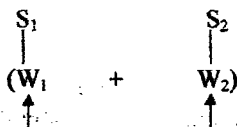
2. Уюшиқ гаплар моҳиятан қўшма гапнинг таркибий қисмларидан бирининг ёки ҳар иккаласининг уюшиб (мазмун ва вазифа жиҳатидан бир хил бўлиб) келишидир. Бошқача қилиб айтганда, уюшиқ гаплар деганда бир бош гапга бўйсундирилган икки ва ундан ортиқ бир типдаги эргаш гаплар, бир ёки бир кеча бир хил типдаги эргаш гаплар бўйсунган икки ва ундан ортиқ бир типдаги бош гаплар тушунилади.

3. Уюшиқ гаплар қурилишига кўра содда ва қўшма гап бўлиши мумкин.

Уюшиқ гаплар ҳақидаги анъанавий таълимотни ниҳоясига етказгач, биз гап қурилишига шакл-вазифа жиҳатидан ёндашилганда ажратилган уюшган гаплар таҳлиliga ўтамиз. Дастлаб "уюшган гап нима ва у уюшиқ гаплардан нима билан фарқ қилади?" "Ўзбек тили синтаксисида ҳозиргача ажратилмаган уюшган гапларни ажратишга қандай зарурат бор?" қабилидаги саволларга жавоб бериш лозим. Бу саволларга изчилик билан жавоб берамиз. I бобнинг IV бўлимида ("Қўшма гапларнинг мантикий-риёзий турлари" таҳлили-да) $\{(S_1 - W_1 P_m), (S_2 - W_2 P_m)\}$ таркибли қўшма гапларда $[P_m]$ қўшма гапнинг ҳар иккала таркибий қисмлари учун умумий бўлганлиги сабабли "қавсдан чиқарилиши", умумлаштирилиши мумкинлиги айтиб ўтилган эди. Бунда анъанавий синтаксисда мавжуд бўлган уюшиқ гаплардан моҳиятан фарқ қилувчи ҳосилалар — уюшган гаплар ҳақида фикр юритилиб, буларнинг энг кичик қурилиш қолипи асосига $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\} P_m$ шакли олинган эди. Аслида эса уюшган гаплар учун $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\} P_m$ қолипнинг олинishi тўғри эмас, чунки унинг математик ечими $[2SWP_m - 2SWP_m]$ га олиб келади. Уюшган гапларнинг қолипи

тарзида берилиши шарт ва зарур. Лекин ҳар гап бу қолипдан фойдаланиш учун имкониятимиз йўқ. Шунинг учун ҳам $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\} P_m$ қолипини

тарзида тушуниш кераклигини таъкидлашни лозим топдик. Буни мисол асосида кўриб чиқамиз. Масалан, Укаси расм чизар эди; синглицу телевизор кўрар эди мисоли икки эга (укаси, синглицу), икки кесим (чизар эди, кўрар эди)дан иборат. Кесим таркибидаги кўрсаткичлардан бири — эди тўлиқсиз феъли икки марта қўлланган. Мана шу кесимлик кўрсаткичини бемалол "қавсдан ташқари"га чиқариш мумкин:

Укаси расм чизар,

Синглицси телевизор кўрар

} эди.

Демак, бу гапнинг тўлиқ қолипи: $\{(S_1 - T_1 - W_1), (S_2 - T_2 - W_2)\}P_m$ дир. Ишимизда биз кўпроқ уюшган гапларнинг энг кичик қолипи билан иш кўрамиз, яъни зарурат бўлмаса, тўлдирувчи, ҳол, аниқловчиларни тушириб қолдирамиз: $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\}P_m$ Кўриниб турибдики, бундай гапларда битта шакланган кесим, бир неча ва ҳар хил эга ҳамда бошқа бўлаклар қўлланган бўлади. Энди уюшиқ қисмли қўшма гапларни уюшган гаплар билан қиёслаб чиқамиз.

Биз талқин этаётган уюшган гапларни рус ва ўзбек тилшунослигида ишлатилиб келаётган "уюшиқ қисм (компонент)ли қўшма гаплар"дан фарқлаш лозим. Юқорида айтганимиздек, уюшиқ гаплар деганда бир бош гапга тобе бўлиб келган икки ва ундан ортиқ бир тишли эргаш гаплар тушунилади [329, 339]. Масалан, Ҳамма биладики, отам қурувчи, онам заводда ишлайди гапи уч қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми бош гап. Мана шу бош гапга (ҳамма билади) иккита тўлдирувчи эргаш гап — отам қурувчи, онам заводда ишлайди — бирикиб келади. Бу қурилма қолипини қуйидагича бериш мумкин: $\{(S_1 - W_1P_{m1}), (S_2 - W_2P_{m2}), (S_3 - W_3P_{m3})\}$. Қурилманинг юқорида келтирилган қолипидан кўриниб турибдики, бундай гаплар $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\}P_m$ қолипли уюшган гаплардан тубдан фарқланади. Бу фарқлардан энг асосийси шундаки, уюшиқ гаплар фақат қўшма гап таркибидагина бўла олади. Уюшган гаплар эса содда ва қўшма гаплар оралигида туради ва ўзбек нутқи синтаксисида гапларнинг қурилишига кўра алоҳида бир хили (тури)ни ташкил этади, анъанавий синтаксисдаги уюшиқ гаплар билан алоқаси ва ўхшашлиги йўқ. Шунинг учун анъанавий синтаксисда гаплар қурилишига кўра "содда гаплар" ва "қўшма гаплар" каби икки бош турга ажратилса, шакл вазифа жиҳатдан ёндашилганда улар уч асосий турга ажратилади:

1) содда гаплар — битта шакланган кесимга $[WP_m]$ эга бўлган гаплар;

2) уюшган гаплар (икки ва ундан ортиқ эгага, ҳар бир эгага алоқадор бўлакларга (сўзларга) эга бўлиб, битта кесимнинг кўрсаткичлари билан шакланган гаплар);

3) қўшма гаплар — икки ва ундан ортиқ шакланган кесимга эга бўлган (яъни $[WP_m + WP_m]$ қурилишли) гаплар.

Содда ва қўшма гаплар қурилишини белгилашда асосий омил гапда нечта шаклланган кесимнинг бўлишидир. Эгаларнинг миқдори, бор-йўқлиги, бир хил ёки ҳар хиллигининг аҳамияти йўқ. Уюшган гапларни ажратишда эса бош омил иккитадир:

1) битта шаклланган кесимнинг мавжудлиги;

2) икки ва ундан ортиқ уюшмаган эганинг мавжудлиги.

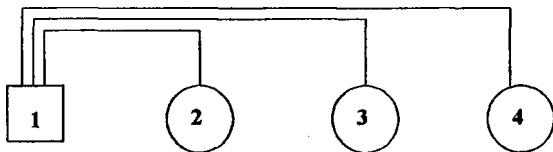
Мана шу хусусиятлари билан уюшган гаплар уюшиқ эгали содда гаплардан (эгалар уюшган бўлиб битта шаклланган кесим мавжуд Раҳима, Карима. Салима бордилар), уюшиқ кесимли содда гаплардан (кесимнинг луғавий қисми иккита ва ундан ортиқ, кесимликни шакллантирувчи воситалар битта, эга бор ёки йўқ, уюшган ёки уюшмаган. [(улар) (Раҳима, Карима, Салима) борган ва кўрган эдилар] қўшма гаплардан ҳам кескин фарқ қилади.

Шакл-вазифа талқинида эса уюшиқ кесимли содда гаплар бир эга, бир неча иккинчи даражали гап бўлаклари, бир қанча кесимнинг луғавий қисми [W] ҳамда биргина кесимлик кўрсаткичига эга бўлади: Мен аввал шогирд, кейинроқ мустақил ишлайдиган ишчи, сўнг уста бўлдим. Бу каби гаплар қурилишининг кичик қолипи $[S(W_1, W_2, \dots, W_n)P_m]$ дир. Уюшиқ кесимли содда гаплар масаласи алоҳида тадқиқотни талаб қилади.

Уюшган гапларда эга, албатта, икки ва ундан кўп бўлади, лекин бу эга уюшмаган ҳолатда қўлланади. Худди шунингдек кесимнинг [W] қисми икки ва ундан кўп, $[P_m]$ қисми эса биттагина бўлади. Шунда уюшган гапларнинг энг кичик курилиш қолипи $\{[(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)]P_m\}$ шаклида қўлланилади.

Энди бу ҳосилаларнинг уюшиқ қисми қўшма гаплар ва уюшиқ кесимли содда гаплар билан муносабатини кўриб чиқамиз. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, икки ва ундан ортиқ $[WP_m]$ ларнинг бирикуви $[WP_m + WP_m]$ қўшма гапни ҳосил қилади. Анъанавий грамматикада мазмун ва грамматик жиҳатдан бир-бирига боғлиқ қисмлардан ташкил топган гаплар қўшма гаплар дейилади. Қўшма гап содда гапдан ҳам тузилиши, ҳам курилиш материали билан фарқ қилади. Агар содда гап бир конструктив марказдан иборат бўлса, қўшма гапда бир-бирига боғланган бир неча конструктив марказ мавжуддир. Содда гап бир предикатив марказ, қўшма гап эса бир неча предикатив марказдан тузилган бўлади. Акам врач бўлиб ишлайди, синглим эса ўқитувчи бўлиб ишлайди гапида иккита қисм, иккита предикатив марказ бор, кесим такрор ҳолда қўлланган. Синтактик иқтисод нуқтаи назаридан ёндашилса, биринчи кесимни тушириб қолдирилса ҳам бўлади ва бу гапни Акам врач, синглим эса ўқитувчи бўлиб ишлайди тарзида келтириш мумкин.

Бу ҳолда кесим луғавий қисмининг бир бўлаги бўлган, ҳар иккала гап учун умумий "бўлиб ишлайди" қавсдан ташқарига чиқарилади ва $\{(S_1 - W_1 P_{m1}), (S_2 - W_2 P_{m2})\}$ қолипли қўшма гапдан $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\} P_m$ қолипли ҳосила юзага келади. Бу ҳосилани на уюшиқ бўлакли содда гапларга ва, на қўшма гаплар каторига киритиш мумкин. Лекин бу ҳосилалар кейинги категорияларга ҳеч ҳам ўхшамайди дейиш ҳам нотўғри бўлади, албатта. Масалан, уюшиқ бўлакли содда гаплар қисмлари санаш интонацияси билан айтилади. Отам раис, онам бригадир бўлган эди типдаги ҳосилаларнинг қисм (компонент)лари ҳам санаш оҳангида айтилади. Уюшиқ бўлақлар орасига бириктирувчи боғловчиларни қўя олганимиздек, уюшиқлик занжирини давом эттира олганимиздек, юқоридаги ҳосилалар қисмлари орасида боғловчиларни қўллашимиз ва бу қаторни давом эттиришимиз ҳам мумкин. Шу билан бирга уюшиқ бўлакли содда гапларнинг яна бир хусусияти шундаки уюшиқ бўлақларни умумлаштирувчи бошқа бир сўз-бўлақ бўлади. Боғга етилган олма, анор, узумлар — ҳаммасидан олдиқ гапида тўлдирувчи уюшиб келмоқда. Уюшиқ тўлдирувчиларни бир сўз — ҳаммасидан тўлдирувчиси уюштириб, бу занжирнинг охирида қўллаиб келмоқда. Бу хусусият юқорида қайд этилган ҳосилаларга ҳам хос. Масалан, Мен ҳайрон қолдим: дўкондорларнинг баъзилари китоб ўқиб баъзилари тасбеҳ ўғириб, бошқа бирлари эснаб ўтиришарди (Ё.Шукуров). Анъанавий грамматикада бу типдаги гаплар қўшма гаплар қаторига киритилиб, биринчи қисм бош гап, кейингилари тўлдирувчи эргаш гаплар деб қаралади (қисман сабаб мазмуни бор). Формал-функционал тадқиқот "Тезислари" муаллифларининг фикрича, қўшма гапнинг минимал модели $[WP_m + WP_m]$ қурилишига эга. Бу туркий тиллар, жумладан, ўзбек тилининг ички аглютинатив тузилиши (структураси)дан келиб чиқадиган ҳолдир.

[1, 7]. Дўкондорларнинг баъзилари китоб ўқиб, баъзилари тасбеҳ ўғириб, бошқа бирлари эснаб ўтиришарди гапи учта қисмдан ташкил топган, буларнинг ҳар бири ўз навбатида $[S]$ ва $[W]$ ларга ҳамда ҳаммаси учун умумий бўлган $[P_m]$ бирлигига эга. Демак, бу ҳосила $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2), (S_3 - W_3)\} P_m$ тузилишига эга бўлиб яна бир умумий birlikка ҳам эга. Бу умумий birlik

худди уюшиқ бўлакли гапларда қўлланадиган умумлаштирувчи сўз вазифасини бажариб келмоқда. Буни биз гапнинг шаклини ўзгартирганимизда яққол сезамиз; Дўкондорларнинг баъзилари китоб ўқиб, баъзилари тасбеҳ ўғириб, бошқа бирлари эснаб ўтиришларини кўриб ҳайрон қолдим. Бир предикатив марказга эга бўлган бу бирлик содда гапдир. "Мен ҳайрон қолдим" бирлигининг умумлаштириш, жамлаб кўрсатиш хусусиятларини ҳисобга олиб, шартли равишда умумлаштирувчи гап деб атадик. Бу [Ум.г.: {{{(S₁ - W₁), (S₂ - W₂), (S₃ - W₃)}}Pm] тузилишли гап бўлиб, уюшиқ бўлакли содда гапларга ва қўшма гапларга, юқорида кўриб ўтганимиздек, ҳам ўхшаш, ҳам фарқли томонлари бор. Шундай экан, {{{(S₁ - W₁), (S₂ - W₂)}}Pm] тузилишли ҳосилаларни нима деб аташ ва қайси категория ичида ўрганиш мумкин? Яна шуниси қизиқки, кесимликни шакллантирувчи бирликнинг ўзи ҳар хил, турли шаклда бўлади, Қуйида биз уларнинг айрим парадигмаларини берамиз:

1. [(Унинг қўлари ишга), (кўзи шуггорга), (аммо хаёли Зебихонда)]эди// экан// эмиш (С.Аҳмад)

2. [(Унинг қўлари ишга), (кўзи шуггорга), (аммо хаёли Зебихонда)]бўлади// бўлар //бўлган ва ҳ,

3. [(Унинг қўлари ишга), (кўзи шуггорга), (аммо хаёли Зебихонда)] ёки

4. [(Отам раис), (онам бригадир)].

Кейинги гацда кесимликни шакллантирувчи бирлик йўқ, ноль кўрсаткичга эга, лекин у ҳар доим кўлланиши ва ҳар хил формада бўлиши мумкин: (отам раис), (онам бригадир)— дир// эди бўлади ва бошқалар. Кўриниб турибдики, бундай бирликларнинг кесимликни шакллантирувчи бирлиги бўлмаса ҳам, қўлланиши гайри табиий ҳол эмас. Аммо айрим ўринларда [Pm] ни қўлламаслик гапнинг семантикасига таъсир қилади. Чунончи, чаккаси тиришиб, кўзи қизариб кетибди гапнинг қисмида чаккаси—эга, тиришиб— кесимнинг лексик маъно ташувчи қисми [W], иккинчи қисмда кўзи — эга [S], қизариб — [W], кетибди — кесим таркибидаги ўз маъносини йўқотиб, ёрдамчи элемент вазифасини бажарувчи феъл. Бу гацдаги кесимликнинг шакллантирувчи элементни "қавсдан ташқари"га чиқаришимиз мумкин: {(чаккаси тиришиб), (кўзи қизариб)} кетибди. Бу гапни икки мустақил қисмга ҳам бўлса бўлади: Чаккаси тиришиб кетибди. Кўзи қизариб кетибди. Бироқ ҳар икки қисмнинг кесимини шакллантириш учун хизмат қилувчи "кетибди" бирлиги у ёки бу сабабларга кўра қўлланмаса, кесимгина эмас, балки гап ҳам шаклланмай қолади: чаккаси тиришиб, кўзи қизариб — Агар феълнинг равишдош формаси

ҳар иккала ўринда тусланувчи феъл билан алмаштирилса, унда бу бирлик қўшма гап бўлади: Чаккаси тиришди, кўзи қизарди.

Айрим ҳолларда эса кесимликни шакллантирувчи бирлик ноль кўрсаткичга эга бўлади. Чунончи, У бароққош, кўзи чақчайган, афти ишшайган (Ҳ.Назир) гапида бу бирлик бўлмаса ҳам, ноль кўрсаткичга эга бўлса ҳам, гапнинг мазмуни (семантикаси) ва тузилиши (структураси)га таъсир қилмаган. Демак, кесимни шакллантирувчи бирлик ҳам турли шаклларда бўлиши, ҳам ноль кўрсаткичга эга бўлиш мумкин. Юқорида айтиб ўтилган хусусиятларга эга бўлган $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\}P_m$ тузилишли ҳосилаларни биз уюшган гаплар деб атадик.

Уюшган гаплар бир жиҳатдан содда гапларга, бошқа жиҳатдан қўшма гапларга ўхшайди. Уларнинг содда гапларга ўхшаш томонлари шундан иборатки, уюшган гапларда кесимдаги шакллантирувчи бирлик $[P_m]$ содда гапларда бўлгани каби, битта, уларнинг қўшма гапларга ўхшаш томони шундаки, уюшган гаплар таркиби (состави)да икки ва ундан ортиқ эга ва ҳар бир эганинг ўз $[W]$ (яъни кесимнинг лексик қисми бор), лекин кесимларни шакллантирувчи $[P_m]$ умумийдир. Шунинг учун уюшган гапларни бир эга кесимли (яъни, $S - WP_m$ структурали), уюшган эгали (яъни $S_1 - S_2 \dots - WP_m$), уюшган кесимли $[S - (W_1, W_2, W_3 \dots W_n)P_m]$ тузилиши содда гаплардан ҳам, икки ва ундан ортиқ предикатив марказли (яъни WP_mRWP_m структурали) қўшма гаплардан фарқлаш лозим, чунки уюшган гаплар $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\}P_m$ тузилишига эга. Уюшган гаплар; содда ва қўшма гап иерархиясида, проф. Ҳ.Р.Неъматов айтганидек, **"оралиқ учинчи"** (включенное третье) мавқеига эга [314] яъни унда содда ва қўшма гапларнинг қарама-қарши қўйилиш белгилари маълум маънода нейтралланиб, диалектик бирликда юзага чиқади.

* Уюшган гапларда эга (уюлмаган эга)икки ва ундан ортиқ бўлиб, $[P_m]$ биттадир. Шунинг учун уюшган гап таркибидаги эгалар шахс жиҳатдан бир хил бўлмаганда, $[P_m]$ нинг шахс билан мослашишида шахсларнинг кучанлик даражаси билан белгиланади. $[P_m]$ икки эгадан қайси бирининг шахс маъноси кучлироқ бўлса, шу шахснинг кўплик сон формасида бўлади. Шахсларнинг тилшуносликда аниқланган кучи эса қуйидагича: мен > Сен > у. Шунинг учун: мен +сен (яъни бир сон таркибида эга «мен» бошқа гапда «сен» – биз (яъни P_m I ш. кўплик сонидан бўлади);

мен+у=сен сен+у=сиз, у+у=улар;

1-бўлим. Уюштирувчи воситаси [WPm] билан ифодаланган уюшган гаплар

2.0. Формал-функционал ёндашувда кесим ҳамиша мураккаб тузилишга эга бўлиб, у луғавий маънони ўзида ташувчи қисмидан, унинг кенгайтирувчиларидан, кенгайтирувчиларининг кенгайтирувчиларидан (буларнинг барчасини ихчамлаш учун биз [W] ишораси билан ифодалаган эдик) ва кесимлик категориясининг маъно ва вазифаларини бу [W] га киритувчи воситалардан иборатдир. Чунончи: Уч-тўртта катта-кичик болалар кўчага бароқ ит билан ўйнашарди содда гапи икки таркибга – [S] таркибига (яъни эга таркибига) ва – [WPm] таркибига (ёки кесим таркибига) ажратилади:

а) [S] таркиби – уч-тўртта катта-кичик болалар;

бунда марказ – "болалар", "уч-тўртта" ва "катта-кичик" аниқловчилари эса бу марказнинг қуршови, кенгайтирувчиларидир;

б) [WPm] таркиби – кўчага бароқ ит билан ўйнашарди;

бунда: – ш+ – ар + – ди = [Pm]

ўйна – = [W]

бўлиб, "кўчага" ва "бароқ ит билан [W] нинг кенгайтирувчиларидир; "бароқ ит билан" бирикмасидаги "бароқ" аниқловчиси эса кенгайтирувчисининг (яъни "ит билан" сўз формасининг) кенгайтирувчисидир.

Уюшган гаплар таркибидаги содда гапларнинг ўзаро умумийлиги (ва шу асосда умумлаштирувчи бўлаги) турли хил бўлади:

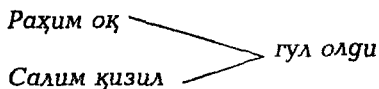
1) ҳамма қисмлари хусусан алоҳида – алоҳида бўлиб, фақат [Pm] қисми умумий бўлган уюшган гаплар;

2) ҳамма қисмлари хусусий бўлиб, фақат кесимнинг луғавий қисми ва кесимликнишакллантирувчи воситалари (яъни WPm) умумий бўлган гаплар. Бундай гапларнинг ўзи ўз навбатида бир неча турли кўринишларда бўлади. Чунончи:

а) «эга – ҳол – тўлдирувчи» лари билан фарқланувчи гаплар: Раҳим боғдан гул, Салим дўқондан гул олди;

б) «эга – ҳол»лари билан фарқланувчи уюшган гаплар: Раҳим бугун, Салим эртага қайтади кабилар шулар жумласидандир;

3) [WPm] ва унинг кенгайтирувчи бўлаклари умумий бўлиб, фақат эга ва [WPm] кенгайтирувчисининг кенгайтирувчиси билан фарқланувчи уюшган гаплар:

Уюшган гапларнинг бундай хусусиятга таянган ҳолда ишнинг бу бўлимида [Pm] ва [WPm] уюштирувчи восита бўлиб келган уюшган гап турларини кўриб ўтамиз. Шу бобнинг иккинчи бўлимида эса [WPm]нинг кенгайтирувчилари ва бу кенгайтирувчиларнинг кенгайтирувчилари билан фарқланувчи гаплар уюшишига диққатимизни қаратамиз.

2.1. [Pm] – уюштирувчи восита

Ишнинг олдинги бандларида уюшувчи ва уюштирувчи элементлар, уларнинг турли хил кўринишлари, яъни гап ва гап бўлаклари бўлиб келиши ҳақида маълумот бердик. Энди гап кесими таркибидаги бирор элементнинг уюштирувчи вазифасида келиши ҳақида тўхталамиз.

Нутқимизда шундай гаплар борки, улар кесимлар таркибий қисмининг маълум бир бирлиги такрор келмай, фақат охириги кесим билан бирга қўлланилади. Охириги кесим билан қўлланган бу бирликлар олдинги кесимларга ҳам тегишли бўлиб, уларни бирлаштириш, уюштириш вазифасини ўтайди. Бу уюштирувчи бирликлар олдинги уюштирувчи бирликларга ўхшамайди. Олдинги уюштирувчи бирликлар (гап ва гап бўлаклари) ўз мазмун (семантик) тузилиши (структураси)га эга. Улар ўзларининг мазмун тузилиши (семантик структураси)га мос равишда гапнинг маълум бир бўлаklarини ёки қисmlарини уюштириб келади ва улар билан ўзаро синтактик муносабатга киришади» Кейинги, учинчи, уюштирувчи бирликлар эса бундай хусусиятга эга эмас. Бу хил уюштирувчи бирликлар кесим таркибида келиб, бир бутун мазмун тузилишига эга бўлади. Шу бутунлигича гапнинг бошқа бўлаklари билан синтактик алоқага киради. Кесим таркибидаги бу уюштирувчи бирликлар ўз-ўзидан қўлланилмайди, албатта. Улар гап кесишни шакллантиради, кесимга шахс-сон, замон, модаллик кабиларни ифодалаш имкониятини беради.

Бизнинг асосий текшириш объектимиз [Pm]дир. [Pm] нутқда жуда кўп қўлланиб, турли хил жойлашиш (позициялар)да келади. У гапнинг охирида келиб, ҳамма кесимларни (гапларни) бирлаштиради. Гап кенг ҳажмли бўлса, шу билан бирга, гапда ифода этилган фикрлар маълум даражада бир-биридан мазмунан йироқ бўлса, ўртада келиб, ўзидан олдинги кесимларгагина тегишли бўлади. Кесим таркибида қўлланувчи мана шу [Pm] жуда хилма-хил кўринишларга эга бўлади ва булардан асосийларини қуйида кўриб чиқамиз.

Ҳамма қисmlари хусусий (алоҳида-алоҳида) бўлиб, фақат [Pm] қисми умумий бўлган уюшган гаплар. [Pm] қисмининг

ифодоланишига кўра уюшган гапларнинг кўринишлари жуда кўп ва хилма-хилдир.

Улардан энг кўп қўлланадиган кўринишларга тўхтаб ўтамиз.

1. [Pm] – тўлиқсиз феъллар.

Тўлиқсиз феъллар ҳақида анча ишлар бор. Шулар ичида энг мукаммали А.Ҳожиёвнинг "Тўлиқсиз феъл" [344] китобидир. Бу китоб катта ҳажмли бўлиб (16,5 босма қоғоз), унда тўлиқсиз феълнинг "эди", "экан", "эмиш" формалари шу қадар кенг ўрганилганки, бунга ниманидир қўшимча қилиш ортиқча туюлади. Биз бу ерда "Тўлиқсиз феъллар" сарлавҳаси остида А.Ҳожиёвнинг бу борадаги баъзи бир фикрларига бошқача планда ёндашмоқчимиз. Бизнинг диққатимиз, асосан, бир ҳодисага – тўлиқсиз феъл шакллариининг уюшган гапларни шакллантиришдаги хусусиятларини тасвирлаш ва умумлаштиришга қаратилади.

1. – эди тўлиқсиз феъли. Бу тўлиқсиз феъл бошқа тўлиқсиз феълларга нисбатан, жуда унумли бўлиб, у сўз туркумларининг деярли барчаси билан, сўз бирикмалари билан бирга келади ва уларни кесим шаклига киритади. Тўлиқсиз феъллар, шунингдек унинг бир кўриниши бўлган "эди" тўлиқсиз феъли шахс-сон, замонни кўрсатади. Шундай бўлса ҳам "... Тўлиқсиз феълга нисбатан тусланиш ҳақида гапириш мумкин эмасдир. Чунки, шахс-сон қўшимчалари ҳаракат бажарувчисини кўрсатади. Тўлиқсиз феълда эса бажариладиган нарса (ҳаракат) йўқ. Шахс-сон қўшимчалари тўлиқсиз феълга қўшилсада, у кесим вазифасидаги феълга оид бўлади" [344, 328]

-эди тўлиқсиз феъли, кўпинча, феъл ва кенг маънода от туркумидаги сўзлар билан бирга келиб, уларни кесим шаклига киритади ва асосан, ҳаракат-ҳолатнинг, бирор воқеанинг ўтган замонда юз берганлигини кўрсатади. Масалан, от кесим ҳозирги замонни ифодалайди, "эди" тўлиқсиз феъл билан бирга келганда эса ўтган замонни кўрсатади: Бу бино – мактаб. Бу бино мактаб эди. Феъл кесим билан бирга келганда узоқ ўтган замонни аниглайди:

У келган эди каби.

"Эди" тўлиқсиз феъли, юқоридаги каби биргина кесим таркибида келиш билан бирга, бир пайтнинг ўзида, яъни бир гап ичида бирдан ортиқ кесимлар билан ҳам кела олади. Баъзан эса услуб талабига кўра "эди" тўлиқсиз феъли кесимларнинг охиригиси билан бирга келиб, ҳаммаси учун барабар бўлади. Бу фикрни А.Ҳожиёв ҳам қайд этади. Масалан, "Тўлиқсиз феъл" китобининг 109-бетига бу ҳақда куйидагича фикр баён

этилган: "... эди" тўлиқсиз феъли уюшиқ кесимларда уларнинг энг охиргисига «қўшилиши мумкин». Бу фикр тўғри. Лекин бизнинг текширишимиз сал ўзгачароқ бўлиб, "уюшиқ кесим" тушунчасидан узоқлашади, чунки уюшиқ кесимли содда гапларнинг талқини шакл-вазифа таҳлилида бошқачароқдир. Шундай қилиб, "эди" тўлиқсиз феъли бир гап ичидаги кўп кесимларнинг ҳар бири билан бирга «қўлланади ёки уларнинг энг охиргиси билан келади ва ҳаммаси учун умумий бўлиб, бирлаштириш, уюштириш вазифасини ўтайди».

Демак, "эди" тўлиқсиз феъли бир хил, шу билан бирга, турли хил грамматик шаклдаги кесимларни уюштириб келади. Бизни эса $\{[(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)]Pm\}$ қилиши уюшган гаплар таркибида "эди" тўлиқсиз феъл шаклининг уюшган гапларни уюштиришдаги вазифасини таҳлил этиш қизиқтиради. Уюшган гаплар кесимининг луғавий асоси $[W_1]$ ва $[W_2]$ бир ёки турли сўз туркумларида, бир хил ёки турли хил грамматик шаклларда бўлиши мумкин. Текширишларимиз уюшган гаплар кесимининг луғавий асоси $[W]$ қуйидаги кўринишларда кўпроқ учрашини кўрсатади:

- а) ... $[W_1] = \text{от, ... } [W_2] = \text{сифатдош} + [Pm]$
- б) ... $[W_1] = \text{сифат, ... } [W_2] = \text{сифатдош} + [Pm];$
- в) ... $[W_1] = \text{«бор», «йўқ» сўзлари};$
- г) ... $[W_1] = -\text{моқда,}$
 $[W_2] = \text{ҳаракт номи} - (\text{и}) + [Pm]$
- д) ... $[W_1] = \text{сифатдош, ... } [W_2] = \text{инфинитив} + [Pm];$
- е) ... $[W_1] = \text{сон, ... } [W_2] = \text{от} + [Pm]$
- е) ... $[W_1] = \text{от, ... } [W_2] = \text{кўмакчи} + [Pm]$
- ж) ... $[W_1 + Pm] = \text{буйруқ майли}$
 $\dots [W_2] = \text{истак майли} (-\text{син,} -\text{гин}) + [Pm]$
- з) ... $[W_1 + Pm] = \text{шарт майли}$
 $\dots [W_2] = \text{сифатдош,} (-\text{са,} -(\text{а})\text{р}) + [Pm]$
- и) ... $[W_1 + Pm] = \text{шарт майли}$
 $\dots [W_2] = \text{шарт майли} + [Pm]$

"Эди" тўлиқсиз феъли кесимларни ўзгартириб келганда кесим таркиби бир хил ва турли хил бўлиши мумкин.

I. $[WPm]$ нинг таркибида *-ган* формасининг қўлланилиши ва "эди"га нисбатан қандай жойлашиш (позиция)да туриши, ёлғиз ўзи ёки бошқа формалар билан қай тарзда ишлатилишини кўриб чиқамиз:

- а) ...-ган, ...-ган эди; Кун қайтган ва баҳор кунларининг учдан икки улуши ўтган эди. (С.Аҳмад);

б) ...-ган, ...-йўқ эди: *Қадимги замонда аёллар ўзига—ўзи аёл, яъни мунгли, муштипар деб қараш табиий бўлган, чунки унинг кўз ёшидан бошқа орқа таянчи йўқ эди.* (А.Каҳҳор);

в) ...-ган, ...- сифат -эди: *Эрта ёғиб ўтган ёмғир чанг ва ғуборни ювиб кетган дарахтларнинг, япроқлари тиниқ ва тоза эди.* (С.Н); баъзан сифатдош билан ифодаланган кесим энг кейинги қисмга қўшилиб келади: *Уларнинг чақчайган кўзлари нурсиз, сўлжайган юзлари жонсиз, кўпларининг лаблари кўпикланган эди* (А.Турсун);

г) биринчи қисм кесими -ган, кейинги қисмлар кесими бошқа бир хил шаклли бирликлар билан шакланган: *Пахта далаларида энди салқин кучайган, тунги ёллар эсар, меваси оғирлигидан қад буккан дарахтларни вазмин силқитар, сап-сариқ жўхорилояларни шилдиратар эди* (Ойбек) Мисолдан кўриниб турибдики, -ган бевосита феълнинг лексик қисмига қўшилиб келяпти;

д) биринчи қисм кесими -ган, кейинги қисмлар кесими эса бошқа ҳар хил шаклдаги бирликлар билан шакланган: *Ростган ҳам танқидга Қаландаровнинг эти ўлган бундан бир мунча вақт бурун уни биров шунчалиқ танқид қилса, у ҳақиқатан тиззасини кўкрагига қўйиб, тилини суғуриб олишга жон-жаҳди билан уринар эди.* (А.Каҳҳор)

Баъзан "эди"га вазифаси жиҳатдан тенг бўладиган-ди қўшимчаси қўлланади ва у, кўпинча, кейинги қисм кесимига қўшилиб келади: *Ҳамма бир-биридан яхши кийинган лекин ҳеч кимнинг кийими бировнигига ўхшамасди.* (П.Турсун) *Полга ҳам гилам сингари ўт ташланган столга ҳам, дераза тоқчасига ҳам ўтлар ётарди.* (С.Бобоев)

2. [WРm] таркибида -мас формаси ҳам турли ўринларда келади. Баъзан бу форма ҳамма қисм кесимларига, баъзан биринчи қисм кесими ва айрим ҳолларда охириги кесими таркибида қўлланади. Масалан:

а) {[W₁] + -мас, W₂] +-мас эди: *Сиддиқжон ўзига бундоқ савол бермас ва бундоқ савол хаёлига ҳам келмас эди.* (А.Қаҳҳор);

б) {[W₁] + -ар, W₂] +-мас эди: *Холмурод билан кўп гаплашигиси келар эди.* (П.Турсун)

3. [WРm] таркибида равишдош қўшимчаларидан -(а)р кўп қўлланади ва у худди -мас формасидек турли ўринларда келади. Қисмларнинг энг охириги кесимини -(а)р эди формаси шакллантиради.

А. {...[W₁] + -ар, ...[W₂] + -ар} эди. Қисмлар орасида тенг боғловчилар қўлланган: *Акаскин қиз билан рус тилига гаплашар*

ҳам Комила унинг фикрларини жуда тез англаб ва амалга оширишга тиришар эди. (Ойбек) Қисмлар орасида баъзан-баъзан, гоҳ-гоҳ, дам-дам каби бирликлар қўлланган: Гоҳ супа четига экилган райҳон ҳиди димоққа урилар, гоҳ том орқасидаги йўнғичқазорда ҳашоратларнинг бир қиёмда чириллаши эътиборни тортар эди.

Биринчи мисолнинг учала қисми, иккинчи қўшма гапнинг икки қисми ҳам –(а)р формаси билан шаклланган.

В. {...[W₁] + -(а)р сифатдоши, ...[W₂] + бошқа элементлар} + Pm] Масалан: Холмурод унинг ёнида ўтирар ва беихтиёр унинг кўзларига қараб қўяр, назарига Фотима тобора узоқлашиб, бегона бир кишига айланиб бораётгандек эди. (П.Турсун)

{...[W₁] + -(а)р, ...[W₂] + - моқда} эди: Чорпоянинг бериги ёнида қариган Абдураҳимбой, унинг ёнида Абдуҳаким ва Мулласобит номли иккита катта ўғли ўтирар ва буларнинг рўпарасида туманнинг бойларидан бир неча киши ўтирмоқда эди. (С.А.)

Айрим пайтларда бир қисмнинг кесими –(а)р бирлиги, иккинчи қисмнинг кесими от билан шаклланган бўлиб, кейинги қисмдан сўнг эди қўлланган. Масалан, Козетани ҳушидан кетгунча урар-бунинг айбдори –хотин, у киши кунлари оёқ яланг юрар-бунинг айбдори эр эди. (В.Гюго)

1. ...-(а)р, ...-мас эди: Нури эса Гулнорнинг гапларига қулоқ солгани каби кўринар, лекин фикри бошқа нарсалар билан банд бўлгани учун, сўзлари, савол-жавоблари сира бир-бирига қовушмас эди. (Ойбек)

"Эди" тўлиқсиз феъли кўп сифатдош кесимли гапларда ҳам такрор, ҳам гап охирида қўлланилади. Бу ҳол анча унумли. Равишдошларнинг бундай қўлланиши эса анча унумсиздир. Масалан, "у келиб эди, Санам уларниқига бориб эди", "У келиб, Санам бориб эди" каби мисоллар жуда кам учрайди.

2. "Экан" тўлиқсиз феъли. Бу тўлиқсиз феъл кесимлар билан бирга келиб, кўпинча, воқеанинг юз бериш-бермаслигини шахсан кўриш, баъзан бировдан эшитиш орқали баён қилишни билдиради. Маълумки, агар "экан" тўлиқсиз феъли от кесимлар билан қўлланса, тасдиқ-инкорни, яъни бир нарсани тасдиқлаш, шу билан бирга бошқа бир нарсани инкор этишни англатади: Бу китоб экан. Бу бино мактаб экан. Бу яхши экан каби. "Экан" кесим таркибида келиб, шу юқоридаги маъноларни сақлаган ҳолда [Pm] вазифасини ўтайверади. "Экан" [Pm] вазифасида келганда икки хил қўлланади а) [W] билан такрорланади. Бундай ҳолларда [Pm] умумлаштиришни эмас, таъкид маъносини касб

этади: У борган. Ўзи кексаларни тўлаган, сухбатлашган экан. («Гулистон») Бу гапнинг модели $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\}P_m, WP_m$; б) $[P_m]$ охирги $[W]$ билан келиб, худди "эди"дек умумлаштириш, уюштириш функциясини бажаради: Петька Пензалик колхозчи, аскарликка уруш бошланганда чақирилган, у фронтга Аҳмаджондан уч ой чамаси бурунроқ келган ва бир неча жангга қатнашган экан. (А.Қаҳҳор) Бу гапта тўртта $[W]$ ва битта $[P_m]$ мавжуд.

Модели: $\{(S_1 - W_1, W_2), (S_2 - W_3, W_4)\}P_m$;

Текшириш натижаси кўрсатдики, $[P_m]$ вазафасидаги "экан" тўлиқсиз феълнинг қўлланиши ҳам "эди", тўлиқсиз феълдагидек жуда хилма – хилдир. Айниқса, қуйидаги ҳоллар кўпроқ учрайди:

1. $\{(S_1 - W_1), (S_2, S_3 - W_2)\}P_m$
2. $\{(S_1 - (W_1, W_2)), [S_2 - (W_3, W_4)]\}P_m$
3. $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2, W_3)\}P_m$
4. $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\}P_m$
5. $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\}P_m$
6. $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\}P_m, [(S_3 - W_3, W_4), (S_4 - W_5)]P_m$

Трактор ер ҳайдар, трактор чигит экар экан, трактор чошиқ қилар, пахта терар, трактор ғўзалою юлар экан. (А.Қаҳҳор) Бу қурилма мураккаб бўлиб, иккита уюшган гапи ўз ичига олган ва бундай жуфтликларнинг чеки бўлмаслиги ҳам мумкин.

Юқорида келтирилган олтинчи банд (пункт)даги қолип (модел) да маълум бир пайтгача, маълум бир этапгача бўлган воқеалар таъкидлайди. Шу воқеалардан кейинги, бир-бирига яқин бўлган воқеалар эса умумлаштирилади, бирлаштирилади, уюштирилади. Келтирилган бошқа моделларда ҳам ёзувчи ёки сўзловчининг қандайдир ниятлари, воқелик акс эттирилади, албатта. "Экан" бобида бундай мисоллар таҳлилини узоқ давом эттирсак бўлади.

Биз юқорида $[P_m] = \text{эди}$ билан бир бутунлик ҳосил қилган $[W]$ нинг турли хил грамматик шакллари кўрсатган эдик. $[P_m] - \text{экан}$ билан бир бутунлик ҳосил қилган $[W]$ нинг ҳам грамматик кўрсаткичлари кўп. Шунини айтиш керакки, таркибида $[P_m]$ эди бўлган $[W]$ нинг грамматик кўрсаткичлари билан таркибида $[P_m] - \text{экан}$ бўлган $[W]$ нинг грамматик кўрсаткичлари, асосан, бир хил.

Таркибида экан $[P_m]$ мавжуд бўлган $[W]$ ифодаланиш материалларининг характерли кўринишлари қуйидагича:

а) ... $[W_1] = \text{от}$,	... $[W_2] = \text{от}$;
б) ... $[W_1] = \text{сифат}$,	... $[W_2] = \text{сифат}$;
в) ... $[W_1] = \text{сифат}$,	... $[W_2] = \text{бор, йўқ}$;
г) ... $[W_1] = \text{сифатдош}$,	... $[W_2] = \text{олмош}$;

а) ... [W ₁] = сифатдош,	... [W ₂] = сифатдош;
е) ... [W ₁] = сифатдош,	... [W ₂] = бор, йўқ;
ё) ... [W ₁] = феъл,	... [W ₂] = феъл;
ж) ... [W ₁] = шарт майли,	... [W ₂] = шарт майли;
з) ... [W ₁] = буйруқ майли,	... [W ₂] = шарт майли;
и) ... [W ₁] = сифатдош,	... [W ₂] = – моқчи;
й) ... [W ₁] = сон,	... [W ₂] = сон (Сайёра

ҳам биринчи, укам ҳам биринчи экан.) ("Муштум").

[Pm] **экан** тўлиқсиз феъли шаклида бўлганда яка бир қанча қизиқарли ҳолларни учратиш мумкин. Юқорида айтганимиздек, кесим таркибида келувчи кўрсаткичларнинг кўринишлари жуда кўп ва хилма – хил:

- а) [... W₁+Pm= – ган, ... W₂+Pm = – ган экан;
 [... W₁+Pm= – (ган), ... W₂+Pm = – (а)р] экан ва бошқалар;
 б) [... W₁+Pm= – ган, ... W₂+Pm = – мас] экан

Матқарим бўқоқ ҳақиқатдан болалигида отаси билан ҳажга борган, лекин отаси камбағал бўлгани учун, икковини ҳам ҳеч ким ҳожи демас экан. (А. Қаҳҳор);

в) [... W₁= от, ... W₂ = от] бўлган экан (Булар Мкрзачўлга кўчиб келишганда ҳам Қалонгаров Ворошилов колхозига бригадир, Хуринисо ипакчилик эвеносининг бошлиғи бўлган экан.) (А.Қаҳҳор) Бу мисолда ҳар иккала қисм кесимлари от билан ифодаланган бўлиб, иккинчи қисм кесими мураккаб шаклда. Кесим таркибидан ҳам **бўлган экан** ҳам **экан** шакллари қавсдан ташқарига чиқариш мумкин: (...Ворошилов колхозига бригадир, ... эвеносининг бошлиғи) бўлган экан, (... Ворошилов колхозига бригадир, ... эвеносининг бошлиғи бўлган) экан.

Тўпланган фактик материаллар ичида таркибида [Pm] = бўлган [W]нинг баъзи бир кўринишлари, масалан, от-кўмакчи кабилар [W] + [Pm] = экан грамматик формалари қаторида учрамади.

3. "Эмиш" тўлиқсиз феъли. Тўлиқсиз феълнинг бу шакли [W] билан бирга келиб, предмет ҳаракат-ҳолатини, бирор нарса ёки бирор белгининг бошқа кишилардан эшитиш орқали баён этилишини, баъзан эса ишонмаслик, гумонсираш кабиларни ифода этади. "Эмиш" тўлиқсиз феъли "эди", "экан" формаларига нисбатан кам қўлланади. Айниқса, [Pm] вазифасида жуда сийрак учрайди. Бунинг асосий сабабларидан бири шундаки, бошқа кишилардан эшитиб баён қилишнинг, ишонмаслик ва гумонсираш каби тушунчаларни акс эттиришнинг ўзгача ифода этиш йўллари ҳам бор; айтишларига қараганда, унинг фикрича ...; (.. эртага келармиш) – эртага келишига ишонмайман, ...

Бизнингча, ана шу ваздан тўлиқсиз феълнинг "эмиш формаси унумсиз ишлатилади.

"Эмиш" тўлиқсиз феълнинг [Pm] вазифасида келиши, кўпинча, қуйидаги шаклларда бўлади;

1. $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\}$ Pm: *Аҳмад тикувчи. Салим боғга қорову эмиши* ("Қишлоқ ҳақиқати");

Қуш борган сари баландлашар, ер эса кўзига коптоқдек бўлиб кўринар эмиш. (Ж.Абдуллахонов);

2) $\{(S_1 - W_1, W_2), (S_2 - W_3)\}$ Pm *Ногир ака шаҳарга бормоқчи, артелга ишга кирмоқчи, укаси кейинчалик болачақаларини ҳам кўчириб кетмоқчи эмиш*. ("Қишлоқ ҳақиқати")

Таркибида [Pm] — эмиш мавжуд бўлган [W]нинг ифодаланиш материали ҳам кўп эмас, унинг характерли кўринишлари, асосан, қуйидагича:

а) ... [W ₁] = от,	...[W ₂] = от;
б) ... [W ₁] = сифат,	...[W ₂] = сифат;
в) ... [W ₁] = сифатдош,	...[W ₂] = сифатдош (-ган);
г) ... [W ₁] = феъл,	...[W ₂] = феъл (-моқи, -моқчи);

Бундай парадиграмалар [W] нинг ифодаланиш материали жиҳатдан аралаш тарзда келиш ҳоллари деярли учрамади.

4. "Эмас" тўлиқсиз феъли. "Эмас" тўлиқсиз феъли [Pm] вазифасида келганда ҳам худди юқоридаги каби от ва феъл туркумидаги сўзлар билан келади. Бу тўлиқсиз феълнинг [Pm] вазифасида келган ва [Pm] вазифасида келмаган ҳолатида ҳам деярли катта фарқ йўқ, яъни тўлиқсиз феъл иккала ҳолатда ҳам "ҳам" ёрдамчиси билан ва усиз кела олади: Бу бедана эмас. Бу бедана ҳам эмас. Бу каптар ёки униси бедана эмас. Бу каптар ҳам, униси бедана ҳам эмас.

Бу келтирилган гапларнинг ҳар бирида ўзига хос мазмун билан бир қаторда, ўзига хос мазмун бўёғи ҳам бор. Энди шуни айтиш керакки, "эмас" тўлиқсиз феъли [Pm] вазифасида келганда, [W] кўпинча, "ҳам" ёрдамчиси билан бирга қўлланади. Унинг "ҳам"сиз қўлланиши жуда сийрак учрайди. Келтирилган мисолларнинг бирида "ёки" бирлиги бор. Мана шу "ёки" ишлатилмаса, бир тасдиқ бир инкор келиб чиқади ёки "Бу каптарни бедана деб бўлмайди" деган мазмун англашилади. Ҳар икки ҳолатда ҳам "эмас" сўзи [Pm]лик вазифасини йўқотади, уни қавсдан ташқарига чиқариб бўлмайди. Шундай қилиб, "эмас" тўлиқсиз феълнинг [Pm] вазифасида келишида ўзига хос маълум бир хусусиятлар бор экан.

Энди "эмас" тўлиқсиз феълнинг [Pm] вазифасида келиши, [W]нинг ифодаланиш материали устида тўхталамиз;

"Эмас" тўлиқсиз феъли [Pm] вазифасида келганда қурилма, асосан, юқорида қайд этилган шаклларда бўлади. Масалан, Пиримқул кетмоқчи, унинг ўрнига амакиси келмоқчи эмас. ("Муштум") Бу гапнинг «қолипи.. $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\}$ Pm.

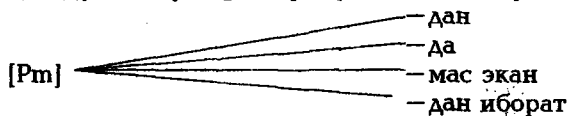
[Pm] = "эмас" қўлланганда [W]нинг ифодаланиш материали мураккаб эмас, у асосан, қуйидагича:

... [W ₁] = от;	... [W ₂] = от;
... [W ₁] = сифат,	... [W ₂] = сифат;
... [W ₁] = сифатдош,	... [W ₂] = сифатдош;
... [W ₁] = феъл,	... [W ₂] = феъл (-моқи, -моқчи);

Энди [Pm]нинг баъзи бир хусусиятлари устида тўхталиб ўтамиз. Юқорида биз, асосан, [Pm]нинг бир birlikдан иборат эканлиги ҳақида фикр юритдик. Бу ҳақда махсус гапирган бўлмасак—да, мисоллар, таҳлиллар шунга қаратилган эди. Текширишлар шуни кўрсатдики, [Pm] ҳамма вақт ҳам биргина birlikдан иборат бўлавермайди. У, ўрни келганда, икки ва ундан ортиқ birlikлардан иборат бўлади. Икки birlikдан иборат бўлганда ҳам бир хил тузилишли бўлмайди. Бу, асосан, икки турда бўлади:

1. [Pm] қўшимча + тўлиқсиз феъл: Кўнгли фашилиги даромаднинг паслиги, ишнинг сустлиги раҳбарнинг нўноқлигидан экан. (Газетадан) Бу гапда [Pm] —дан + экан га тенг.

2. [Pm] икки ва ундан ортиқ сўз: Сиз айтган йигит хуш-феъл, буниси эса жуда софдил, меҳнаткаш йигит экан. ([Pm] = от + экан). Умуман, бу борада [Pm]нинг шакли қуйидагича бўлади:

2. [Pm] = кесимлик аффикслари.

Маълумки, -ман, -сан, -дир, -миз, -сиз кесимлик аффиксларидир. Булар от кесимларида қўлланиб, шахс-сонни ва ҳозирги замонни кўрсатади. Шу билан бирга таъкидлашни ҳам ифодалайди. Кесимлик аффикслари қўлланмаса ҳам, ҳозирги замон тушунилади. Фарқи шундаки, бу аффикслар қўлланганда шахс-сон, замон билан бир пайтда таъкидлаш ҳам қайд этилади.

Кесимлик аффикслари кўп от кесимли гапларда ҳар бир кесимга қўшилиб келиши ва фақат охиригида бўлиб, бошқалар учун ҳам умумий бўлиши мумкин. Улар ҳар бир кесимга қўшилиб келса, таъкид одатдагидан кучлироқ бўлади. Охиридаги кесимга қўшилиб келса, таъкид одатдагича бўлади. Фақат

кейинги кесимга қўшилиб келган кесимлик аффиксларида саналувчиларнинг ҳаммаси бир нарса, ҳаммасида бир хил хусусият бор, ҳаммаси нимаси биландир бирлашади, деган мазмун мужассамлашади. Масалан, "Мен инженер ва ўқитувчман" гапида "инженер ва ўқитувчи" сўзлари ўз лексик маъноси билан фарқ қилади, аммо грамматик маъноси билан иккаласи бир қаторда туради. Гапнинг $[WPmRWPm]$ шаклида ҳам иккала $[W_1, W_2; Pm_1, Pm_2]$ ларнинг грамматик жиҳатдан бир нарса эканлиги кўриниб турибди, лекин бизнинг назаримизда, гапнинг $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\}Pm$ шаклида бир ҳосила эканлиги кучлироққа ўхшаб кўринади, жипслаштириш, мужассамлаштириш ҳоллари сезилиб туради.

Кесимлик аффиксларининг *-gur* шакли бошқаларига нисбатан анча унумли қўлланади. Бу аффиксларнинг ҳам қўлланишида юқоридаги икки ҳолат бор, Биринчи ҳолатда *-gur* хар бир кесим $[W]$ сига қўшилиб келади: Кўнгул хазинасининг қулфи *тилгур* ва ул хазинанинг калити *сўзгур*. (Навоий) иккинчи ҳолатда, яъни $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\}Pm$ ҳолатида худди бошқа шакллардагидек, уюштириш, бирлаштириш хусусияти кучлироқ: Кўнгул хазинасининг қулфи *тил* ва ул хазинанинг калити *сўзгур*. Қариндошларнинг аҳволи пачава, тирикчилиги бемазагур. (Ойбек) Бу қурилма от кесимли конструкция бўлиб, унинг кесимлари пачава ва бемазагур. Гапнинг семантик ва граматик тузилишидан кўриниб турибдики, кейинги кесимдаги $[Pm]$ бирлиги олдинги кесимга ҳам тааллуқлидир.

Шуни ҳам айтиш керакки, поэзияда $[Pm]$ нинг қўлланиши ўзгача хусусият касб этади, яъни унда $[Pm]$ нинг, асосан, гап охирида келиши шарт эмас. Гап бошида ҳам, ўртаси ва охирида ҳам келаверади. Бир мисолни таҳлил қилиб кўрайлик:

*Шаҳарлар боқийгур,
умр ўткинчи,*

*Дарёлар собитгур,
сувлар кўчқинчи.* (Шухрат)

Бу мисол тўртта қисмдан иборат бўлган битта $[ҚГ]$ дир. Бу $[ҚГ]$ нинг биринчи қисми (компоненти)даги $[Pm]$ иккинчи қисмга, учинчи қисмидаги $[Pm]$ тўртинчи қисмга мана шундай, яъни $[Pm \{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\}, Pm \{(S_3 - W_3), (S_4 - W_4)\}]$ тариқасида қўллангандир. Бу хил қурилмаларни одатдаги $[S_1 - W_1 + \emptyset, S_2 - W_2 + \emptyset, S_3 - W_3 + \emptyset, S_4 - W_4 + \emptyset]$ шаклда ҳам ишлатиш мумкин, албатта.

Поэзияда юқоридагидан бошқа қурилмалар ҳам кўп учрайди:

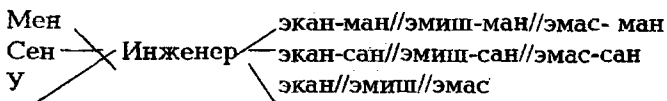
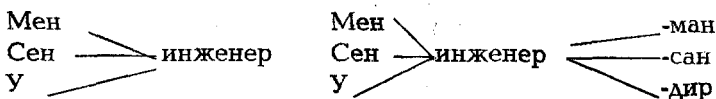
- 1) $[(S_1 - W_1)P_m (S_2 - W_2)]$.
- 2) $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\} P_m = \emptyset$
- 3) $\{(S_1 - W_1, W_2), (S_2 - W_3, W_4)\} P_m$
- 4) $\{(S_1, S_2 - W_1), (S_3 - W_2, W_3)\} P_m$
- 5) $\{(S_1 - (W_1, W_2), S_2 - (W_3, W_4))\} P_m$

Шунга ўхшаш қолип (модел)ларни кўп давом эттириш мумкин. Лекин бу махсус текширишни талаб қилади.

3. $[P_m] =$ мустақил сўз туркумлари.

Кесимлик аффикслари кесимни шакллантиргандай, мустақил сўз туркумлари ҳам уни шакллантиришда хизмат қилади. Бу ҳақда қуйида фикр юритамиз.

От сўз туркумини ташкил қилувчи сўзлар кесим вазифасида кўп қўлланади, от кесим бўлиб келганда гап туғилиши (структураси)дан ҳозирги замон маъноси англашилади. От кесимлик қўшимчалари, шунингдек, "экан", "эмиш", "эмас" каби тўлиқсиз феъллар билан қўлланганда ҳам ҳозирги замон маъноси тушунилади:

Юқоридаги кўриниш (вариант)ларнинг ҳаммасидан ҳозирги замон маъноси сезилиб турибди.

От кесимли қуриамаларда ўтган ва келаси замон маъноси ҳам ифодаланади. Бу маънолар, албатта, ўз-ўзидан эмас, балки уларни ифодалаш учун бошқа воситалардан фойдаланилади. Масалан, ўтган замон учун "эди" тўлиқсиз феъли, шунингдек, "бўлмоқ", "саналмоқ" сингари ўз асл маъносидан узоқлашган феъллар ишлатилади. "Бўлмоқ", "саналмоқ" каби феъллар ўз навбатида келаси замонни ҳам кўрсатади. От билан бирга келиб, замон, шахс-сон, модаллик кабиларни кўрсатувчи юқоридаги бирликлар биргина отни кесим шаклига келтириш билан бирга, бир пайтнинг ўзида (бир гап ичида) бирдан ортиқ отларни ҳам кесим шаклига келтиради. Бирдан ортиқ отларни кесим шаклига келтирганда икки хил қўлланади:

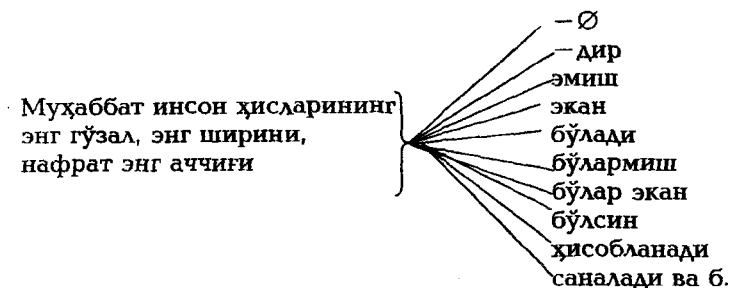
а) ҳар бир от билан бирга,

б) фақат кейинги от билан бирга келиб, ҳаммаси учун умумий бўлади ёки бошқа отларни ҳам марказлаштириб, уюштириб, уларни кесим шаклига киритади, яъни шахс-сон, замон, модалликни ифодалайди: *Қодиржон студент бўлди ... Назоқат ўқитувчи, Бибигул тўқувчи бўлди.* (Газетадан) Биринчи мисолда "бўлди" феъли "студент" деган биргина отни, иккинчи мисолда "ўқитувчи", "тўқувчи" деган иккита отни кесим шаклига киритади. Кейинги мисолдаги "бўлди" феъли иккала отни бир марказга бирлаштириб келади, иккала отнинг вазифа жиҳатдан бир хил эканлигини кўрсатиб келади. Шу жиҳатдан қарасак, биринчи гап $[S - W_{Pm}]$ моделида бўлса, иккинчи гап $\{[(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)]P_m\}$ қолипададир.

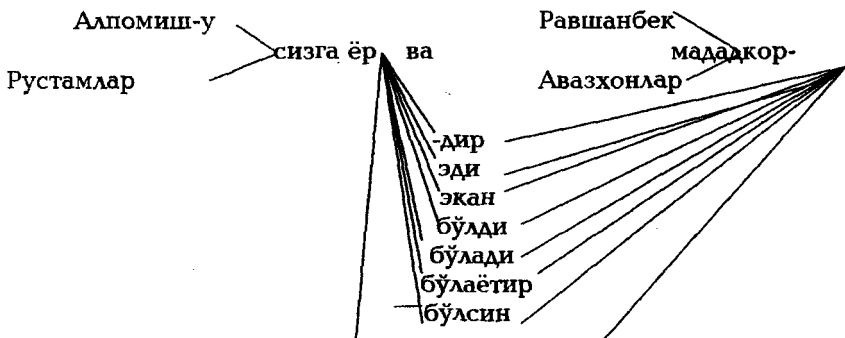
"Эди" тўлиқсиз феъли от кесимларда, худди феъл кесимларидагидек жуда унумли қўлланади. Бошқа боғламалар эса анча кам учрайди.

Феълнинг асосий етакчи вазифаси кесим бўлиб келишидир. Шунинг учун ҳам феъл кесимлар жуда унумли қўлланади. Унинг бу борадаги унумлилиги $\{[(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)]P_m\}$ сингари қолипта ҳам кўринади. Отнинг кесим вазифасида келиши, феълнинг кесим вазифасида келишига нисбатан кам. Худди шунингдек унинг кесим бўлиб келиши қайд этилган қолипла қурилмаларда ҳам сезиларли даражада оз учрайди.

Сифат ҳам от каби кесим вазифасида келиши мумкин. Сифат кесимларнинг боғлама билан келиши бир томондан феъл ва от кесимларга ўхшаса, бирон томондан улардан фарқ қилади. Яъни феъл кесимларда ҳам, от кесимларда ҳам феъл боғлама вазифасида қўлланади. Сифат кесимларида эса феъл, ўрни билан, от боғлама вазифасида келади. Бу ерда шуни айтиш керакки, феъл кесимларда бормоқ, келмоқ, юмшоқ, бўлмоқ, тикмоқ, етмоқ, ўтмоқ, бошламоқ, ташламоқ, қуймоқ, қолмоқ, чақирмоқ, кўрмоқ, олмоқ, демоқ каби тусланувчи феъллар, шунингдек тўлиқсиз феъллар боғлама вазифасида келса, сифат кесимларда тўлиқсиз феъл, камроқ бўлса ҳам, тусланувчи феъллар боғлама вазифасида келади: бўлмоқ, ҳисобланмоқ, саналмоқ. ...Масалан, *Муҳаббат инсон ҳисларининг энг гўзали, энг ширини, нафрат энг аччиғи эмиш* (М.Исмоилий). Кесимликка хос бўлган шахс-сон, замон, модаллик каби белгиларни ифодалаш учун бу хил қурилмаларни турли кўриниш (вариант)ларда (боғламаси турли кўринишларда) қўллаш мумкин. Чунончи,

От ва сифат бир – бирига боғлиқ, бир – бири билан жуда яқин туради, чунки от предметни ифодаласа, сифат шу предметнинг белгисини кўрсатади. Унинг учун бўлса керак, от ва сифат айнаи бир пайтда, яъни бир қурилма (конструкция) ичида уюшиқлик занжирини ташкил қилади. Жумладан, Алпомиш – у Рустамлар сизга ёр ва Равшанбек, Авазхонлар мададкор бўлсин жумласида «ёр» сўзи от бўлса, "мададкор" сўзи сифатдир. Ана шу от ва сифатлар бирга келиб, уюшиқлик занжирини ҳосил қилади, бу уюшиқликни эса боғлама (бўлсин) уюштириб, бириктириб, боғлаб туради. Бу қурилмани ҳам, соф сифат кесимли гаплардек, юқоридаги каби турли кўринишларда кўриш мумкин:

ҳисобланади ва б.

Бу гапларнинг қолиши қуйидагича: $\{(S_1, S_2 - W_1 = \text{от}), (S_1, S_2 - W_3 = \text{сифат})\} Pm$.

Сифатларнинг кесим бўлиб келиши ва уларда боғламанинг қўлланиши, асосан, юқоридагилардан иборат.

Сон, асосан, тартиб сонлар, худди сифатлардек, кесим вазифасида келиб, боғлама билан қўлланади. Масалан, "Мусобақада спортнинг бир тури бўйича Наргиза биринчи,

бошқа бир тури бўйича Нодира иккинчи бўлди" гапида "биринчи" ва "иккинчи" тартиб сонлари кесимнинг асосий қисми бўлса, "бўлди" феъли боғлама бўлади. Бу боғлама ўтган замонни кўрсатади. Келаси замонни кўрсатганда "бўламан", "бўларсан", "бўлади" шакларида қўлланади. Соннинг боғлама билан келиб, юқоридаги каби кесим вазифасида келиши унумсиздир.

4. [Pm] = "бор", "йўқ" сўзлари. Бу сўзлар тасдиқ ва инкор маъносини ифодалаб, кўпинча, кесим вазифасида келади. Кесим вазифасида келганда содда гапнинг, қўшма гапнинг, шунингдек, уюшиқ гаплар кесимининг бирлиги бўлиб келади. Уюшиқ гаплар кесимининг бирлиги [Pm] "эди" сингари бирликлар билан қўлланади. Бир нарса ҳақида аниқ хабар берилганда, албатта, "эди", "экан" сингари бирликлар ишлатилмайди. Масалан, *Ўргилай, эгачи, Назокатхоннинг иши кўп. Хар кун унинг институтга бориб ўқиши, жамоат ишларига қатнашиши, кечқурун келиб, кечаси билан дарс тайерлаши бор. Дам олиш кунлари эса уй-рўзғор ишлари, тозалик, озодалик билан банг бўлиб, куёв ҳақида ўйлашга ҳам вақти йўқ. Ўқишини битирсин, ўргилай, кейин бир гап бўлар.* ("Саодат") Бундан фақат маълумот бериш англашилади. Шунинг учун ҳам "бор" сўзини бошқа бирликлар билан «қўлаш мумкин эмас. Яна шуни айтиш керакки, "бор", "йўқ" сўзларининг "мумкин", "керак" сўзларининг, юқоридаги чизмада кўрсатилган бошқа бирикмалар билан қўлланиш доираси кенг эмас. Чунки уларнинг ("бор", "йўқ" сўзларининг) мазмун тузилиши (семантик структураси) барча бирликлар (юқоридаги каби) билан қўлланишга имкон бермайди. *Унинг на Кўлобда уй-жоїи бор, на бу ерда оёқ босадиган жоїи.* (С.Айний) гапида ҳам кесим бутунича қавсдан ташқарига чиқарилади, чунки у биринчи қисм кесимини шаклантираётган бўлса ҳам, иккинчи қисмга тегишлидир. Бу гапнинг кичик қурилиш қолипни $[(\text{Э}_1 - \text{X}_1)(\text{Э}_2 - \text{X}_2) \text{WPm}]$ бериш мумкин.

Мустақил сўз туркумларидан олмош ва равишларнинг кесим бўлиб келиб, боғлама, аниқроғи, [Pm] вазифасидаги боғлама функциясида қўлланиши деярли учрамайди.

5. [Pm] = керак лозим, шарт, мумкин

Биз юқорида феъл, от, сифат, сон каби сўз туркумларининг кесимларини уюштириб келиши ҳақида тўхтадик. Энди бу туркумларга кирмайдиган баъзи бир сўзларнинг кесимларни (гапларни) уюштириб, қавсдан ташқарига чиқарувчи [Pm] вазифасида келиши ҳақида фикр юритишга ҳаракат қиламиз. Устида фикр юритиш лозим бўлган сўзлар қаторига керак, лозим, шарт, мумкин каби модал, мақсад, ният, ҳаракат, умид сиңгари нисбий сўзлар киради. Бу сўзлар худди олдинги

қисмларда фикр юритилган сўзлар сингари, ҳар бир кесим, аниқроғи кесимнинг $[W]$ бирлигидан кейин такрорланиб келса, қўшма гап, кўпинча, кейинги кесим билан бирга келиб, уни қавсдан ташқарига чиқариш имконияти бўлса, уюшган гаплар ҳосил бўлади деб қараш керак: $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2) \dots (S_n - W_n)\} P_m$
 $=$ уюшган гап $\{(S_1 - W_1 P_m), (S_2 - W_2 P_m)\} \bullet n =$ қўшма гап

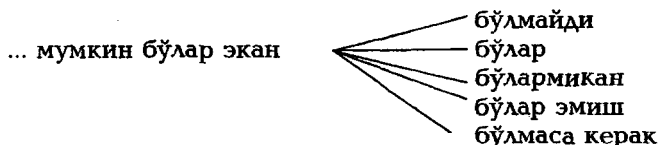
Энди юқорида кўрсатиб ўтилган сўзлар устида қисқача тўхтаб, улар иштирок этган гапларнинг уюшган гап қолипига тушишини текшириб кўрамиз.

1. "Мумкин" сўзи. Бу сўз, аниқки, бирор ҳаракат-ҳолат, бирор воқеа-ҳодисанинг юз бериши — бермаслиги ҳақида имконият бор-йўқлигини кўрсатади. Сўзловчи ёки ёзувчининг воқеликка муносабатини, модаллигини англатади. Бу сўзнинг инкор формаси «эмас» тўлиқсиз феъли орқали берилади.

"Мумкин" сўзи ва унинг инкор формаси (мумкин эмас ва шунингдек модалликни кўрсатувчи бошқа бирликлар ҳам) қурилмада энг охирги кесим (охирги предикатив бирлик) билан бирга келиб, уюшган гапларни ҳосил қилади. Масалан, ... *жуда зарур бўлса, у телеграмма юбориши мумкин ёки синглицу телефонда гаплашиши мумкин* гапи қўшма гап бўлса, ... *жуда зарур бўлса, у телефонда гаплашиши ёки синглицу телеграмма юбориши мумкин*. ("Саодат") гапи уюшган гапдир. Биринчи гапнинг энг кичик қолипи (ГКК): [... $W P_m R W P_m$]. Иккинчи гапнинг қолипи $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\} P_m$. Иккинчи қолип бўйича иккинчи гап уюшган ва икки қисмдан иборат. Биринчи қисми кесимининг $[W_1]$ бирлиги юбориши бўлса, иккинчи қисми кесимнинг $[W_2]$ гаплашиши бирлигидир. Қурилманинг "мумкин" бирлиги, яъни кесимнинг $[P_m]$ қисми ҳар иккала $[W]$ га ҳам тегишли бўлиб, уларнинг вазифаси жиҳатдан бир планда туришини кўрсатади.

"Мумкин" сўзининг ўзи модалликни ифодалайди. Бу сўз модалликнинг янада нозик фарқ (оттенка)ларини акс эттириш учун бир қанча бирликлар билан қўланади. Бу, асосан, қуйидагича:

* Бу ерда шунга алоҳида таъкидлаш керакки, мумкин, лозим, зарур, шарт .. каби сўзлар жуда кўп ҳолатларда бир таркибли (эга таркиби бўлмаган) гапларни ташкил этади. Бир таркибли гапларнинг уюшган гаплар ичида келиши эса мунозаралидир. Шунинг учун биз бу ерда, асосан, эгалари алоҳида алоҳида ифодаланган модал гаплар таҳлилига (чунончи Уҳаси телефон қилиши ёки синглицу телеграмма бериши мумкин типидagi гаплар) таянамиз. Менга китоб, укамга гафтар керак қабиладagi гаплар юқоридаги типга жуда ўхшаса ҳам, ҳар ҳолда алоҳида тадқиқот манбаи бўлмоғи лозим.

Бундан кўринадики, қурилма "мумкин" бирлигининг бир ўзи, шу билан бирга, ўрнига қараб, "мумкин" бирлиги чизиқ орқали кўрсатилган birlikларнинг ҳар бири билан келиб, қавсдан ташқарига чиқарилади ва [Pm] вазифасини бажаради.

2. "Керак" сўзи. Бу сўз ҳам модал сўз бўлиб, бирор ҳаракат-ҳолат, бирор воқеанинг юз бериш-бермаслиги ҳақида кишиларнинг муносабатини ифодалайди. "Керак" сўзининг ҳам инкор формаси "эмас" тўлиқсиз феъли орқали ифодаланади. "Керак" сўзи бирор воқеанинг юз бериш-бермаслигини истаб, қатъийлик билан баён қилиш, ифода этиши англатади. Бу сўз маъно фарқи билан сал фарқ қилган ҳолда "лозим", "даркор", "зарур" сўзлари билан, ўрнига қараб, синонимик қатор ҳосил қилади. Лекин «қўлланишга келганда "лозим", "даркор", "зарур" сўзларига қараганда "керак" сўзи унумлироқ ишлатилади.

"Керак" сўзи ҳам, худди "мумкин" сўзидек, такрорланиб, гапнинг ёки қўшма гапнинг энг кейинги қисми билан келиб, уюшган гаплар ҳосил қилади: *Немис йўлига тикан ташлаш, томоғига қилтанок бўлиб қадалиш керак.* (Шуҳрат) Халқ умид узмаслиги, суд кунини яхши ниятлар билан кутиши, у судга инсоф сўраши керак. (Шуҳрат)

"Керак" сўзи ҳам, худди "мумкин" сўзидек, ҳаракат номлари, инфинитив билан қўлланади. Шунинг ҳақида айтиш керакки, "керак" сўзи баъзан от билан, ўрнига қараб, от ва ҳаракат номи билан аралаш ҳолда ҳам кела олади: *Менга китоб, укамга елим керак.*

"Керак" сўзи модалликнинг нозик фарқ (оттенка)ларини ифодалаш учун ҳар хил birlikлар билан қўлланади. Бу куйидагича:

"Керак" сўзининг синонимлари бўлган "зарур", "лозим", "даркор" сўзлари ҳам юқоридаги шаклларда қўлланиб, турли хил фарқ (оттенка)лари ифодалайди.

3. "Мақсад", "ният", "умид", "ҳаракат" каби нисбий сузлар.

Бу нисбий сўзлар ҳам, худди "керак", "мумкин" сўзларидек кесимнинг [W] бир қисми (бирлиги) бўлиб келади. Бу бирлик бир қанча. [Pm] бирликлар билан бирга қўлланади ва уюшган гапларни шакллантиради.

"Мақсад" типдаги нисбий сўзларни [Pm] бирлиги олдинги сўзлардагидек (мумкин, керак) ранг-баранг эмас. Бу типдаги сўзларда, асосан, "-дир" ва эди, экан, эмиш, эмас тўлиқсиз феъллари [Pm] вазифасида келади.

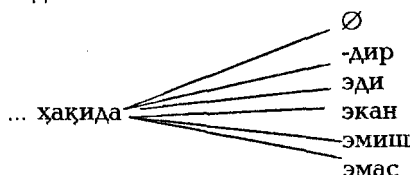
У марказий шаҳарга бориб
ўқиш, синфдоши эса ишлаш
 ниятида

- дир
- эди
- эмиш
- эмас

4. "Ҳақида", "тўғрисида" сингари кўмакчилар.

Бу кўмакчилар ўзларининг асосий вазифаларидан, яъни нима биландир бирга келиб, объектни ифодалашдан ташқари, кесим таркибида ҳам келади. Кесим таркибида келганда улар бирлаштириш, уюштириш вазифасини ўтайди. Масалан, "Раиснинг доклади белгиланган нормага тўла амал қилиш яқин кунларда агрономнинг ахборот бериши, унинг маърузаси эса ишнинг сифатли бажарилиши ҳақида" ("Шарқ юлдузи") гапида доклад, маърузаси сўзлари эга бўлади, амал қилиш, ахборот бериши, бажарилиши сўзлари кесимнинг [W] бирлиги бўлса, "ҳақида" сўзи кесимнинг [Pm] бирлиги ҳисобланади. Келтирилган мисолдаги таркибида "ҳақида" сўзи бўлган ёки таркибида "ҳақида" сўзининг бўлиши мумкин бўлган бирикмаларни (амал

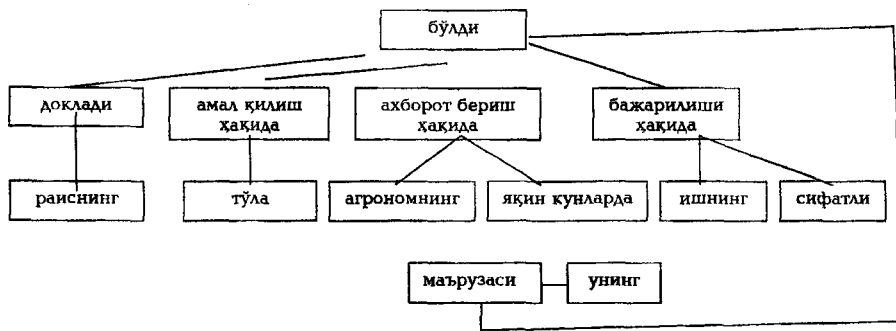
қилиш, ахборот бериши, бажарилиши ҳақида) ҳаракат объектини ифодаловчи қурилмалар дея олмаймиз. Чунки, "ҳақида" сўзи қурилмаларни бир нуқтада жамлаб, уюштириб келади ва ҳукм белгиси ҳам шу сўз (ҳақида) орқали акс эттирилади, ҳукмнинг грамматик кўрсаткичларидан бири бўлган «-дир» элементи ҳам шу сўзга қўшилиб келади: ҳақидадир каби. Шундай қилиб, "амал қилиш" "ахборот бериш", "бажариш" сўзлари кесимнинг [W] бирлиги бўлса, "ҳақида" кўмакчиси кесимнинг [Pm] бирлигидир. Бу гаптаги «ҳақида» сўзи, яъни [Pm], ўз навбатида, эди, экан, эмиш, эмас каби бирликлар билан бирга келиб, турли хил маъноларни, жумладан, замон, модаллик каби маъноларни ҳам англатади.

Бу ерда шунга ҳам эътибор бериш керакки, "мумкин", "керак" сўзлари кесимнинг [Pm] бирлиги бўлиб келганда тўлиқсиз феъллардан ташқари "бўлмоқ" феълининг турли хил кўринишлари билан ҳам қўлланади. "Ҳақида" сингари сўзлар "бўлмоқ" феъли билан келса, гап тузилиши бутунлай ўзгаради, яъни "ҳақида" "тўғрисида" каби сўзлар ўз асл вазифасига қайтади. Масалан, Раиснинг доклади белгиланган нормага амал қилиш, яқин кунларда агрономнинг ахборот бериши, унинг маърузаси эса ишнинг сифатли бажарилиши ҳақида бўлди// бўлади// бўлар эмиш// бўларкан... бу гап "субъект – объект – субъект – предикат" қолипидадир. Предикат – бўлди, бўлади, бўлармиш, бўларкан ва бошқалар.

Бу гап схемада қуйидагича тус олади:

Раиснинг доклади белгиланган нормага амал қилиш, яқин кунларда агрономнинг ахборот бериши, унинг маърузаси эса ишнинг сифатли бажарилиши ҳақида бўлди.

5. "Учун" типидagi кўмакчилар ва нисбий сўзлар.

"Учун" ўз асосий вазифасига кўра объектни, шунингдек, сабаб, мақсад каби маъноларни ифода этишда кўмаклашса, "туфайли" кўмакчиси ва "сабабли", "сабабдан" нисбий сўзлари сабаб маъносининг ифодаланишига ёрдам беради. Шунини айтиш керакки, "учун" типидagi кўмакчи ва нисбий сўзлар ўз вазифаларидан ташқари, кесим вазифасида ҳам кела олади. Масалан, "Унинг бу ҳаракатлари оилани боқиш, турар жой шароитини яхшилаш, қайнонасининг бу гаплари эса "Сен тинч-қўшнинг тинч" иборасининг ҳаётий ҳақиқат эканлигини исботлаш учун" ("Муштум") гапида "боқиш", «яхшилаш», "исботлаш" сўзлари "учун" кўмакчиси билан бирга келиб, кесим вазифасини бажаради. Бу гапда "боқиш", "яхшилаш", "исботлаш" сўзлари кесимнинг $[W]$ бирлигига тенг бўлса, "учун" кесимнинг $[Pm]$ бирлигига тенг келади. Бу гап қуйидаги қолишга эгадир: $[(S_1 - W_1, W_2), (S_2 - W_3), (S_3 - W_4) Pm = \emptyset - W_5] Pm$. Юқорида келтирилган гап шаклини бироз ўзгартириб, унга тенг бўлган "учун" бирлигини "туфайли", "сабабли" сўзлари билан алмаштириш мумкин.

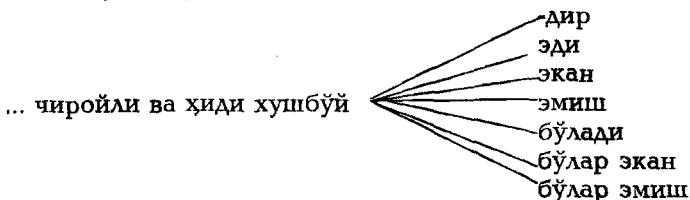
"Учун" типидagi $[Pm]$ birlikлар кесимнинг $[W]$ бирлиги билан бирга келиб, ўзидан кейин ҳеч нарсани талаб қилмаслиги ва ҳар хил модаллик фарқ (оттенка)ларининг ифодаланиши учун юқоридаги сўзлар сингари, турли хил қўшимча birlikлар билан кела олади:

"Туфайли", "сабабли" сўзлари ҳам "учун" типидagi сўзлар бўлганидан юқоридаги қўшимча сўз, сўз бирикмалари билан қўлланиб, турли хил модаллик фарқ (оттенка)ларини кўрсатади. "Туфайли", "сабабли" сўзларининг юқорида санаб ўтилган бирликлар билан қўлланиши, албатта, айнан бир хил эмас. Сўзларнинг мазмун (семантик) структураси, услуб талабларига кўра фарқли томонлар бор, чиқиш келишиги қўшимчаси "–дан"нинг қўлланишида ҳам буни кўриш мумкин.

[Pm] ва унинг таркибий қисмлари ҳақида қуйидагиларни баён этишни лозим топдик.

Маълумки, бизни қизиқтирган [Pm] – кесимнинг қавсдан ташқарига чиқарилиши мумкин бўлган қисми. Кесимнинг мана шу [Pm] қисми замон, майл, модаллик кабиларнинг ифодаланишига хизмат қилади, шунингдек, услубга қараб турли тусга киради, яъни шахс-сон қўшимчалари билан қўлланади, сўз ва сўзлар бирикмаси билан келади. Масалан, "Боғшамол гуллари чиройли ва ҳиди хушбўй" типидagi сифат кесимли гапларни қуйидагича турли тусга киритиш мумкин:

Мана шу каби кесимларнинг [W] бирлигини турли тусга киритувчи турли хил шаклдаги [Pm] бирлигидир. Схемадан кўриниб турибдики, [Pm] уч хил шаклга эга:

- а) сўзга қўшилувчи қўшимча шаклига;
- б) бир сўз шаклига;
- в) кўп сўз шаклига: бўлар экан, бўлар эмиш...

Юқорида келтирилган бу мисолда тўлиқсиз феълларнинг ёлғиз ўзи [Pm] вазифасида келади, шу билан бирга [Pm]нинг таркибий қисми ҳам бўлиб келади. Албатта, бундай қўлланиш ўз-ўзидан бўлмайди. Тўлиқсиз феъллар биринчи қўлланишда замон ва модаллик каби тушунчаларни ифодалаш билан белгини характерласа, иккинчи қўлланишда белгининг белгисини характерлайди.

[Pm]нинг таркибий қисми юқоридагидан ҳам кўп бўлиши мумкин. Юқорироқда "керак бўлиб қолиши мумкин экан" сингари мисолларни келтирган эдик. Мана шу хил мисолларда [Pm]нинг таркиби тўрт бирликдан иборат бўлиб, улар қуйидагича: – 1) керак; 2) бўлиб қолиши; 3) мумкин; 4) экан ёки эмиш. Бу ерда [Pm]нинг биринчи бирлиги (керак) ўзидан олдинги сўзга (кўпинча ҳаракатга) нисбатан модалликни, иккинчиси биринчисига, учинчиси иккинчисига, учинчиси тўртинчисига нисбатан модалликни англатади. Бундай мисоллар қанча бирликдан иборат бўлса ҳам, битта [Pm] ҳисобланади. Айрим мисолларни қиёслаб кўрамиз.

1. Абajурдан таралган кўкиш нур унинг юзига товланар, хаёлга чўккан қора кўзлари Саодатхонга бемалол кўринарди. (С.Зуннунова) Бу қурилмада -ди қўшимчаси уюштириш вазифасини бажармоқда. Гап шаклини Абajурдан таралган кўкиш нур унинг юзига товланарди, хаёлга чўккан қора кўзлари Саодатхонга бемалол кўринарди тарзида ўзгартирсак, икки қисм кесими ҳам шаклланади ва қўшма гап ҳосил бўлади.

2. Назокатнинг бағридан нимадир кўчган, нимадир ярақлаб чиққан, нимадир калқиб кетгандек бўлди. (Шуҳрат) Бу қурилма ўз таркибида учта қисми бирлаштириб, уюштириб келмоқда. Ҳар бир қисм ўзининг [W]си, [Pm]ига эга, умумлаштирувчи [Pm] – дек бўлдига тенг бўлиб, олдинги икки қисмга ҳам тегишли. Демак, бу қурилмани уюшган гап шаклига келтиришда [Pm]нинг -дек бўлди га тенг бўлиши муҳим роль ўйнайди.

3. Кўзини очганда, кечагина хунук ва бевафо кўринган олам ажиб бир чирой қашф этган, ерда ётган ҳар бир тош бўлагич гавҳарга айланиб, тўқдқ қирғандек бўлиб кўриқди. (Шуҳрат) Бу уюшган гап икки қисмдан иборат, шу қисмларни таркибида учта элемент иштирок этган биргина [Pm] уюштириб келмоқда. Уюштириш вазифасини бажарувчи [Pm] бу ўринда -дек бўлиб кўринди га тенгдир.

Таркибли [Pm]лар бундай қарашда сўз бирикмаларига ўхшайди.

Аслида эса улардан фарқ қилади: сўз бирикмаларида олдинги сўз кейинги сўзга алоқадор бўлса, таркибли [Pm]да кейингиси

ўзидан олдинги сўз билан алоқадор, яъни кейинги сўз олдинги сўзни у ёки бу жиҳатдан характерлайди. Шуни ҳам қайд қилиш керакки, бизнинг тўплаган фактик материалларимизда тўртдан ортиқ таркибий қисми [Pm]лар учрамади.

2.2. Уюштирувчи восита, [Pm] = феъл.

Биз юқорида кесимли аффикслари, тўлиқсиз феълларнинг [Pm] функциясида келиши устида тўхтадик. Энди тусланувчи феълнинг шу вазифада келиши ҳақида фикр юритишга ҳаракат қиламиз.

Феъл, юқорида айтганимиздек, вазифа ва мазмун доираси анча кенг бўлган мураккаб сўз туркуми бўлиб, унинг мазмуни ҳамда бирикувчанлиги (валентлиги) гапни вужудга келтиради, уни шакллантиради [275]. Қурилмаларда гап бўлақларини уюштириш, марказлаштиришга ҳам феълнинг ўрни ва роли кўзга ташланади. Бу борада феъл, асосан икки хил вазифани бажаради:

1. Уюшиқ бўлақларни марказлаштиради.

2. Гапларни марказлаштиради.

Биринчисида гапнинг у ёки бу бўлақлари уюшиб келади. Феъл кесим эса шу бўлақларнинг ҳар бири билан кела олади ёки гап охирида келиб, ҳаммаси учун умумий бўлади. Мана шу умумий бўлақ уюшиқ бўлақларни марказлаштиради. Масалан, *Сиз ҳажга кетаётганлар кимлар эканлигини, Ҳаж қилишдан бошқа яна нима мақсадлари борлигини, Ҳажга нима кўтариб кетаётганларини англизларга шилшитиб туринг.* (М.Исмоилий) Бу гапда "шилшитиб туринг" кесими учта тўлдирувчини бирлаштириб, уюштириб келмоқда. Бу ҳақда ишнинг бошида батафсил тўхтаган.

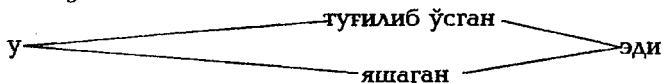
Иккинчисида феъл феъл кесимнинг бир бирлиги бўлиб, шу феъл кесимнинг [W] бирлиги учун умумий бўлади. Бу хил қурилмаларда [W]лар кўп бўлиб, [Pm] битта бўлади. Шу битта [Pm] худди битта феъл кесим уюшиқ бўлақларнинг ҳаммаси учун умумий бўлгандек (биринчи баъддаги), кўп [W]лар учун умумий бўлади, шу кўп [W]ларни уюштириб, бирлаштириб келади. Мана шу юқоридагиларга асосланган ҳолда гапнинг уч тури келиб чиқади:

1) кўп уюшиқ бўлақли-битта кесимли (*Тинчликни, халқ манфаатини ҳимоя қилиш керак*);

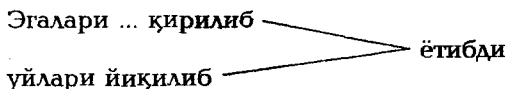
2) умумлаштирувчи (уюштирувчи) бирликсиз икки ва ундан ортиқ қурилма (*китобни севинг, чунки у сизга кўп нарсани ўргатади*);

3) умумлаштирувчи (уюштирувчи) бирлиги икки ва ундан ортиқ қўрилмали:

а) У Москвада туғилиб ўсган, умрининг охиригача ўша ерда яшаган эди:

б) Қишлоқларни кўрдигизми? Эгалари хору зорликдан, фақиру ҳақирликдан қирилиб, уйлари йиқилиб ётибди. (М.Исмоилий)

Мана шу юқоридаги икки тур гапни бир қаторга қўйиб бўлмай»ди. Уларнинг биринчиси содда, иккинчиси қўшма гап десак, учинчисини а. банддагисини, юқорида айтганимиздек, уюшиқ кесимли содда гап; б. банддагисини эса, уюшган гаплар деб номланган қурилмаларга киритамиз.

Феъл уюштирувчи восита [Pm] сифатида кўп қўлланади. У икки, уч, тўрт, ўрнига қараб, ундан кўп кесимлар [W]ни бирлаштириб, уюштириб келади. Бу вазифада, кўпинча, ҳаракат-ҳолат, нутқ феъллари қўлланади. Ҳаракат-ҳолат феълларининг баъзилари ўз асл маъносидан узоқлашиб, кўмакчи феъл ҳолига келиб қолган бўлади. Бундай феълларга, асосан, кетмоқ, бўлмоқ, ташламоқ, келмоқ ... кабилар киради. Энди баъзан бир мисолларни келтириб, ўз фикримизни тасдиқлашга уриниб кўрамыз;

1. **Кетмоқ** феъли: *Ватанни ҳимоя қилишда, муқаддас ишда бутун мамлакат дўстлашиб, ҳаммаси иноқлашиб кетди.* ("Ўзбек халқининг жангчиларига уларнинг эл-юртларидан мактуб", 1947, 7-бет. Бундан кейин "Мактуб" дейилади).

2. **Бўлмоқ** феъли: *Душманлар меҳр билан қурган каналларимизни қон дарёларига айлантирмоқчи, улар Бухородаги манғит амирларининг, Қўқон ва Хивадаги қонхўр хонлардаги давридан ҳам баттар бир даврни қайтариб келирмоқчи бўлади.* ("Мактуб"дан) *Ногаҳон биз ётган қир қаттиқ силқингандай, қаердадир олдинда катта қоя ағдарилиб йиқилгандай бўлди.* (О.Ёқубов) *Алдомиш-у Рустамлар сизга ёр ва Равшанбек, Авазхонлар мадақдор бўлсин.* ("Мактуб" дан).

"Бўлмоқ" феълининг инкор шакли ҳам қавсдан ташқарига чиқарилиши, уюшган гап ҳосил қилиши мумкин: *Сувсиз ҳаёт бўлмас, меҳнатсиз роҳат.* (Мақол) *Гуд тикансиз бўлмас, дурсадафсиз.* (Мақол)

3. **Чиқмоқ** феъли; ... баъзилари негадир яқиндаги боғларга яширинмай, болохона ва сомонхоналарга бекинишиб, тонг отгунча излашиб, баъзилари қувлашиб чиқишарди. (О.Ёқубов) Зиёфатга келганлардан айримлари шошиб, баъзилари эса эринмай, секин—аста чиқишарди. (Газетадан)

4. **Ётмоқ** феъли: Урушдан аввал бундай пайтларда усталар ва ҳашарчилар тўлиб кетадиган катта ҳовли бўм—бўш, рўпарама—рўпара урилган иккита катта бино ҳувиллаб ётарди. (О.Ёқубов) Ким билади, у туришга гармони етмай, тиқ этса, эшикка термилиб, ҳамроҳи эса мажолсиз ётибдими? (Шухрат)

5. **Ўтмоқ** феъли: Савр ойининг булуллари ҳавода ўқириб, селлар қуйиб ўтди. (Ойбек) Бу хато сендан, олдингиси, тўғри, дугонангдан ўлган эди.—("Шарқ юлдузи")

6. **Ютмоқ** феъли: Сувга тушганда балиқ бўлган, ўрмонга кирганда шер бўлган ютади. (Шухрат) Акаси ҳар доим шахматга ютади, синглиси — шашкада... (Газетадан)

7. **Бажармоқ** феъли: Бунақа мардликни покиза йигит, юрагига ўти бор, лабзи ҳалол йигит бажаради. (Шухрат) "Меҳнат" командасининг вакили биринчи шартни, бизнинг командамиздан Севара иккинчи шартни бажардилар.

8. **Бошламоқ** феъли: Энди теварагидagi гузалликни фарқ қила, синглиси унга ҳаваслана бошлади. (М.Исмоилий)

9. **Қўймоқ** феъли: Буниси кўзни кўр қилиб, униси кулоқни гаранг қилиб қўяди. (Шухрат)

10. **Юрмоқ** феъли: У мазза қилиб ўқиб, укаси ишлаб юрибди. Салим заводда ишлаб, Қодир университетга ўқиб юрибди (Газетадан) У Дилшоднинг "Саодат Фарғона" газетасига гоҳ—гоҳ босилиб қоладиган шеърларини ўқиб, таъби тирриқ бўлиб юрарди. (М.Исмоилий)

11. **Қолмоқ** феъли: Бой ота жавоб тополмай, Эшонхон қизариб, дудуқланиб қолди. (Ойбек) Ҳаммамиз ҳам шунақа деймиз—у, ўзимизга келганда қўш сурнай буюриб, ҳаммамиз импорт мебель қидириб қоламиз.

Шуни айтиш керакки, [Pm] қавсдан ташқарига чиқарилиб, бир неча кесимларни уюштириганда оҳанг (интонация) муҳим роль ўйнайди. Кесимларни бири тез, бири иккинчисига боғлиқ равишда талаффуз этилса, табиий, уларнинг (кесимларнинг) сони камаёди, яъни кесимлардан бири ҳолга ўтади, Одатда, бундай ҳол бир хил [Pm] билан шакланган кесимларда бўлади. Бой ота жавоб тополмай, Эшонхон қизариб, ҳолда дудуқланиб қолди тапини икки қисмдан иборат десак, уни қуйидагича ўзгартириш мумкин: Бой ота жавоб тополмай, Эшонхон қизарган ҳолда дудуқланиб қолди. Биринчи кесимни (жавоб тополмай) бу тарзда

ўзгартириш мумкин эмас. Агар биринчи кесимни жавоб тополмади, охиргисини гудуқланди деб ўзгартирсак, гапнинг шакли қуйидагича бўлади ва қурилманинг мазмунига таъсир қилмайди: Бой ота жавоб тополмайди, Эшонхон қизариб гудуқланди, каби. Бунда қизариб равиш ҳоли вазифасини бажарарди. "Қизариб" бўлагидан кейин пауза бўлмаса (ёзувда вергуль қўйилмаса), қурилмада қолди кесими қавсдан ташқарига чиқарилиб, икки қисмни уюштириб келади: Бой ота жавоб тополмай, Эшонхон қизариб гудуқланди қолди. Бу қурилмани Бой ота жавоб тополмай қолди, Эшонхон қизариб, гудуқланди қолди тарзида ҳам келтириш мумкин. Бундай вақтда қўшма гап ҳосил бўлади.

12. **Бормоқ** феъли: Йўл бўйи Нодира китоб ўқиб, Ноила эртақ айтиб борди. ("Ёшлик")

13. **Чақирмоқ** феъли: Катта акам мени индамай қараб турмасликка, кичик акам сабр-тоқат қилишга чақирди. Бу қурилмада чақирди феъли икки қисмни уюштириб келмоқда. Шу қисмларнинг тўлдирувчилари бир хил грамматик формада келиши ва шунда ҳам қавсдан ташқарига чиқариладиган сўз билан биргаликда яхлит бир ҳосилани вужудга келтириши табиий бир ҳолдир. Чунончи, қараб турмасликка бўлаги ўрнида сўзимдан қайтмасликка, ҳайиқмасликка, кўрқмасликка каби бир неча хил сўзларни қўллаш мумкин. Чақирди кесими ўрнида эса ундади феълени ишлатса бўлади. Демак, уюшган гап қисмларини уюштирувчи бирликларни, гарчи улар бутун сўз сифатида (бу ўринда феъл) "қавсдан ташқари"га чиқарилса ҳам, уларнинг ўхшаш (аналогик) кўриниши (вариант)лари билан алмаштириш қурилманинг мазмунига деярли путур етказмайди.

14. **Демоқ** феъли: Онаси ўқисин, отаси ишласин деди. Омонжонинг бор, ўша қараб турди деди. (М.Исмоилий)

15. **Бермоқ** феъли: Бирни биров беради, кўпни меҳнат. (Мақол) У менга китоб, Салима унга қалам берди.

16. **Гапирмоқ** феъли; Дўст ачитиб, душман кулдириб гапирар. (Мақол) Раҳима "Граф Монте Кристо" ҳақида, ўртоғи курган киноси ҳақида гапирди.

Биринчи мисолда [Pm] иккинчи қисм таркибида қўлланган. У ачитиб, кулдириб равиш ҳоллари ёнида келиб, ҳам бу бўлақларни ва шулар орқали ҳар иккала қисмни бутунича уюштириб келмоқда. Иккинчи мисолда эса воситали тўлдирувчи ёнида турган кесим ўзи қавсдан ташқарига чиқарилади. Бу кесим ҳар иккала қисм тўлдирувчисидан сўнг қўлланса, қурилма уюшган гап ҳолидан чиқиб, қўшма гапга айланади. Гапнинг кичик қурилиш қолипи: $\{(S_1 - X_1)(S_2 - X_2)\}WPm$

17. **Қайтмоқ** феъли: Арслон изидан қайтмас, йигит сўзидан. (Мақол) "Оқ волга" ўнг томондаги муюлишга, "Жигули" эса чап томондаги кўчага қайтди. "Қайтмоқ" феълининг равишдош формаси гапнинг биринчи қисмида қўлланган. Гапнинг биринчи қисмида [Pm] ҳолдан сўнг, иккинчи қисмида тўлдирувчидан сўнг қўлланади, Иккинчи мисолда эса [Pm]дан олдин ҳар икки қисмда ўрин ҳоли келяпти.

18. **Ўлмоқ** феъли: Иккиси ҳам аҳмоқ ... Бири йиғиб, бири еб ўлади. (Ойбек) Бу йил жуда зарар кўрдик: қишда сугиримиз ўлди, баҳорда касалланиб икки қўйимиз. (Газетадан)

19. **Урмоқ** феъли: Бирники мингга, мингники туманга уради. (Мақол) Э, товба, энди сени Азроил ҳам уради, шайтон ҳам. ("Муштум")

20. **Ортмоқ** феъли: Меҳнатдан дўст ортар, ғийбатдан душман. (Мақол) Акаси муҳаббатимни, укаси нафратимни орттирди, ("Шарқ юлдузи") Қизимнинг боласи ишимни, гапи ташвишимни орттирган эди. ("Туркистон")

21. **Севмоқ** феъли: Булбул чаманни севар, одам Ватанни. (Мақол) Қизиқ, Шоирани Акбар, Акбаржонни Гулчеҳра севади. (Газетадан)

22. **Пайқамоқ** феъли: Унинг келганини на Қурбон ота пайқади, на Сидиқжон. (А.Каҳҳор) Бу мисолда [Pm] биринчи қисмда эгадан кейин қўлланган. Иккинчи қисм эса фақат эгадангина иборат, яъни жуда қисқа шаклда берилган: унинг ва келганини бўлаклари қўлланилмаган. Грамматикада бу синтактик тежамлик (иктисод) дейилади, бу ҳол ёзувчининг услубига боғлиқ.

23. **Кор қилмоқ** феъли: На қаттиқ гап кор қилади ва на юмшоқ гап. (Уйғун) Бу мисолдаги иккинчи қисм фақат аниқловчи ва эгадан иборат бўлиб, биринчи қисмда қўлланган [WPm]га тенг бўлган кор қилади унга ҳам тегиши. Бунда "қавсдан ташқари"га чиқариладиган бирлик бевосита эгадан кейин жойлаштирилган.

24. **Сўзламоқ** феъли: Яхши топиб сўзлар, ёмон қолиб. (Мақол) Ҳақима ўз дардини, Муножот унинг гапини эшитмай, менга ўз ташвишини сўзлар эди. (Газетадан)

25. **Едирмоқ** феъли: Яхши қанд едирар, ёмон панд. (Мақол)

26. **Ёрмоқ** феъли: Тўғри тил тош ёрар, эгри тил-бош. (Мақол) Аччиқ сўз дилни ёради, тоза асал тилни. ("Тошкент оқшоми")

27. **Билмоқ** феъли: Бу феъл айрим қурилмаларда ўз маъносига, айримларида ўз маъносини йўқотган ҳолда қўлланади. Ҳар икки ўринда у бир қисмдан кейин қўлланса ҳам, иккаласига ҳам тегишли бўлади, "қавсдан ташқари"га

чиқарилади. Масалан: Ақаси телпак тиқишни, уқаси махсидўзликни биладу. Аҳмоқ ҳориганини билмас, кўса қариганини. (Мақол) Бунинг ҳароратини севги ўтига енган, висол онини орзиқиб қутган билади. (Шуҳрат)

28. **Тегмоқ** феъли: Яхшининг шарофати тегар, ёмоннинг қасофати. (Мақол) Уқангиз давлатимга, Нодира ўзимга тил тегизмасин, қўрқмайман. ("Муштум")

29. **Қўймоқ** феъли: Айтсам, тилим қуяди, айтмасам дилим. (А.Қаҳҳор) ... гапираверсин, дили ҳам қуймайди, ўзи ҳам. ("Тошкент оқшоми").

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, [Pm]нинг таркибий қисми бир хил ва ҳар хил бўлиши мумкин. Шу билан бирга унинг қурилмадаги жойлашиш ўрни ҳам ҳар хил бўлиши кўзга ташланади.

Бунда, асосан, икки ҳолат аниқланади:

1) қавсдан ташқарига чиқариладиган [Pm] тўлиқсиз феъл билан ифодаланган бўлса, кўпинча, қурилманинг, охирида келиб, уюшган гап қисмларини умумлаштиришга хизмат қилади;

2) агар қавсдан ташқарига [WPm] чиқарилса; а) қурилманинг охирида ва б) мақоллар таркибида қўлланган бўлса, биринчи қисмдан сўнг келиб, кейинги қисмларни ҳам уюштиришга хизмат қилади.

Текшириш натижасида аниқ бўлишича, юқоридаги каби қурилмаларда [W] асосан, сифатдошдан бўлади. Унинг равишдошдан ёки бошқа сўзлардан бўлиши камроқ учрайди. Худди шунингдек [Pm]нинг нутқ феълларидан бўлиши ҳам сийрак кўринади. Умуман, [Pm] вазифасида қайси феълларнинг кўп-у, қайсиларининг кам қўлланиши, қайсилари бу вазифада келмаслиги, бунинг сабаблари каби масалаларни чуқур ўрганиш лозим.

2-бўлим. [WPm] кенгайтирувчилари билан фарқланувчи уюшган гаплар

2.3. Аввалги бўлимда биз кесимнинг луғавий асоси (том маънодаги W) хусусий бўлиб, фақат [Pm] билан ва [W] ҳамда [Pm] билан бирлашувчи уюшган гапларни кўриб ўтдик. Лекин гап таркибида [W] ўзининг кенгайтирувчилари (бирикувчанлик аъзолари, облигатор ва факультатив актантлари [қаранг: 79, 128, 212, 213, 211, 258] билан ҳам келади. Бу кенгайтирувчиларнинг гап қурилишидаги ўрни ҳали ўта мунозарали ва бу нуқтаи назардан тамоман ўрганилмаган. Аммо бир ҳодиса шубҳасиздир. Бу ҳам бўлса шу кенгайтирувчиларнинг кесимнинг луғавий

асосига алоқадорлигидир. Шунинг учун гапнинг актуал бўлинишида. [273, 78, 261, 281, 322, 85, 92] бу кенгайтирувчиларнинг биринчи қисм таркибига (составига) қўшилади. Мана шу асосда формал-функционал таҳлил асосларида гапнинг энг кичик қурилиш қолипи [WPm] сифатида қабул қилишган, яъни [W] нинг кенгайтирувчилари минимал моделдан чиқарилган, аниқроғи, субстанционал ёндашиш асосида бу кенгайтирувчилар [W]нинг маъно хусусияти ва синтактик қобилияти [W]нинг ўзида мужассамланган деб қабул қилинган. Бу кенгайтирувчилар [WPm]нинг таркибий қисмлари эканлиги сабабли минимал қурилиши [WPm] бўлган содда гапларда ўзаро уюшиш нафақат [Pm], соф [W], балки [W]нинг кенгайтирувчилари асосида ҳам содир бўлиши мумкин. Чунончи, икки гапни бир-бирига арифметик усул билан қўшайлик:

Раҳим гул олди

+

Салим китоб олди

Бу қуйидагича икки ҳосилани бера олади:

а) *Раҳим, Салим гул, китоб олдилар.*

б) *Раҳим гул, Салим китоб олди(лар).*

а). йиғинди мазмуни билан қўшилиувчилар – ("*Раҳим гул олди*", "*Салим китоб олди*") мазмуни орасида кескин фарқ мавжуд;

б). ҳосили эса мазмунон қўшилиувчилар мазмунига тенгдир, лекин б) ҳосилида "*Раҳим гул олди*", "*Салим китоб олди*" содда гапларни бир-бирига қўшиш эмас, балки бу икки гапни бир гап таркибида бирлаштиришда гаплардаги умумий қисмларни қавсдан ташқарига чиқариш амалиёти бажарилган; "гул"нинг "олди" орқали "Раҳим"га "китоб"нинг яна ўша "олди" орқали "Салим"га алоқадорлиги сақланиб қолган.

Яна бошқа икки гапни қўшайлик (аниқроғи уюштирайлик):

1. *Ўртоғини кўришга кеча Раҳим гул олиб борди.*

2. *Ўртоғини кўришга бутун Салим китоб олиб борди.*

Юқорида зикр этилган қойда асосида бу икки гапни "қўшиш" қуйидаги ҳосилани беради: "*Ўртоғини кўришга кеча Раҳим гул, Салим бутун китоб олиб борди*". Бу гапнинг қурилиш қолипи:

$X_m + (S_1 - X_n)(S_2 - X_n)$

$\{X_m + [(S_1 - X_n' - T'), (S_2 - X_n^2 - T^2)]WPm\}$,

яъни ҳаракат номи (кенгайтирилган бирикмаси) билан ифодаланган мақсад ҳоли ва "олиб борди" билан ифодаланган [WPm] умумийлик сифатида "қавсдан ташқарига чиқарилган".

Бу бўлимда уюшган гапларнинг шу хилдаги турларини — гап бўлакларининг уюшган гаплар қисмларида қўлланишини кўриб чиқамиз.

Баъзи бир уюшган гаплар таркибида бир гап бўлаги бор-у, иккинчисида йўқ ёки акси. Яна бирларида бир бўлакнинг ҳар хил кўринишлари учраши мумкин. Айримларида эса гап бўлаклари аралаш ҳолда келади. Шу каби қўлланишни текшириш уюшган гаплар қисмлари таркибининг ранг-баранглигини кўрсатади, Қуйида бундай қўлланишни кўриб ўтамиз:

1) уюшган гап биринчи қисмида тўлдирувчи қўланади, иккинчисида эса қўлланмайди:

Эрта ёғиб ўтган ёмғир чанг ва ғуборни юшиб кетган.
Дарахтларнинг япроқлари тиниқ ва тоза эди. (Ҳ.Назир)

... чанг ва ғуборни		... юшиб кетган		
... япроқлари ...	x	... тиниқ ва тоза	}	эди
				[WPm] лар таркиби

3) биринчи қисмида тўлдирувчи йўқ, иккинчисида — мавжуд:
 Уйғонганда суяклари сирқираб, у ўзини ланж туйғанди.

... суяклари		... сирқираб		
... ўзини	x	... ланж туйғанди	}	ди
				[WPm] лар таркиби

3) ҳар иккала қисмда ҳам тўлдирувчилар мавжуд:

а) воситасиз тўлдирувчилар қўланади:

Аҳмоқ ҳориғанни билмас, кўса — қариганини, (Мақол) Аҳмоқ кизини мақтар, тентак — ўзини. (Мақол)

Бу гапларнинг қурилиш қолипи қуйидагича:

$\{(S_1 - T_1), (S_2 - T_2)\} WPm;$

б) воситали тўлдирувчилар қўланади:

Нигора ўртоғига, укаси велосипедга қаради гапида қаради
 сўзи қавсдан ташқарига чиқарилади ва у қисмлар таркибидаги
ўртоғига, велосипедга бўлакларини ҳам уюштиришга хизмат
 қилади:

Бердиқулов очик чехра билан гапирар, унинг хурсандлиги
сўзидан ҳам, ҳаракатидан ҳам сезилиб турар эди, (С.Назар)
 гапининг ҳар икки қисмида тўлдирувчи қўлланган, булардан
 иккинчи қисмдагиси уюшган ҳолда келган. Ва ҳар бир
 тўлдирувчи ўз ҳоким бўлагига тобедир. Икки гапни қуйидаги
 схемалар тарзида бериш мумкин:

* Кейинчалик биринчи қисмда — тўлдирувчи, иккинчи қисмда — йўқ ёки ҳар икки қисмда — тўлдирувчи каби қисқа тарзда ишлатамиз.

1. ... ўртоғига
... велосипедга
2. ... очиқ чехра билан – гапирар
... сўздан ҳам,
ҳаракатидан ҳам – сезилиб турар
- қаради
- эди

II. I) уюшган гап қисмларида аниқловчиларнинг қўлланиш, қўлланмаслиги:

а) биринчи қисмда аниқловчи қўлланади, иккинчисидан – йўқ, Балаңд столбалардаги лампочкалар нури ҳам тарвақайлаб кетган, сояси ҳовлига тушиб турарди. (С.Зуннунова) Андижон миробларининг бошлиғи бўлган бу одам гардани жуда гўштдор бўлганлиги учун ҳўкизга ўхшаб бўйнини бир оз олдинга эгиб юрар, шунинг учун танишлари орқаворатдан уни "гов" деб аташар эди. (С.Зуннунова);

б) иккинчи қисмда аниқловчи мавжуд, биринчисидан – йўқ, Ой кўринмас, азим тол ва теракларга сероб кўчалар яна ҳам ҳоронғи эди. (С. Зуннунова) Аксига олиб ой кўринмас, (беҳисоб милтиллаган юлдузлар эртақдаги бағри тош маликаларга ўхшар, ёрга ёруғлик туширмас эди. (П.Кодиров);

в) ҳар иккала қисмда ҳам аниқловчи мавжуд:

Унинг отаси жамоа хўжалигининг, менинг отам совхознинг бошлиғи эди гапида бошлиғи эди тўлалигича "қавсдан ташқари"га чиқарилади ва унга қаратқичли аниқловчилар эргашади. ... У бизнинг ўғлимиз, у сизнинг биродарингиздир гапида аниқловчиларнинг ҳар бири кесимига эргашиб келмоқда, "қавсдан ташқари"га эса – дир элементи чиқарилади. Бу гапларнинг қурилиш қолипини қуйидагича бериш мумкин:

$\{(S_1 - A_1), (S_2 - A_2)\} W P m$

$\{(S_1 - A_1 - W_1), (S_2 - A_2 - W_2)\} P m$

III. I) уюшган гап биринчи қисмида, ҳол қўлланади, иккинчи қисмида эса қўлланмайди:

а) биринчи қисмида ҳол қўлланади, иккинчисидан эса – йўқ.

Кечқи пайт бир аёл келган, уни Вера Ивановна танимаган эди. (С.Зуннунова) Сирож эртага жўнаб кетиши керак, Вера Ивановна кўз ёшини тиёлмас эди. (С.Зуннунова);

б) иккинчи қисқа ҳол мавжуд, биринчисидан – қўлланмаган: У борган, доктор хотин қаергадир касал кўргани кетиб қолган экан. ("Шарқ юлдузи") Қор аралаш ёмғир ёғар, намгарчилик ернинг бағри–бағрига синғиб кетгайга ўхшарди. (С.Зуннунова);

в) ҳар иккала қисмда ҳам ҳол мавжуд:

Бу орада Қосимбек Бобур мирзонинг устози Хўжа Абдуллани ўйидан қидириб топган, улар икковлашиб, аркдаги беклар олдига чиқишган эди. (П.Кодиров)

Бунинг устига Василий Матвеевичга жуда ҳам ўрганиб қолган қишлоқ аҳолиси дам-бадам уни йўқлаб турар. Вера Ивановна бўлса қўлидан келганича эрининг йўқлигини сездирмасликка тиришар эди. (С.Зуннунова)

... дам-бадам

... йўқлаб турар

... қўлидан келганича ...

... тиришар ————— эди

Бу гапларнинг кичик қолипи:

$\{ \{ (S_1 - X_1 - W_1), (S_2 - X_2 - W_2) \} P_m \}$.

Энди уюшган гапли қурилмалар, таркибида гап бўлақларининг қўлланишига аҳамият берамиз. Бунда, асосан, бевосита кесимнинг кенгайтирувчилари, уларнинг кўринишларидан қайси бирлари кўпроқ келишига диққатимизни қаратамиз. (Масалан, баъзи гап бўлақлари ҳар хил ифодаланган ҳолда келиб, қисмларда бир хил вазифани бажариши, айрим гап бўлақларининг бир хил, айримлариники ҳар хил кўринишлари қўлланиши мумкин, чунончи:

1) эга-эга: а) ифодаланиш материали бир хил: Бердиқулов очиқ чеҳра билан гапирар, унинг хурсанлиги сўзидан ҳам, ҳаракатидан ҳам сезилиб турар эди. (С.Назар) Саодатхон жим қолган, кўнглида ғазаб ёнар эди. ("Шарқ юлдузи");

б) ифодаланиш материали ҳар хил: Сув жилдирар, бу эса йигитларни ўйлатар эди. (С.Зуннунова) Ҳамма бир-биридан яхши кийинган, лекин ҳеч кимнинг кийими бировниқига ўхшамас эди. (С.Назар);

2) тўлдирувчи-тўлдирувчи: а) ифодаланиш материали бир хил: Яхшидан от қолади, ёмондан — доғ. (Мақол) Бирники мингта уради, мингники туманга. (Мақол);

б) ифодаланиш материали ҳар хил: Тўтиқизнинг онаси эри ҳасратига эртадан кечгача ўтириб, дўппи, қийиқ, палақ, сўзана саргеворлар тикар, буларни чиқариб сотар, кичкина Тўтисини ўзи боқар эди. (М.Исмоилий) Акаскин қиз билан рус тилида гаплашар ҳам Комила унинг фикрларини жуда тез англар ва амалга оширишига тиришар эди. (Ойбек)

Келтирилган мисоллар қисмларида тўлдирувчининг воситали воситасиз кўринишлари бир хил шаклда (воситали-воситали ёки воситасиз-воситасиз) ва ҳар хил шаклда (воситали-воситасиз) қўлланиши кўрсатилган. Қиёсланганда мисоллар таркибида тўлдирувчининг бу турлари кўпроқ аралаш ҳолда келиши аниқланди: Гоҳ супа четига экилган райхон ҳиди димоққа урилар,

гоҳ том орқасидаги йўнғичқазорда ҳашаротларнинг бир қисмда чириллаши эътиборни тортар эди. (П.Қодиров) Дарё томондан ғувилаб эсиб турган шабада йўл бўйидаги ўт-ўланларни тебратар ҳамда сарғайиб бораётган арпалар ундан мавж урар эди. (А.Қаҳҳор);

3) аниқловчи — аниқловчи: Лекин, бировар, ҳар ёмоннинг бир "аммо"си бўлиши керак, ҳар яхшининг бир "лекин"и. (А.Қаҳҳор) Кампирнинг ранги оқарган, кўз атрофи қизарган, лаблари пирпираб учар эди. (А.Қаҳҳор) Иккала қурилмада аниқловчининг бир тури қўлланган (қаратқичли аниқловчи). Кўзини очганда, кечагина хунук ва бевафо кўринган олам ажиб бир чирой кашф этган, ерда ётган ҳар бир тош бўлаги гавҳарга айланиб, тилга киргандек бўлиб кўринди. (Шухрат);

4) ҳол — ҳол: ҳолнинг бир ва ҳар хил тури қўлланган: Полга ҳам ўт ташланган, столда ҳам, дераза тоқчасида ҳам ўтлар ётарди. С.С.Бабаевский) — Ўрин ҳоллари ҳар икки қисмда қўлланиб келмоқда. Ҳар икки қисмда равиш ҳолларининг қўлланиши, айниқса, кўп учрайди: Қирда кўй-кўзилар тинмай маърашар, узоқларда кимдир янгради най чалар эди. (И.Раҳим) гашида ҳолнинг икки тури — ўрин ва равиш ҳоллари бевосита [WPr]нинг кенгайтирувчилари сифатида келмоқда.

$$\left[\left\{ \begin{array}{cc} (S_1 - W_1) & (S_2 - W_2) \\ \wedge & \wedge \\ X_{\text{Ғ}} & X_{\text{р}} \end{array} \right\} \right]$$

Яна бир мисолни таҳлил қилайлик.

Уй учи қоронғи бўлиб кетган, гадам босиб-босиб папирос чекар, ҳар тортганда папироснинг учи ловулаб, мўйлови, ўйчан юзи бир нуқтага қадалган кўзлари ёришиб кетар, ойим рўмолининг учини юзига босганча ҳиқ-ҳиқ йиғлар эди. (Ў.Ҳошимов)

$\{ \{ (S_1 - W_1), (S_2 - X_p - T_1 - W_2), (X_2 - A_1 - S_3 - W_3), (S_4 - A_2 - S_5 - A_3 - S_6 - W_4), (S_7 - A_4 - T_3 - X_p - X_p - W_5) \} P_m \}$.

Мисоллардан кўриниб турибдики, уюшган гаплар таркибий қисмларнинг ёйиқ ҳолда қўлланиши жуда кўп учрайди. Айниқса, таркибида ҳар хил бўлақларнинг келиши ҳам уюшган гапларга хос, булардан айримларини кўриб ўтамиз:

1) эга — аниқловчи: Бунда [УГ] бир қисмида эга бор — у, иккинчисида қўлланмаган, бирида аниқловчи мавжуд — у, иккинчисида йўқ: Маҳмуд бошлиқ, Сирож жамоа хўжалигининг ҳисобчиси эди. ("Шарқ юлдузи") Ҳаво тоза, ёмғир чанғи ювиб кетган эди. ("Ёшлик");

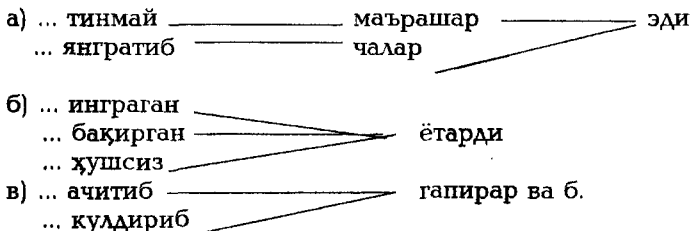
қисми тасдиқ, $[W_2]$ қисми инкор шаклларда қўлланиб келмоқда [-ган, -мас];

5) аниқловчи — ҳол: Булар Мирзачўлга кўчиб келишганда ҳам Қаландаров Ворошилов колхозда бригадир, Хуринисо ипакчилик звеносининг бошлиғи бўлган экан. (А.Қаҳҳор) Бу қурилманинг тузилишини қуйидагича бериш мумкин:

... Ворошилов колхозида — — бригадир
... Ипакчилик звеносининг — бошлиғи — бўлган экан
... У боласининг ҳаёти учун курашган, ҳамшира эса бемор, учун олишган эди. (Газетадан);

6) ҳол-ҳол: Қирда ўтловчи қўй-қўзилар тинмай маърашар, узоқларда кимдир янградиб най чалар эди. (И.Раҳим) Бу гапнинг кичик қолипи:

Баъзан биргина $[Pm]$ эмас, балки қавсдан ташқарига бутунича чиқарилади, масалан, Бири инграган, бири бақирган, бири ҳушсиз ётарди. (Ойбек) гапида ётарди $[WPm]$ дир. Бу қурилмада қўлланган икки равиш ҳоли сифатдош билан, учинчиси сифат билан ифодаланган (... инграган, ... бақирган, ... ҳушсиз). Бу гапнинг қолипини қуйидагича бериш мумкин: $\{(S_1 - W_p), (S_2 - X_p), (S_3 - X_p) WPm\}$. Дўст ачитиб, душман кулдириб гапирар қурилмаси ҳам $\{(S_1 - X_p), (S_2 - X_p)\} WPm$ қолипида текширилади; бу гапларнинг схемаси:

Қурилма қисмларида баъзан ҳоллар уюшган тарзида келиши мумкин, чунончи, Полга ҳам ўт ташланган, столда ҳам, дераза тоқчасида ҳам ўтлар ётарди. (С.Баб.) Бу қурилманинг икки "қисмини -ди элементи уюштириб келмоқда, у бевосита ташланган, ётар каби бирликлар билан боғлиқ бўлиб, кесимларни шакллантиришга хизмат қилади. Бу қурилманинг қолипини $\{(S_1 - X_{\bar{v}} - X_{\bar{v}} - W_1), (S_2 - X_{\bar{v}} - X_{\bar{v}} - W_2)\} Pm$ ташкил этади.

Қурилма таркибида ҳар хил умумий бўлак (умумий ҳол, тўлдирувчи...)ларнинг ўзига хос хусусий бўлаклари ҳам бўлиши мумкин.

Масалан, Нигора сариқ, Наргиза оқ гуллардан олди гапида гуллардан тўлдирувчиси сариқ ва оқ аниқловчилари умумий бўлак ҳисобланади. Бу қурилмада олди уюштирувчилик вазифасини бажариб келмоқда:

Нигора _____ сариқ
 Наргиза _____ оқ _____ гуллардан олди

Бу қурилманинг қолиши: $\{(S_1 - A_1), (S_2 - A_2)T_{\text{вм}}\} WP_m$.

Раҳим хатни, Салим дастурни олиш учун келди типигаги гапларда ҳам шундай ҳолни кўрамиз. Бунда $[WP_m]$ "келди"га тенг ва у қавсдан ташқарига чиқарилади. Лекин қисмлардаги воситасиз тўлдирувчилар "келди"га бевосита эргашадилар, яъни улар учун олиш учун элементи зарур бирликлардандир: нима учун келди? – олиш учун. Олиш учун элементи қўлланмаслиги мумкин эмас, гап мазмунига путур етади, у ҳар бир тўлдирувчидан кейин қўлланиши мумкин, лекин келиш элементи олиш учунсиз аҳамиятсиз бўлади: Раҳим хатни келди, Салим дастурни келди каби. Бу гапда умумий мақсад ҳоли иккита тўлдирувчини тобелантириб келмоқда. Бу қурилманинг қолипини қуйидагича бериш мумкин: $\{(S_1 - T_1), (S_2 - T_2)X_{\text{вм}}\} WP_m$. Агар гапни Раҳим хатни олиш учун, Салим дастурни олиш учун келди деб, ўзгартирсак, қолипини $\{(S_1 - T_1 - X_{\text{вм}}), (S_2 - T_2 - X_{\text{вм}})\} WP_m$ тарзида бериш лозим бўлар эди.

Ишнинг бу бандида келтирилган мисоллар, уларнинг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, она тилимизда уюшган гаплар жуда кўп қўлланар экан. Уюшган гаплар фақат умумий бўлган "қавсдан ташқари" га чиқариладиган $[P_m]$ ёки $[WP_m]$ лари билангина эмас, балки таркибида қўлланган бошқа бирликлар – гап бўлаклари билан ҳам бир-биридан ажралиб туради, ва шу нуқтаи назардан уларни текширсак, ранг-баранг турлари мавжудлигини кўрамиз. Бу турларни тасниф ва таҳлил қилиш учун ниҳоятда бой материал бор.

2.4. Уюшган қурилмаларда уюштирувчи бирликлар

Бевосита шу масала тавсифига ўтишдан аввал, унинг анъанамиздаги таҳлилига тўхташни лозим топдик.

Маълумки, синтаксисда "умумий" ва "умумлаштирувчи бўлаklar" деган атама бор. Умумий бўлак деганда кўп аниқланмиш учун умумий бўлган аниқловчи, кўп кесим учун умумий бўлган тўлдирувчи ва ҳол, кўп эга учун умумий бўлган кесим, кўп кесим учун умумий бўлган эга кабилар тушунилса, умумлаштирувчи бўлак деганда уюшиқ бўлаklarни жамлаб кўрсатувчи, жинс тушунчасини ифодаловчи бўлаklar тушунилади. Синтаксисда булардан бошқа "умумий гап", "умумий предикатив бирлик" каби тушунчалар ҳам бор. Бундай

қурилмалар уч хил: а) умумий бош гап; б) умумий эргаш гап; в) умумий бош, умумий эргаш гаплар.

Биринчисида эргаш гаплар уюшиб келиб, ўзлари учун умумий бўлган бош гап билан узвий алоқада бўлиб, уни (бош гапни) ёки бош гапнинг бирор бўлагини изоҳлайди.

Иккинчисида бош гаплар кўп бўлади. Бош гаплар ўзлари учун умумий бўлган эргаш гап томонидан изоҳланади. Эргаш гап бош гапларни бутунича ёки уларнинг бирор бўлагини изоҳлайди.

Учинчисида эса бош гап ҳам, эргаш гап ҳам кўп бўлиб, эргаш гапларнинг ҳар бири бош гапларнинг ҳар бири билан синтактик муносабатда бўлади: Халқлар ўртасидаги зиддият тугатилса осмонимиз мусаффо бўлади, халқимиз осойишта яшайди. ("Туркистон")

Бу чизмадан бош ва эргаш гапларнинг бир пайтда уюшиб келганлиги, ҳар бир эргаш гап, ҳар бир бош гапларнинг бир-бирлари учун умумий бўлганликлари кўриниб турибди.

Юқорида фикр юритилган қурилмаларда бир хил birlikлар уюшиқ, birlikларни умумлаштириб, уюштириб келади. Баъзан эса турли хил ёки бир сатҳдаги birlikлар уюшиқ birlikларни уюштириб, умумлаштириб келади. Бундай вақтда бир элемент қурилма шаклида (гап шаклида) бўлса, уюштирувчи birlik уюшиқ қурилмалар кесимнинг таркибий қисми бўлади, яъни [W]нинг [Pm] бирлиги бўлади. Бир мисолни текшириб кўрайлик: Шуни яхши билингки, халқимизнинг диди нозик, талаби каттадир. (Газетадан) қурилмаси уч қисмли бўлиб, унинг биринчи қисми кейинги икки қисмлар (уюшиқлик ҳосил қилувчи қисмлар)ни бирлаштириб, уюштириб келади. Бу уюштирувчи қурилмани такрор қўллаш мумкин.

Шуни яхши билингки, халқимизнинг диди нозик,

Шуни яхши билингки, халқимизнинг талаби катта.

Шуни яхши билингки, халқимизнинг диди нозик, талаби катта қурилмасида қурилма шаклидаги уюштирувчи элементни (Шуни яхши билингки) қўлламаслик ҳам мумкин: Халқимизнинг диди нозик, талаби катта каби. Мана шундай қўлланмаслик уюшувчи қурилманинг кесимларида ҳам бор. Бошқача қилиб айтсак, "нозик", "катта" кесимларининг таркибий қисми бўлиши мумкин. Бу таркибий қисм "-дир", "бўлади" birlikларидир. Бу birlikлар ҳам юқоридаги уюштирувчи қурилмадек такрор

қўлланиш ёки кейинги кесим билан бирга келиб, олдингисига ҳам тегишли бўлиши мумкин: *Халқимизнинг гуди нозикдир, талаби каттадир. Халқимизнинг гуди нозик бўлади, талаби катта бўлади.* Демак, "–дир", "бўлади" сингари бирликлар ҳам қурилмани уюштириб, марказлаштириб келади. Кўринадики, юқоридаги типли қурилмаларда кесимлик (предикатив) белгиларга эга бўлган турли сатҳ (уровень)даги икки бирлик уюшиқликни ҳосил қилади. Бу хил гапларни уюшган гаплар дейиш тўғри бўлади ва улар қуйидаги қолипга эгадир: $\{ \{ (S_1 - W_1), (S_2 - W_2) \} P_m \}$. Аниқки, гап мазмунида объектив ва субъектив томонлар мавжуд. Дастлаб Ш.Балли гап мазмунини ташкил қилувчи объектив томонини диктум, субъектив томонини модус деб номлаган. Бу ҳодиса узоқ йиллар давомида кўн тилшуносларни қизиқтириб келган. Н.Маҳмудов айтганидек, "Гап маъносининг субъектив қисми анча илгаридан тилшуносларнинг диққатини ўзига тортган бўлсада, гап маъносидаги объектив томон нисбатан анча кейин бевосита синтактик семантиканинг шаклланиши билан боғлиқ ҳолатда, унинг бевосита объекти сифатида ўрганила бошланди" [155]. Ҳар қандай гап семантикасининг асосини объектив мазмун ташкил этсада, субъектнинг шу объектив мазмунга турли муносабати модус билан ифодаланади.

Демак, диктумнинг бўлиши шарт, модуснинг ифодаланишичи? Айрим категорияларнинг ифодаланиш – ифодаланмаслиги ҳақида олимлар (Б.Уорф, С.Д.Канцельсон, В.А.Звегинцев, Н.Д.Арутюнова, Д.Н.Шмелев ва бошқалар) ўз фикрларини билдириб, уларни турлича номлаганлар. Чунончи, Ш.Балли айтганидек, баъзан модус ва диктум алоҳида ҳамда тўлиқ эксплицит ифодаланиши мумкин [154].

Бунга мисол сифатида айрим эргаш гапли қўшма гапларни олиш мумкин. Яъни бунда бош гап субъектив, эргаш гап объектив мазмунларни ифодалайди. Гап мазмунида бевосита иштирок этмаган қурилмалар гапга ҳам, сўз бирикмаси, гап бўлакларига ҳам тенг бўлиши мумкин ва мана шундай яширин қурилмалар грамматик категорияларга таъсир қилади. Масалан, гап соддалигича қолса ҳам, унинг семантик субстрати мураккаблашади, яъни кўн фикрлар қисқа формада баён этилади. Бундай ҳодисалар Н.М.Маҳмудов томонидан чуқур ва батафсил ёритилган [155] қуйида яширин қурилмаларнинг текшириш объектимиз бўлмиш уюшган гаплар доирасида қўлланиш ҳақида фикр юритамиз.

Юқорида келтирилган *Халқимизнинг диги нозик, талаби катта* типдаги ҳосилаларни уюштирувчи қурилмалар табиий, ижтимоий характерга кўра икки хил:

а) объектив воқеликни ифодаловчи уюштирувчи қурилмалар;

б) субъектив-воқеликни ифодаловчи уюштирувчи қурилмалар.

Объектив воқеликни ифодаловчи қурилмалар воқеаларнинг асл моҳиятини, аслида нимадан, нима сабабли, нималар натижасида юз берганлигини кўрсатса, субъектив воқеликни ифодаловчи уюштирувчи бирликлар кишиларнинг диққатини юз берган воқеликка тортиш, таъкидлаш, турли хил шарт-шароитлар ва бошқа ўхшашларни кўрсатади. Баъзи бир мисолларни қиёслаб кўрайлик.

1. *Ўн тўрт кунлик ой Ўрда кўпригининг чап ёнидаги бақатерак учига олтин баркашдай порлаб турар, қорамтир тиниқ кўкка сочилган тарқоқ юлдузлар чақнарди.* (Ҳ.Фулум)

2. *Баҳор одамларни уйиган етаклаб чиққан, офтоб зах уйларнинг деразасидан мўралаб, қишдан қолган рутубатни ҳайдамоқа эди.* (С.Аҳмад)

Бу иккала мисол ҳам уюшган гаплар. Биринчи гап икки қисмдан иборат бўлиб, уларни кесимнинг бирлиги "ди" (тўлиқ формаси "эди") бирлаштириб турибди. Уюшган гапларни бирлаштириб турувчи яна бир бирлик бордирки, у грамматик шакланмаган. Бу (грамматик жиҳатдан шакланмаган қурилма) гапнинг ички тузилиши (структураси)дан, яъни мазмун тузилиши (семантик структураси)дан сезилиб турибди.

Уюшган гапларни бирлаштириб турувчи, латентли (ифодаланмаган) бирлик икки хил:

а) объектив воқеликни ва б) субъектив воқеликни ифодалайдиган бўлса. Масалан, *Ҳаво очиқ эди, шунинг учун ўн тўрт кунлик ой Ўрда кўпригининг чап ёнидаги бақатерак учига олтин баркашдай порлаб турар, қорамтир тиниқ кўкка сочилган тарқоқ юлдузлар чақнарди* гапдаги "Ҳаво очиқ эди" (Бундан бошқа гап ҳам бўлиши мумкин) объектив воқеликни ифодалайди. Агар гапни *Сиз айтгандек, ўн тўрт кунлик ой Ўрда кўпригининг чап ёнидаги бақатерак учига, олтин баркашдай порлаб турар, қорамтир тиниқ кўкка сочилган тарқоқ юлдузлар чақнарди* деб ўзгартириб олсак, «сиз айтгандек» қурилмаси субъектив воқеликни ифодалайди. Иккинчи мисол ҳақида ҳам юқоридагиларни айтиш мумкин. Шунини айтиш керакки, ҳар қандай қурилмада объектив ва субъектив воқеликнинг мавжудлиги табиий, лекин унинг ифодаланиш-ифодаланмаслиги қисмларни умумлаштириб келувчи бирликларнинг қўлланиш-

қўлланмаслигига боғлиқ. Юқоридаги гапларга ўхшаш қурилмалар шартли равишда тўлиқсиз гаплар деб аталади [293].

Умумлаштирувчи гаплар [Pm] қандай кўринишда иштирок этган бўлса ҳам, уюшган гапларни жамлаб, умумлаштириб келади. Умумлаштирувчи гаплар берилаган матн ичида нимага кўпроқ аҳамият бериш лозимлигини таъкидлаш, бўрттириб кўрсатишга хизмат қилади. Қуйида уларнинг баъзи бир парадигмаларини берамиз:

1. У нима қилишни билмасди: *{(ипи узун), (игнаси синиқ)}* эди — экан —эмиш;

2. У нима қилишни билмасди: *{(ипи узун), (игнаси синиқ)}* бўлади.

3. У нима қилишни билмасди: *{(ипи узун), (игнаси синиқ)}*. Парадигмадан кўриниб турибдики, уюшган гапларда умумлаштирувчи гапнинг иштирок этиши [Pm]нинг турли хил кўринишда бўлиш-бўлмаслигига боғлиқ эмас, [Pm] ноль кўрсаткич [Ø] шаклида бўлса ҳам, умумлаштирувчи гап қўлланаверади. Ва айрим пайтларда умумлаштирувчи гап кесимининг ўзи ҳам ноль кўрсаткичда бўлиши мумкин, бу ҳол кўпроқ от кесимлар қўлланганда учрайди: Ўша аҳвол; кўзи кўр, кулоғи гаранг, тили соқов.

Умумлаштирувчи гапнинг кесими баъзан шакланмаган бўлади. Бу ҳол бошқа гапларни уюштириб келишга ҳалақит бермайди, албатта. Юқорида кўриб ўтган мисолларимизнинг ҳаммасида умумлаштирувчи гап қурилманинг бошида келган ва ўзидан кейинги ҳамма қисмларни уюштирган. Шундай қурилмалар борки, умумлаштирувчи гаплар ҳамма қисмларни уюштириб келмайди. Чунончи, "Дунё тарозусининг икки палласи: бирида қувонч, бирида ғам, бирида нур, бирида зулмат бўлса, Назокат энди фақат биттасини— қувонч билан нурга тўласини кўрарди", (Шуҳрат) гапида "Дунё тарозусининг икки палласи" қисми умумлаштирувчи гап бўлиб, унда кесим шакланмаган ("палласи-палласи бор"). Мана шу умумлаштирувчи гап ўзидан кейинги икки қисминигина уюштириб келмоқда: бирида қувонч, бирида ғам, бирида нур, бирида зулмат бўлса. Бу қурилманинг биринчи қисми қуйидаги моделга [Ум. гап] *{(бирида қувонч, бирида ғам), (бирида нур, бирида зулмат)бўлса}* эга. Қурилма кесими феълнинг шарт майли формаси —са билан шакланган, чунки бу зарурат бўлиб, ундан кейин ажратилган бўлакли содда гап қўлланган.

Ишимизнинг одинги бўлимларида [Pm]нинг ўрни тўғрисида гапирилган бўлиб, унинг жойлашиши турли хил бўлиши ҳақида тўхталган эдик. Умумлаштирувчи гаплар бор бўлган

қурилмаларда уюшган гаплар таркибда келган [Pm]лар ҳам ҳар хил ўринда келиши мумкин. Масалан, ... қайта-қайта такрорлагилар: "Биз эргига эгримиз, биз ёмонга-ёмон, фашистнинг тумшугини эзамиз. (Ойбек) қурилмасида қайта-қайта такрорлагилар гапи уюшган гапларни ва алоҳида қўлланган содда гапни ҳам умумлаштириб келмоқда. Айрим пайтларда умумлаштирувчи гап бир қурилмада икки марта, такрор ҳолда қўлланиши мумкин: У шунча қилди, бўлмади, акаси ширин ҳам гапириб, сўнг мурватиши ҳам онаси бураб кўрди-бўлмади. Биргина феъл билан ифодаланган умумлаштирувчи гап (бўлмади) икки марта қўлланган бўлиб, булардан биринчисини тушириб қолдириш, қўлламаслик мумкин, лекин иккинчисининг қўлланиши шарт. Биринчи умумлаштирувчи гапдан олдин шунча қилди гапи қўлланган бўлиб, бунинг ҳам мазмунидан уюштириш, хулосалаш сезилиб турибди ва у худди "бўлмади" гапидек кейинги иккала гапга тегишли, мазмунан уларга боғлиқдир. Демак, айрим ҳолларда умумлаштирувчи гапнинг ўзи ҳам ўз эквивалентига эга бўлиши, уюшиб келиши мумкин. Шунда булардан қайси бири такрор ҳолда қўллана олмаса, уни тушириб қолдириш мумкин эмас, гап мазмунига путур етади. Бу ўринда шунча қилди бирлигини такрор қўллаш ва шунингдек, тушириб қолдириш ҳеч ҳам мумкин бўлмаса, бўлмади бирликларидан биринчисини қўлламаसा бўлади. Кўриниб турибдики, қисмларни уюштириб келишга хизмат қилувчи кесимлик кўрсаткичлари [Pm] нинг, умумлаштирувчи birlikларнинг кўринишлари, таркибий қисмлари турлича.

Умумлаштирувчи гаплар, одатда, икки ва ундан ортиқ қисмларни уюштириб, хулосалаб келади. Кўпинча, бу қурилма, гапнинг бошида келади. Умумлаштирувчи гапдан кейин келадиган қисмлар ўзаро сабаб, шарт, тўсиқсизлик, пайт, хабар бериш каби мазмунни ифодалаш учун хизмат қилади. Масалан:

1) хабар бериш, воқеа-ҳодисаларнинг ўтиш жараёнини ифодалайди. Одатда, бундай қурилма қисмларини алоҳида тарзда қўллаш мумкин, Меҳнат завқи тўтар ўлкани; саҳар кетар чўпон тоғига, бири ариқ қазир, ер ҳайдар, бири гул ўтказар боғига. (Ҳ.Олимжон) Тошкентда уч фасл —Ёз : Баҳор— шошган ички ёз, Ёз-катта асл ёз, Куз—кечиккан кечки ёз. (Шуҳрат)

2) сабаб мазмуни: Мен у йил дехқончиликдан ҳеч нарса ололмадим; кузги буғдойнинг бошоқлари шира олаётган пайтда ҳавода ола булут пайдо бўлди, бошоқлар куйиб-қовжираб кетди. (С.Айний) Бу мисолда умумлаштирувчи гап, икки кейинги қисм

ҳам ўзаро сабаб муносабатидадир (чунки ола булутлар пайдо бўлди, шунинг учун бошоқлар куйиб, қовжираб кетди).

Хуринисо икки ёқлама қайғуда қолди: бир томондан, эрига ичи ачиса, иккинчи томондан, у ўғлининг ноқобиллигидан куйиб, жизғанак бўлаёзди. (А.Каҳҳор) Умумлаштирувчи гап билан кейинги қурилма яхлитлигича ўзаро сабаб муносабатига киришган. Иккинчи компонент кесими гарчи -са элементи билан шакланган бўлса ҳам, бу ерда шарт ёки бошқа мазмун муносабати йўқ. Бу қисмлар ўзаро тенг -са, -й + -ди бирлигининг вазифасида келмоқда (... ичи ачиса ачийди//... жизғанак бўлаёзди – ичи ачиган ва жизғанак бўлгани учун ... қайғуга қолди қайғуга қолиш сабаби кейинги қисмларда англашилмоқда).

3) шарт мазмуни: *Яхшлик қилмоқ керак: Элниг, юртнинг бахти барқарор бўлса, салтанат ҳам бехатар бўлур.* (Ойбек) Кейинги икки қисм ўзаро шарт муносабатида. У *жамоа хўжалиklarини бирикпирсин, агроном тушунтирсин, қизиқтирсин – ҳар бирининг юрагидан бўрон қўзғалади.* (Ойбек) Бу қўшма гап тўрт қисмдан иборат, учала қисм кесими буйруқ майли қўшимчаси билан шакланган. Тўртинчи қисм (ҳар бирининг юрагидан бўрон қўзғалади) – умумлаштирувчи гап. Бу мисолдаги ҳамма қисмлар ўзаро шарт муносабатида. Бунинг исботи учун гапни қуйидагича берамиз:

Агар	{	... колхозчиларни бириктир	}	ҳар бирининг
		... тушунтир		-са+-гина юрагидан бў-
		... қизиқтир		рон қўзғалади.

4) тўсиқсизлик мазмуни: *Сауда телефонга жавоб берадимиз, келган-кетган одамлар билан муомала қиладимиз, у қўлида қоғоз, капалакдек учиб, ҳали у эшикка, ҳали бу эшикка кириб чиқадими – бошидан хаёл айрилмай қўйди* (А.Каҳҳор). Энг охирида келган умумлаштирувчи гап учта қисмни уюштириб келмоқда. Кейинги қисм ифода этган ҳаракатнинг бажарилишига олдинги компонент ифода этган ҳаракатларнинг бажарилиши акс таъсир этмайди. Олдинги учта ҳаракатнинг бажарилиш-бажарилмаслиги охириги ҳаракатнинг бажарилишига тўсиқ бўлолмайди.

5) қатъийлик, ишонч мазмуни: Мен биламан, енгишимиз аниқ, бизнинг галабамиз таъмин этилгандир. (Уйғун) Шуни яхши билинг; ўчмас номингиз, ўчмасдир бу боғларда изингиз. (Т.Тўла)

Ҳар иккала мисол уч қисмдан иборат бўлиб, биринчиси умумлаштирувчи гап. Мана шу умумлаштирувчи гап грамматик шакл жиҳатдан ҳам, мазмунан ҳам, интонацион жиҳатдан ҳам тугалланган (Мен биламан. Шуни яхши билинг.) Кейинги қисмларни ҳам алоҳида-алоҳида қўллаш, уларни бошқа қурилмалар билан бемалол алмаштириш мумкии, Умумлаштирувчи гаплар билан кейинги гаплар ўзаро қатъийлик, таъкидлаш, айтилаётган фикрга ишончи каби муносабатдадир.

Юқорида кўриб ўтган мисолларимизда умумлаштирувчи гаплар қурилманинг бошида, охирида келганини ва энг камида икки, кўпи билан, тўртта гапни хулосалашини кўрдик. Умумлаштирувчи гаплар ўзаро уюшган ва уюшмаган гапларни ҳам яқунлаб келиши мумкин. Бунда қурилма ичидаги гаплардан иккитаси ўзаро уюшган, бошқаси уюшмаган ёки ҳаммаси уюшган тарзда қўлланиши учрайди. Қуйида мисолларни таҳлил қиламиз:

1. Мен биламан: иқбол бизники, бизникидир саодат, шараф. (Уйғун)

2. Унч таниб олиш қийин: елкалари кенгайган, қиёфаси анча кескинлашган, катта кўзлари думалоқ шакл олган, аммо бақувват келган қомати аввалгича эди. (С.Бабаевский)

3. Сањобарга ўхшаш қизларнинг ҳаммаси шундай: баъзилари бир йиғлаб, ўн кулиб, баъзилари хўрсиниб қўяди. ("Тошкент оқшоми")

4. Майдонга жимлик тушди: на музика чалади, на болаларнинг қувноқ ашулалари эшитилади, на бошқаларнинг ўйин-кулгуси. (С.Бабаевский)

Агар олдинги мисолларда -дир ва -ди бирликлари қавсдан ташқарига чиқарилса, кейинги гапларда қўяди ва эшитилади сўзлари қавсдан ташқарига чиқариладиган [Pm] вазифасини ўтамоқда. Тўртинчи мисолда учта қисм уюшмоқда, шулардан иккинчиси ва учинчиси уюшган гаплардир. Булар қурилишининг энг кичик қолипи:

1. Ум. WPm {(S₁ - W₁), (S₂ - W₂ - W₃)} Pm

2. Ум. $WP_m \{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2), (S_3 - W_3), (S_4 - W_4)\} P_m$

5. Бу замонда ҳеч ким кўчада қолмас экан: заводга бири опам, бири акам бўлди – йўлимни топиб олдим. (А.Каҳҳор) Бу мисолда биринчи ва тўртинчи гаплар умумлаштирувчи гаплар бўлиб, на грамматик шаклланганлиги билан, на мазмунан бир – бирига ўхшайди, лекин вазифаси бир – ўртада қўлланган икки гапни хулосалаш. Бу гапнинг кичик қолипи: [Ум. $WP_m \{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\}$ Ум. WP_m]. Қурилма ўртасида қўлланган гап тенг қисмли қўшма гап, шу ўринда биринчи қисм кесими опам, иккинчи қисм кесими акам бўлди тарзида шаклланган бўлиб, $[P_m]$ вазифасини ўтаётган бўлди иккинчи қисмда қўлланган.

... пайқамай қолди; бакаларга тегдими у, моторга тегдими у ёки бомбалар солинган кассеткаларгами – билмади. (Б.Полевой) Бу мисолда ҳам икки умумлаштирувчи гап қўлланган бўлиб, улар йиғиқ формада, қурилмадаги учинчи ва тўртинчи қисмларда тегдими $[P_m]$ вазифасида келиб, "қавсдан ташқари"га чиқарилиш имкониятига эга, демак, бу икки кесим уюшган гапларни ташкил қилишда хизмат қилади. Юқорида келтирилган мисолдаги умумлаштирувчи гапларда, ҳали айтганмиздек, ҳеч қандай ўхшашлик йўқ эди. Бу мисолда эса умумлаштирувчи гаплар мазмундошлик муносабатида қўллана оладиган феъллар (пайқамай қолди – билмай қолди) билан ифодаланган; иккала кесим учинчи шахс, бирлик сонда, аниқ майл, инкор формада қўллангандир.

Айрим пайтларда умумлаштирувчи гап икки ва ундан ортиқ уюшган гапларни умумлаштириб келади. Бунда уюшган гаплар таркибидаги уюштирувчи бирликлар, одатда, бир хил бўлади. Мисол: Одамлар ҳар хилдир: бири сергандир, бири – камгап, буниси шилқим ва ўзига бино қўйгандир, униси – тортинчоқ ва ўзига ишонмайдиган... (М.Горький) Бу гапнинг қолипи:

Ум. $WP_m \{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\} P_m, \{(S_3 - W_3), (S_4 - W_4)\} P_m, \{(S_5 - W_5), (S_6 - W_6)\} P_m$

6. Фикрга аниқлик киритиш, қўшимча маълумот бериш мазмунини ифодалаш учун қўлланган гаплар жуда кўп учрайди. Бундай гапларда умумлаштирувчи қисм, одатда, биринчи ўринда келади ва ундан сўнг "яъни" сўзини қўллаш мумкин. Чувончи, Қарияларнинг яхши сўзи бор – яхшига яхши бўл, ёмонга ёмон. (Ойдин) Кейинги икки қисм биринчи қисм мазмунига аниқлик киритмоқда: қарияларнинг яхши сўзи бор, яъни яхшига яхши бўл,

ёмонга ёмон каби. Мисоллардан кўриниб турибдики, уюшган гаплар қисмларининг ўзаро муносабати ҳам бирикиш воситалари, ҳам мазмун борлиқлигига кўра турлича бўлиши мумкин экан.

2.5. Уюшган гапларда бир таркибли гапларнинг қўлланиши

Гапларнинг бир таркиблилиги (анъанавий ёндашишга зид равишда) ҳақида ишимизнинг кейинги бандларида кенг тўхталинади ва улар [1WPm] деб белгиланади. Биз [1WPm]ларнинг туб моҳиятини бир оғиз гап ёрдамида тушунтираемиз; [1WPm]ларнинг ҳосилалари нутққа ўз эгасига эга бўла олмайди ва гапнинг эгасига эҳтиёж қолмайди. Шунинг учун [1WPm]нинг кесими ихтисослашган махсус шакл билан ифодаланиши мумкин. Мана шу ихтисослашган махсус шакллардан айримлари ёрдамида ҳосил бўлган [1WPm]лар баъзан уюшган гаплар қисмлари сифатида келади. Шулардан айримларини кўриб ўтамиз.

Жуда зарур бўлса, телефонда гаплашиш, телеграмма юбориш мумкин. (П.Турсун) гапи тузилиши жиҳатдан мураккаб бўлиб, унинг кейинги икки қисми уюшган гапни ҳосил қилади. Икки қисми уюштиришда мумкин сўзининг хизмати бор. Бу сўзни "телефонда гаплашиш" қисмидан кейин ҳам қўллашимиз мумкин, шунда гапнинг шакли ўзгариб, уч қисмдан иборат бўлган қўшма гап вужудга келади: Жуда зарур бўлса, телефонда гаплашиш мумкин, телеграмма юбориш мумкин каби. Немис йўлига тикан ташлаш, томоғига қилтаноқ бўлиб қадалиш керак (Шухрат) мисоли эса икки қисмдан иборат бўлиб, керак сўзи орқали уюштирилмоқда. Бу қурилмада керак сўзи "қавсдан ташқари чиқарилади:

... тикан ташлаш

... томоғига қилтаноқ бўлиб қадалиш

}

керак

Худди шу ҳолни У кишини кўрса, у киши билан гаплашса бўладими? типдаги гапларда ҳам кўраемиз. Қурилмада қўлланган бўладими? бирлиги ҳар икки қисмга тегишли бўлиб, уюшган гапни ҳосил қилишда хизмат қилмоқда. Юқорида қўлланган қурилмалар икки таркибли уюшган гаплардан фарқ қилади. Икки таркибли гаплардан ташкил топган уюшган гапларда "қавсдан ташқари"га чиқариладиган бирликнинг қўлланиш ўрни мумкин

эмас, уни хоҳлаган қисмдан кейин қўлласангиз бўлади. Бир таркибли, уюшган гапларда "қавсдан ташқариига чиқариладиган бирликнинг қўлланиш ўрни муҳим, у одатда, кейинги қисмдан кейин ишлатилиши маъқул, чунки шунда ҳам у ҳар икки қисмни уюштириб келувчи муҳим восита саналади. Шуниси қизиқки, кўпроқ икки қисми ҳам бир таркибли бўлган гаплар уюшиб келади, бир қисми икки таркибли, иккинчиси бир таркибли гаплардан иборат уюшган гаплар ниҳоятда кам қўлланади".

Ишнинг бу қисмини якунлар эканмиз, қуйидаги хулосага келдик.

1. Табиғки, бизнинг талқинимиздаги уюшган гаплар анъанавий синтаксисдаги уюшиқ гаплардан тубдан фарқ қилади. Уюшган гапларнинг ўзига хос хусусиятлари ва уюшиқ кесимли содда гаплар ҳамда қўшма гаплардан фарқли томонлари мавжуддир. Уюшган гапларнинг содда ва қўшма гаплар ўртасида турган бир ҳосила эканлиги, буларнинг ўхшаш ва фарқли томонларга эга эканлиги, уларни содда ва қўшма гаплар орасида турган "оралиқ учинчи" ўрнини эгаллашини кўрсатади (бу 2-жадвалда ўз аксини топган).

2. Уюшган гапларни ҳосил қилишда уюштирувчи восита жуда муҳим мавқега эга. Ишда мана шу восита [Pm] бирлаштирувчи кесимларнинг грамматик шакллари, асосан, қуйидагича кўринишларга эга эканлиги аниқланади:

I. Ҳамма кесимлар бир хил шаклда бўлади:

а) ... [W ₁] + -ган,	... [W ₂] + -ган	
б) ... [W ₁] + -ганда,	... [W ₂] + -ганда	
в) ... [W ₁] + -гандай,	... [W ₂] + -гандай	
г) ... [W ₁] + -(a)p,	... [W ₂] + -(a)p	
д) ... [W ₁] + -са,	... [W ₂] + -са	
е) ... [W ₁] + -иб,	... [W ₂] + -иб	

2. Кесимларнинг грамматик шакли ҳар хил бўлади:

* Уюшган гап синтактик birlik сифатида С.О. Муҳаммаджонова томонидан тадқиқ этилган.

а) ... [W ₁] + -ган,	... [W ₂] + -(а)р	
б) ... [W ₁] + -(а)р,	... [W ₂] + -мас	
в) ... [W ₁] + -мас,	... [W ₂] + -ган	
г) ... [W ₁] + -(и)б,	... [W ₂] + -(а)р	

Биринчи ва иккинчи пунктларда кўрсатилган грамматик шаклларнинг ҳар бири [W] феъл билан ифодаланганини кўрсатиб турибди. Фактлар яна шунини кўрсатдики, [W] кенг маънода от туркумига кириши, яъни от билан ифодаланиши, чунончи,

... [W ₁] = от,	... [W ₂] = от	
... [W ₁] = сифат,	... [W ₂] = сифат	
... [W ₁] = сон,	... [W ₂] = сон	
... [W ₁] = от,	... [W ₂] = феъл	

шакллар аралаш ҳолда қўлланади;

... [W ₁] = от,	... [W ₂] +-ган	
... [W ₁] = сифат,	... [W ₂] +-ган	
... [W ₁] = сифат,	... [W ₂] + -(а)р	

3. [W]нинг грамматик шакли ранг – баранг бўлганидек, [Pm]нинг ҳам кўринишлари кўп. Масалан, унга кесимлик аффикслари, ўз лексик маъносидан узоқлашган феъллар (маълум маъноси билан келган), тўлиқсиз феъллар, баъзи бир отларни, ўрни билан баъзи бир юкламаларни ҳам (-ми) киритиш мумкин.

[Pm] кўпинча, бир birlikдан, баъзан икки, уч birlikдан иборат бўлади. Унинг бир birlikдан иборат бўлгани кўп, икки birlikдан иборат бўлгани ундан кам. Шундай қилиб, birlikлар кўпайиши билан қўлланиш доираси камая боради.

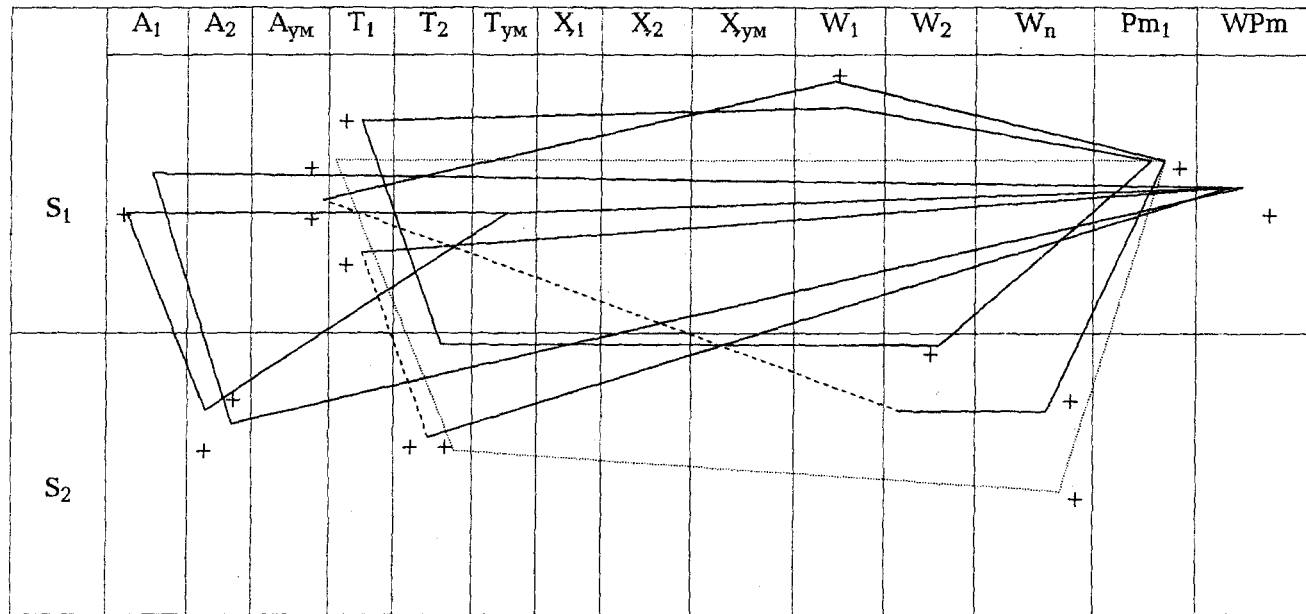
4. Ишда, шунингдек, уюшган қурилмаларда уюштирувчи birlikлар ҳам талқин қилинди. Уюшган қурилма қисмларни, бутун бир гапларни умумлаштириши, уларнинг қўлланиш моҳияти ва ўрни ҳақида фикр юритилди.

5. Тадқиқотнинг бу бобида бир қатор масалалар кўтарилганки, уларнинг ҳар бири, назаримизда, чуқур ва кенг тарзда ўрганилиши лозим, чунончи, уюшиқ кесимли содда гаплар масаласи бир таркибли гапларнинг уюшган гаплар ичида қўлланиши, [Pm] вазифасида қайси феълларнинг кўп-у, қайсиларининг ҳам қўлланиши, қайсилари бу вазифада келмаслиги, бунинг сабаблари каби бир қанча алоҳида тадқиқотларнинг қизиқарли мавзуси бўлиши мумкин.

2-жадвал

Уюшиқ кесимли содда гаплар	Уюшган гаплар	Қўшма гаплар
(ўзига хос хусусиятлари)	ўзига хос хусусиятлари	(ўзига хос хусусиятлари)
1. Бир ёки бир неча уюшган эга мавжуд	1. Бир неча уюшмаган эга мавжуд	1. Бир ёки бир неча эга мавжуд
2. Кесимнинг бир неча луғавий асоси мавжуд	2. Кесимнинг бир ёки бир неча луғавий асоси бўла олади	2. Бир неча кесим мавжуд
3. Битта умумий кесимлик кўрсаткичи мавжуд	3. Битта умумий кесимлик кўрсаткичи мавжуд	3. Ҳар бир кесим ўз кесимлик кўрсаткичи билан шакланган бўлади
[УКСГ] нинг кичик қолипи: [[S(W ₁ W ₂) • n] Pm]	[УГ] нинг кичик қолипи: [[{(S - W ₁), (S ₂ - W ₂) • n} Pm]	[КГ] нинг энг кичик қолипи: [[WPm + WPm) • n]

$\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\} P_m$ схематик тавсифи

III боб. ҚЎШМА ГАПЛАРНИНГ АСОСИЙ ҚУРИЛИШ ТУРЛАРИ

Ишимизда [КГ] умумий қолипнинг, яъни [WPmRWPm] нинг [W], [Pm] ва [S]ларнинг ифодаланиш хусусиятларига кўра, уларнинг кенгайтирувчилари билан ва кенгайтирувчиларсиз келганлигига кўра мумкин бўлган манتيкий-риёзий турларини, [WPm] ва [WPm+WPm] оралигида турган $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\}Pm$ умумий қолипли уюшган гапларнинг турларини санаб ўтган эдик. Гарчандки, биз булар мавжуд турларининг барчасини санаб тугата олмасак-да, санаш турларини ажратиш учун асосларнинг хилини кўрсатган эдик.

Юқорида $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\}Pm$ умумий қолипли уюшган гапларнинг қурилиш турларини жуда қисқа тарзида таҳлил этиш $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\}Pm$ умумий қолипини ўнлаб кўринишларда ва чексиз нутқий тўлдирилиш шаклларида воқеланиши мумкинлигини кўрсатади. Чунончи, бу қолилда умумлаштирувчи восита атиги битта [Pm] шаклидан бошланиб, [Pm], [W], [W] нинг турли-туман кенгайтирувчилардан бўла олишига гувоҳ бўлдик. Чунончи: У айтган, биз эшитган эдик ва Беморхонага ётган ўртоқларини кўришга кеча Салим гул, бугун Раҳим китоб олиб борди. Худди шунга ўхшаш тил ҳодисаси сифатида моҳиятан ўта умумий, беҳад содда, ниҳоятда ихчам бўлган [WPmRWPm] қолипи нутқда шунчалик кўп турли-туман кўриниш ва ифодаланиш хусусиятларига эгаки, буларнинг барча тур, турча, кўриниш ва шакллари санаб чиқиш ва тавсифлаш бир, икки, уч кишининг илмий тадқиқот манбаи эмас, балки тилшунослар бир авлодининг тадқиқот манбаидир.¹

[WPmRWPm] умумий ўнлаб-юзлаб қирраларининг ҳар бири илмий тадқиқотларнинг хусусий манбаи бўла олади. Зероки, унинг ҳар бир кўриниши нутқда, нутқнинг юзлаб шаклларида фақат ўзига хос хусусиятларига эга ва улар ўрганилиши, тавсиф этилиши лозим. Биз уларнинг умумий қонуниятларини топиш ва чеклаб тадқиқ этишга ҳаракат қиламиз.

Бизнинг бу ишдан вазифамиз эса [WPmRWPm] қолипининг юзага чиқишидаги энг асосий турлари (кўринишлари) ни аниқлаш, улардан айримларининг қурилиш, қўлланиш хусусиятларига тадқиқотчилар диққатини қаратишдан иборатдир. Биз юқорида [WPmRWPm] умумий қолипини [WPm, WPm], [WPm→WPm], [WPm↔WPm] кўринишларида юзага чиқа олиши

¹ Чунончи, В.Виноградов, А.Ғуломов таълимотида қўшма гапнинг (эга=кесим) + (эга=кесим) умумий қолипи 40дан ортққ калмий ишда тадқиқот манбаи бўлиб келди ва биз бу ҳақда гапириб ўтган эдик.

ҳақида гапириб ўтган эдик. Юқорида кўрсатилган бу тўрт кўринишнинг моҳияти нимада?

Систем тилшунослиқда ҳар бир тил бирлиги онгимизда маълум бир шакл ва маълум бир мазмун (вазифа)нинг барқарор, яхлитлиги, бутунлиги сифатида (инвариант ҳолатда) яшайди ва нутқда чексиз кўринишлар (вариантлар) сифатида юзага чиқади [158]. Бу нутқий кўринишларни санаб ниҳоясига ета олмаймиз, зероки ҳар бир тил бирлигининг миллиард-миллиард бу кўринишлари бизгача яратилган ва яна ўн чунон келаси авлод томонидан яратилади. Лекин биз бу нутқий кўринишларни инвариант ҳолатида бўлган тил birlikлари ва вариант шаклида юзага чиқадиган нутқий кўринишлари оралиғида турувчи типик кўринишлар, вариант турларига бирлаштира оламиз. Бундай типик кўринишлар жаҳон системавий тилшунослиғида **алло** – кўрсаткичи билан берилади (алло – англ. – ҳар хил, турлича маъносини англатади).

Биз шу маънода «кўриниш тури», «кўриниш хили», «типик кўринишлар» каби бирикмалардан фойдаланамиз. Юқорида саналган [WPmRWPm] умумий қолипи ўзбек тилида қўшма гапларнинг умумий яхлит, бутун (инвариант) қолипи (модел) бўлса, санаб ўтилган беш тур унинг типик кўринишлари (алломодел)дир. Ишимизнинг бу бобини мана шу типик кўринишларининг хусусиятларини, уларнинг айрим нутқий кўринишларини тасвирлашга бағишлаймиз. Шунинг учун мана шу типик кўринишларга мос равишда ишимизнинг бу боби уч бўлимдан иборат бўлади ва ҳар бир бўлимда битта типик кўринишнинг хусусиятлари кўриб ўтилади.

1 бўлим. [WPm, WPm] типик кўринишнинг хусусиятлари

3.0. [WPm, WPm] типик кўринишнинг моҳияти нимада эканлиги ҳақида юқорида қисқача гапириб ўтган эдик. Бу ерда аввалги фикримизни такрорлаб, уни тўлдирамиз ва кенгроқ тасвирлашга ҳаракат қиламиз.

[WPm,WPm] типик кўринишнинг моҳияти шундаки, [ҚГ] таркибий қисмларининг марказлари саналган кесимларнинг ҳар бири ўзига хос шаклларнинг умумий грамматик маъно ва вазифалари асосида мустақил қўллана олади. Шунинг учун бу кўринишнинг нутқий ҳосилаларида кўп ҳолатларда таркибий қисмлар орасига нуқта қўйиб, уларни мустақил содда гапларга ажратиш мумкин. Бошқача қилиб айтганда, мустақил содда

гаплар сифатида (шу маъно ва вазифада) қўллана олиш қобилиятига эга бўлган гаплар маълум бир нутқий шароит талабларига кўра турли-туман боғловчи воситалар асосида бир-бири билан боғланади, бир нутқий (интонацион) тугалликка эга бўлади, матн ичида битта гап тўхтама билан (гап паузаси) ажратилади. Бир нутқий (интонацион) тугалика эга бўлиш ва матн ичида битта гап тўхтама билан ажратилиши [ҚГ]ларнинг умумий типологик хусусияти, белгиси бўлганлиги сабабли бу хусусият [WPm, WPrm]ни [ҚГ]ларнинг бошқа типли кўринишларидан фарқлашга эмас, балки икки ва ундан ортиқ [WPm]ларни бир [ҚГ] таркибига бирлаштириш омилидир, яъни қўшма гапнинг умумий (интеграл) хусусиятидир.¹

Лекин гапларнинг нутқда ўзаро мазмунан боғланиши фақат [ҚГ] таркибидагина эмас, балки ундан ташқарида ҳам — микротекст ва макротекст доирасида ҳам содир бўладиган ҳодисалардир [289, 167, 243, 242]. Чунончи, Ёмғир ёғди., Бола йиғлади. каби минглаб потенциал мустақил содда гаплар маълум бир матнда (нутқий шароитда) ўзаро боғланиши, боғланиб мустақил гап ҳолатини (интонацион тугалланганликни, гап тўхтамини) сақлаб қолиши (микротекст доирасида) ҳам, бир гап [ҚГ] доирасида бирлашиши ҳам мумкин. Маълумки, микротекст (умуман, матн грамматикаси) назариясига кўра таркибида олмошлар бўлган ҳар қандай гап мазмунан ё олдинги гап, ё кейинги гап ёки нутқий шароит билан узвий боғлиқдир ва мазмунан ҳеч қачон мустақил бўлолмайди. Лекин бу олмошлар қурилиши жиҳатидан содда, қўлланилиши жиҳатидан нисбий мустақилликка эга бўлган гаплар таркибида ишлатилмайди, деган хулосага асос бўла олмайди. *Қодир келди. У янги хушxabар олиб келди* гапларининг қурилиши ва нутқий яшаш хусусияти асосида икки мустақил содда гап эканлиги ҳеч кимда шубҳа туғдирмайди ва туғдирмаслиги ҳам керак. Мазмунан эса биринчи гапдаги *Қодир* иккинчи гапдаги *у* олмошининг изоҳловчисидир. Иккинчи гапимиз нафақат *у* олмоши асосида, балки *хушxabар* сўзи асосида ҳам мазмунан номустақилдир. Чунки *хушxabар* сўзи

¹ Қўшма гапнинг нутқий ҳосилалари сифатида интонацион ва семантик боғланиши тилшунослигимизда атрофлича ўрганганлиги сабабли [193а, 5, 8, 35, 338] биз бу масалага тўхталиб ўтмадик: интонацион нутқий гап — ҳоҳ содда, ҳоҳ қўшма бўлсин (интонацион) оҳанг бутунлигига ва гап тўхтамага эга бўлиши лозим. Бу гапнинг тилдаги қурилиш хусусияти эмас, балки нутқда яшаш белгисидир. Ҳатто, нутқий тўлиқсиз гаплар ҳам шу хусусиятларга эгадир. Чунончи:

- Ким келган экан?
- Акам.
- Нимага?
- Китобни олишга [67].

мазмунан шарҳланишни талаб этади. Бу, албатта, шу гап қандайдир бошқа бир гапга тобе деган хулосага асос бўла олмайди. У янги хушхабар олиб келди гапи қурилиши жиҳатидан том маънода мустақил ва ҳеч қандай синтактик тобелиги йўқ. Шу гапларни сўзловчи нутқда Қодир келди, янги хушхабар олиб келди тарзида шакллантириши мумкин эди, яъни мустақил гап шаклидаги тугалланганлик оҳангига ва гап тўхтамига эга бўла оладиган икки [WPm] ни, ҳар бир [W] кенгайтирувчиларини битта [ҚГ] таркибида бирлаштириб бериши мумкин эди. Бунда икки хил берилиш орасида нозик услубий-нутқий, маъновий-нутқий хусусийликлар мавжуд бўлиб, улар содда гапларнинг структур хусусиятининг бири эмас, балки гапнинг нутқий (актуал) бўлиниши билан алоқадордир. Чунончи, Қодир келди. У янги хушхабар олиб келди гапида ў мантиқий урғу олиши (бошқа киши эмас, балки у, яъни Қодир) ёки мустақил содда гапларнинг истаган бўлаги мантиқан урғу билан алоҳида таъкидланиши мумкин. Қодир келди, яъни хушхабар олиб келди қурилишида эса баён этилаётган фикрнинг кетма-кетлиги, улар орасидаги умумийлик (жумладан, умумийлиги) таъкидланиб, икки потенциал гап битта қобикда бирлаштириб берилган. Шунинг учун мантиқий урғу билан алоҳида таъкидланиш имкониятлари ҳам анча чекланган.¹

[WPm, WPm] типик кўринишининг моҳияти шундаки, бундай қўшма гаплар таркибида юқорида кўрганимиздек, мустақил гаплар сифатида қўллана оладиган гаплар бирлаштирилади. Бирлаштириш фақат интонацион, тўхтама ва маъновий боғланиш (яъни қўшма гапнинг умумий хусусиятлари) асосида ёки булардан ташқари махсус боғловчи воситалар заминида амалга оширилиши мумкин. Чунончи,

1. Ўқитувчи келди.
2. Дарс бошланди.

каби икки мустақил содда гапни қўшма гап умумий хусусиятлари асосида бир бутунликка бирлаштирамиз: «Ўқитувчи келди, дарс бошланди». Бу [ҚГ] таркибида ҳар бир содда гап аниқланган фикр ўзаро боғланган, лекин боғланишнинг табиати (характери) аниқланмаган. Тингловчи ҳам, сўзловчи ҳам нутқ шароитидан келиб чиққан ҳолда бу гаплар аниқланган ҳукмлар орасида бўлган қуйидаги ранг-баранг маъновий муносабатлар орасидан исталганини аниқлай олади:

¹ Мантиқий урғу масаласи маъновий (мазмуний) синтаксисда ўрганилади [193*].

1) бирин-кетинлик муносабати орасида узилиш бор ёки йўқлиги таъкидланганлиги ҳолда (яъни *Ўқитувчи келди ва дарс бошланди* маъносида);

2) узилишсиз бири-кетинлик, зудлик муносабати (*Салим келди-ю дарс бошланди; Ўқитувчи келдими, дарс бошланди; Салим келди ҳам, дарс бошланди*);

3) пайт муносабати (*Ўқитувчи келди, шу заҳотиёқ дарс бошланди*);

4) натижа муносабати (*Ўқитувчи келди, шунинг учун/натижада/оқибатга дарс бошланди*);

5) сабаб муносабати (*Ўқитувчи келди, чунки дарс бошланди*).

Кўриниб турибдики, [WPm, WPm] типик кўринишининг соф [WPm, WPm] (яъни фақат интонация, тўхташ ва маъно асосида боғланган [ҚГ]ларда) [ҚГ] таркибий қисмлари орасидаги маъновий муносабатлар [Ø] (ноль кўриниш) шаклига эга бўлиб, сўзловчи томонидан аниқ бир муносабатлар билан белгиланмайди, балки муносабатларни аниқлаш нутқ шароити ва сўзловчига ҳавола этилади. Бу билан соф [WPm, WPm], унинг бошқа кўринишлари [WPm ва WPm], [WPm –y/–ю, WPm], [WPm –ми, WPm], [WPm, чунки WPm], [WPm, шунинг учун WPm] [қачон WPm, ўша вақтда WPm], [ким WPm, ўша WPm] ва ҳоказоларга нисбатан бош шакл, бош кўриниш (бошқача номланиши доминанта, репрезентант, нейтрал бирлик, умумий бирлик) мавқеини кашф этади. Парадигматик қаторда эса бош (нейтрал, доминанта) шаклнинг бўлиши парадигманинг қурилиш хусусиятларидан биридир.¹ Лекин бу парадигманинг морфологик

¹ Фельнинг морфологик парадигмасини системавий усулда таҳлил этган Ҳ.Ғ.Неъматов бу ҳақда қуйидагича ёзади: «Фельнинг барча формаларини иккига – категория ичидаги формаларнинг ўзаро оппозициясида маълум аниқ бир белгига эга бўлган белгили формаларга ва оппозициялар аниқ белгига эга бўлмаган белгисиз (нейтрал) формаларга ажратиб мумкин. Биринчи группа (белгили) формаларнинг қўлланилиш ва маъно оттенкалари доираси ўзлари мансуб бўлган категориянинг белгиси ва ҳар бир форманинг категория ичидаги оппозициялардаги белгиси билан чекланган бўлади. Иккинчи группа (белгисиз) формаларнинг қўлланилиш ва маъно оттенкалари доираси эса фақат ўзлари мансуб бўлган категориянинг белгиси билан чекланган бўлади (чунончи, аниқ нисбат, (-р) қўшимчали замон формаси, (-иб) равишдоши). Бошқача қилиб айтганда, биринчи группа формаларнинг қўлланилиш доираси ва маъно оттенкалари категориядаги формалараро муносабатлар билан белгиланса, иккинчи группа формаларнинг қўлланиш доираси ва маъно оттенкалари категориялараро муносабатлар билан белгиланади ва бу формалар шу категориянинг репрезентанти (умумий намояндаси) ролин уйнайди. Шунинг учун маълум категорияга мансуб бўлган формаларнинг маъноси шу категорияга мансуб бўлган формаларнинг маъноси шу категориянинг репрезентант формасининг маънолари асосида белгиланади» [188, 49].

парадигмалардан фарқи шундаки, боғловчилар соф [WPm, WPm] ҳосилалари ифодалай олмайдиган маъновий муносабатлар ҳам боғловчи воситалар томонидан киритилиши мумкин. Чунончи, *Ўқитувчи келди, дарс бошланди* гапининг таркибий қисмлари орасида зидланиш, айириш ва бошқа ўнлаб муносабатлар англашилмайди. Боғловчи воситалар эса уларни бемалол кирита олади. Чунончи,

1. *Ўқитувчи келди, лекин/аммо дарс бошланди* (аввалги матнда Ўқитувчи келса ҳам, дарснинг бошланмаслиги ҳақида ахборот берилган эди).
2. *Ўқитувчи келди ёки дарс бошланди* (шунинг учун ҳовлида шовқин йўқ).
3. *Дам ўқитувчи келди, дам дарс бошланди* (мўлжалдаги ишни бажара олмадим).
4. *Ўқитувчи қачон келди, дарс ўшанда бошланди.*
5. *Ўқитувчи қаерга келди, дарс ўша жойда бошланди.*

Бундай [ҚГ] ларнинг турларини жуда кўп давом эттириш мумкин. Лекин [ҚГ] таркибидаги гаплар бу гапларнинг қурилиши билан эмас, балки қандай боғловчилар ёрдамида боғланганлиги билан белгиланиши ҳақида хулоса чиқариш учун ҳам етарли. Демак, [WPm, WPm] типли кўриниш ҳосилаларида таркибий қисмлар орасида ранг-баранг муносабатлар бўлиши мумкин. Бу муносабатлар ҳар бир гапнинг таркибидаги [W] лар, [Pm]лар, қўлланилган боғловчи воситаларнинг маъно ва вазифалари билан алоқадор бўлиб, бевосита синтактик хусусият — гапнинг қурилиши билан боғлиқ эмас. Чунончи, *Раҳим тушунди. Бойдан ҳеч нарса ундириб бўлмайди.* Бу матнда икки мустақил содда гап билан ифодаланган фикр қуйидаги шаклларда берилиши мумкин:

1. Раҳим тушундики, бойдан ҳеч нарса ундириб бўлмайди.
2. Раҳим шуни тушунди: бойдан ҳеч нарса ундириб бўлмайди.
3. Раҳим тушунди: бойдан ҳеч нарса ундириб бўлмайди.
4. Раҳим шуни тушундики, бойдан ҳеч нарса ундириб бўлмайди.
5. Раҳим бойдан ҳеч нарса ундириб бўлмаслигини тушунди.

1-4 ҳосилалар [ҚГ] бўлса, 5-гап содда гапдир.

Бу гапларнинг бири иккинчисини талаб этиши, асосан, тушунмоқ феълнинг ўтимлиги ва бу феълда воситасиз манба (объект)нинг зарурий кенгайтирувчи бўлиб келиши билан

боғлиқдир [211, 212]. Тушунди сўзи бу манбани талаб қилади ва матндан қидириб топади. Бу маъновий манба гапнинг турли ўрнида келиши, турли хил шаклланган бўлиши мумкин. Яна иккита мисолни солиштириб кўрайлик:

1) Ким келди? Ўша гапирсин.

2) Ким келди, ўша гапирсин.

Бу мисоллардан биринчиси икки мустақил — бири сўроқ, иккинчиси дарак мазмунидаги содда гаплар бўлса, иккинчи ҳосила нисбий сўзлар билан боғланган [WPm, WPm] қурилишли қўшма гапдир. Биринчи ва иккинчи мисоллардаги гапларнинг сўзлар (моддий материал таркиби) таркиби бирдек. Лекин аслида бундай эмас. биринчи мисолда (биринчи гапда) эга ким, иккинчи гапда эса ўша олмошларидир. Иккинчи мисолда эса «...келди ...гапирсин» гаплари ўзаро «ким ...ўша» нисбий сўзлари билан боғланган. Бу ерда вазифа жиҳатидан тубдан фарқ қилувчи нисбий сўзлар ва олмошлар шаклдошлиги мавжуд ҳамда бу икки мисолдаги гаплар таркибан бир-биридан фарқ қилади: бирида эгалар мустақил сўзлар билан, жумладан, сўроқ олмоши ва кўрсатиш олмоши билан ифодаланган, иккинчисида эга ўрнини нисбий сўзлар эгалаб, гап таркибидаги [WPm]ларни айни замонда маълум муносабатлар билан боғлаб келяпти.

Анъанавий синтактик таҳлилимизда турли хил боғловчили гаплар орасида ҳар хил муносабатлар ўрнатилади. Бизнингча, бу хил қўшма гаплар битта [WPm, WPm] типик кўринишнинг хусусий хилларидир. Бу икки хил талқинда зиддият, қарама-қаршилиқ бордек туюлади. Моҳиятан эса бу ерда ҳеч қандай зиддият йўқ. Анъанавий синтактик таҳлил қўшма гап таркибий қисмлари орасидаги маъновий муносабатларни ўрганади ва маъновий муносабатлар, жумладан, боғловчиларнинг маънолари асосида эргаш гапли қўшма гапларда бош ва эргаш гап орасидаги маъновий муносабатларни ўрнатади. Биз эса гапнинг луғавий тўлдирилишини эмас, асосий диққатни гапнинг қурилишига [W], [Pm], [W] нинг кенгайтирувчилари вазифасида нималарнинг келганлигига қаратамиз, яъни гап қурилиши, унинг қурилиш материалига эътибор берамиз. Бошқача қилиб айтганда, мазмунан эмас, қурилиш нуқтаи назардан гапларни ўрганамиз. Анъанавий синтактик таҳлил бизга гаплар орасидаги маъновий, мазмуний алоқа ва воситалар ҳақида ахборот берса, бизнинг талқинимиз гапнинг қурилиши (структураси) ҳақида маълумот беради. Шунинг учун Ўқитувчи келди ва дарс бошланди билан Ўқитувчи келди, шунинг учун дарс бошланди қўшма гап

таркибидаги маъновий муносабатлар ҳар хил бўлганлиги учун улар анъанавий талқинда ҳар хил гаплар сифатида талқин этилади. Лекин бу икки гапнинг таркибий қисмлари тузилиш жиҳатдан ва ўзаро боғланиш хусусияти билан бир хил бўлганлиги сабабли бу типик кўринишнинг икки нутқий ҳосиласи сифатида баҳоланади. Бу талқинлар хилма-хил бўлса ҳам, улар орасида зиддият эмас, балки бир-бирини тўлдирish муносабатлари мавжуд бўлиб, серқирра манбанинг турли қирраларини очиб беради. Шундай қилиб биз, [W_{Pm}, W_{Pm}] типик кўринишнинг умумий хусусиятини қуйидагича белгилай оламиз. [W_{Pm}, W_{Pm}] – бу мустақил содда гаплар сифатида қўллана оладиган икки ва ундан ортиқ гапнинг нутқда маълум бир боғловчи воситалар билан ўзаро боғланиш ва битта интонацион тугалликка, битта гап тўхтамига эга бўлишидир. Бундан кўриниб турибдики, [W_{Pm}, W_{Pm}] бевосита мустақил тил бирлиги бўлмай, тил бирлиги бўлган [W_{Pm}RW_{Pm}]нинг бир кўринишидир. Юқорида айтиб ўтганимиздек, [W_{Pm}, W_{Pm}] типик кўринишли қўшма гапларда [W], [P_m], [W] кенгайтирувчиларининг ифодаланиш хусусиятлари, бир [W_{Pm}]ни иккинчи [W_{Pm}] билан боғлаш воситаларига кўра қатор хусусиятлар, қўлланиш ўринлари, маъновий мезонликлар мавжуд. Шунинг учун бу ифодаланишларнинг хусусиятларига кўра турли хил [W], [P_m]ли гаплар ўзаро ҳар хил боғловчилар билан боғланиши, бошқача қилиб айтганда, турли маъновий ва услубий хусусиятларга эга бўлиши мумкин. биз буларнинг барчаси устида тўхтаб ўтолмаймиз (бу беҳад кўп вақтни талаб қилади ва ҳажм жиҳатидан, айтиб ўтганимиздек, бир авлоднинг иши), лекин айримлари ҳақида фикр юритамиз.

3.0.1. [W] ва [P_m] қисмлари айнан бўлган қурилмалар

Қўлланманинг 4 параграфида такрор гаплар сифатида берилган қурилмаларнинг бу тури ўзига хос қўлланиш хусусиятига эга.

Такрор гаплар кўпгина ҳолатларда, оғзаки нутқда, кучли ҳис-ҳаяжонни ифодалашга хизмат қилади. Масалан, *Алам қилади, эрта кетганлари алам қилади...* (А. Қўшаева)

- Э, келинг, хола, келинг. (А. Қаҳҳор)

- Бўлди, бўлди, масала ҳал, хола. (С. Абдуқаҳҳор)

Бундай вазифадаги такрор гапларда эга олмошлар [O] ёки отлар билан [O_t] ифодаланиб, такрорланиб ёки такрорланмай келиши мумкин, чунончи,

А) Бевақт хазон бўлмай ҳар ким

Яшаб ўтсин дунёда.

Онажоним, ҳар ким ошин

Ошаб ўтсин дунёда. (А.Орипов)

Бош устида ўтди кўп замон

Ўтди ислом, ўтди зардушти. (А.Орипов)

Бу иккала мисолнинг биринчисида эга олмош билан, иккинчисида от билан ифодаланган, кесим айнан такрор (1-2та кесим, 2-3та) қўлланган;

Б) Одамлар ўтдилар бир вақт, бир замон,

Ўтдилар энг оддий бахтдан ҳам йироқ. (А.Орипов)

– Гапирмоқчимисиз, сиз гапирмоқчимисиз? – мажлис раиси яна президиум столи томон ўгирилди. (С.Абдуқаҳҳор)

В) Ўтган ҳафта ҳам у кўтди, у илҳақ кўтди, келмадилар. (И.Ҳасанов)

– Гуландом сени севади, ...Ҳа у сени севади. (И.Ҳасанов)

Б) банддаги мисоллардан биринчисида биргина эга (одамлар) биринчи қисмида, кейингисидида эга (сиз) иккинчи қисмидагина ифодаланиб келган, В) банддаги ҳар иккала мисолда эса эга мавжуд: биринчисида эга олмош, иккинчисининг биринчи қисмида от (Гуландом), иккинчи қисмида унинг эквиваленти у қўлланган.

Такрор қўлланган ҳосилалар оғзаки (диалогик) нутқда жуда кўп қўлланади ва, кўпинча, таъкид, кучайтириш маъноларига эга бўлиб, ҳар хил бўёқларни бўрттириб ифодалашда хизмат қилади. Мисолларга мурожаат қилайлик:

А) Ишонч бўёғини бўрттириб ифодаловчи гаплар: Кўтмайди, хомтама бўлма, кўтмайди, кўтмайди. (И.Ҳасанов)

–Нима қилти, нима қилти, бўлиши мумкин. (И.Ҳасанов)

Б) Иккиланиш, ўзига ишонмаслик:

Нима қилай, у ўзга оламдан, бегона юртдан бўлса, нима қилай, айт ... (И.Ҳасанов)

... бу қанақаси бўлди, ким ... ким бўлди бу? (И.Ҳасанов)

В) ўқинч ачиниш бўёғи:

Геройлигимни у билан бирга кўмиб келдим, ўзим кўмдим,
ҳа-а, ўзим кўмдим. (Ш.Бўтаев)

- Сиз билмайсиз-га, Баракабек, билмайсиз-га, — дегу
бошини маъноли ирғаб. (М.Турсунов) ва бошқалар.

Такрор гаплар таркибий қисмлари бир таркибли гаплардан
иборат бўлиши мумкин. Бунда қурилма таркибида қўлланган бир
таркибли гап тўлалигича такрорланса, баъзан бу такрорланаётган
қисмлар орасида бошқа бирликлар қўлланиши учрайди. Чунончи,

1) — Олиш керак, албатта, олиш керак. (Х.Тўхтабоев)

2) Йўғ-э, арра қилинади, эшитдингизми, арра қилинади.
("Шарқ юлдузи")

3) Йигитни учратиш керак, албатта, учратиш керак.
(Н.Тилавов)

4) Фозил секин, лекин кескин: "Бас қил", — дейди. Шунақа,
укаси, шунақа. (А.Қўшшаев)

5) ...бўлади-ки, ейилади ... ҳа, бўладики, ейилади.
(А.Қўшшаев)

6) Тўйга бориш шарт, қизлар, бориш шарт, бўлмаса, хафа
бўлишади. ("Ёшлик")

7) Йўқ, керакмас, қўйинг, керакмас... (А.Орипов) каби
мисолларни жуда кўплаб келтириш мумкин. Мисоллардан
кўриниб турибдики, аксарият ҳолда қисмлар орасида ё икки
таркибли гап, ё ундалма қўлланган. Шунингдек, бир таркибли
гапларнинг ёлғиз, алоҳида тарзда такрор келиши ҳам кўп
учрайди:

- Топса бўлармикин-а, топса бўлармикан? (Х.Тўхтабоев)

- Кўрганимни ўртоғимга айтсам бўладими?

- Нега бўлмас экан, нега бўлмас экан? ("Муштум")

Такрор гаплар таркибида, асосан, бир таркибли гапларнинг
шу турлари қўлланади ва улар фикрни ихчам, таъсирчан қилиб
ифодалаш учун хизмат қилади.

Такрор гапларнинг қисмлари орасида жуда кўп ҳолатларда
юкламалар қўлланади, уларнинг қўлланиши у ёки бу бўёқни
янада бўрттириброқ кўрсатади, масалан, -ми юкламаси
ишлатилганда қатъийлик, ишонч кабилар бўрттирилади:

- Ҳозир бошлайми ёки ҳалироқ бошлайми? (Х.Тўхтабоев)

Мен ишган чарчаб келганман, дам олгани қўясанми, йўқми, қўясанми, йўқми? (А.Қаҳҳор)

Қисмлар орасида -у, -да юкламалар қўлланганда таъкид бўёғи бўрттирилиб кўрсатилади:

Тўғри! Нозик иш-да, нозик иш! (Ҳ.Ҳ.Ниёзий)

Лекин қўл ақлли хотин-да, ақлли хотин! (Ҳ.Ҳ.Ниёзий)

Ҳамма айб сенда экан-у, сенда экан. (Ҳ.Ҳ.Ниёзий)

-а юкламаси ҳайратга солиш, ажабланиш каби бўёқларни бўрттириб кўрсатишга хизмат қилади: Бир эшитгин-а, бир эшитгин. (С.Азимов) Нуржаҳон, кўзимга тик қаранг-а, тик қаранг. (С.Азимов) – Қалай бўларкин-а, қалай бўларкин. (Х.Тўхтабоев)

-ю юкламаси кўпроқ таъкид, аниқлик киритиш каби бўёқларни ифодалаб келади:

...Сизга чирой, латофат бир қирғоқда-ю, севги, садоқат ўзга қирғоқда. (С.Азимов)

Қанақасига тегмайман, десин. Йиғлайди-ю, йиғлайди. (Ҳамза)

... бир дамлик роҳат қаерда-ю, мен қаерда? (Шавқий)

Тезлаштириш, қисташ, қатъийлик бўёғи, одатда, -чи юкламаси қўлланганда янада бўрттирилади:

–...Сиз чиқиб туринг-чи, чиқиб туринг. (Х.Тўхтабоев)

Баракалла, Қани, гапир-чи, гапир... (А.Қаҳҳор)

Шу каби мисоллар сонининг хилма-хил кўринишларида келганини кўплаб кўрсатиш мумкин. Юқорида келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, такрор гапларда юкламалар, кўпинча, биринчи қисмга қўшилиб келиб, у ёки бу маъно нозиклигини (бўёғини) бўрттириб кўрсатади. Мана шуларни ўта бўрттириб кўрсатиш учун айрим пайтларда юкламалар ҳар икки қисмга қўшилиб келади, чунончи, ...йўқлаб келиб тур, қарилар хазина-я, билиб қўй, биз хазина-я. (М.Очилов). ...ўн кунлаб мотамсаро бўлиб юрганнинг боиси бор экан-да. Севар экан-да, уни севар экан-да. (И.Ҳасанов) Кеча-кундуз миямни бир савол кемиради: "Яхши кўраманми, уни яхши кўраманми?" (Н.Боқиев)

Баъзан такрор гаплар таркибидаги бир қисмнинг ўзида юкламаларнинг кетма-кет қўллангани учрайди.

– Бирон гап бўлдуми-а, гап бўлдуми? Хафасиз. (“Шарқ юлдузи”) Бу домла дегани китоб бўлса, бошини кўтармасакан-га-а, ҳеч кўтармас экан-а, қойил! (М.Турсунов)

Бу хил гапларда ифодаланаётган фикр янада таъкидланади, услубий бўёқ янада бўрттирилади.

Такрор гаплар халқ оғзаки ижоди асарларида ҳам кўплаб учрайди, улар, асосан, истак-ҳоҳиш, қатъийлик, ишонч, ялиниш, ачиниш каби бўёқларни бўрттириб кўрсатиш учун хизмат қилади.

Такрор гапларни алоҳида бир кўринишини [W] ва [Pm]лари, агар ифодаланган бўлса, [S]лари ҳам бир хил бўлиб, [W]нинг кенгайтирувчилари бошқа-бошқа бўлган гаплар ташкил қилади. Такрор гапларнинг бу кўриниши кўпроқ таъкидни ифодалайди, чунончи, Мен ёнида қоламан, мен қоламан қурилмасида фақатгина [W] ва [Pm]ларнинг такрор қўлланиши эмас, [S]нинг такрор келиши ҳам таъкидни янада кучайтириб ифодалашга хизмат қилади.

Такрор гаплар таркибидаги [W]ларнинг турли хил кенгайтирувчиларга эга бўлиши кўп учрайди. [W] кенгайтирувчиларининг қўлланиши ифодаланаётган у ёки бу бўёқни янада бўрттириброк кўрсатади. Булардан айримларини қуйида кўриб ўтамиз. Масалан:

1) севинч, бахтиёрликни бўрттириб, таъкидлаб ифодалайди: Ўзига қолса, кирарди, учиб кирарди! (И.Ҳасанов) Бўлди-ку, зўр бўлди! (Х.Тўхтабоев)

2) бирор ҳаракат-ҳолатнинг қай тарзда бажарилганини, ўтаётганини ёки рўй бермаганини кўрсатади:

...немис келяпти, қиличдек бостириб келяпти. (Ш.Бўтаев)

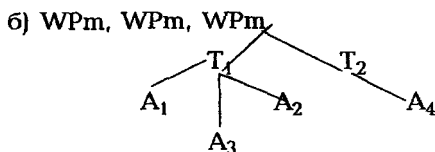
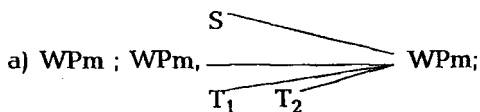
...тошлоқлар устидан ўтди, ...шағалларни кесиб ўтди. (М.Очилов)

3) ишонч, қатъийлик каби бўёқларни таъкидлаб ифодалайди:

...Биз бунга йўл қўймаймиз, мутлақо йўл қўймаймиз. (А.Қаҳҳор) Ёки ўзимни ўлдираман, ё шу зolim начальникни ўлдираман. (Ҳамза)

4) афсусланиш, ачиниш каби бўёқни: Қилдим, қилдим, ҳаммасини ногонликдан ўзим қилдим. (Ҳамза) (а) Куласиз, куласиз, ёғ кундадай ғижжиллаган бойвучча хотинни олволиб бизнинг аҳволимизга куласиз-га. (Ҳамза) (б)

Ҳар иккала қурилмада биринчи ва иккинчи қисмлар якка ҳолда такрорланган, учинчи қисмда [W] ва [Pm] билан бир қаторда [W]нинг кенгайтирувчилари ҳам қўлланган:

Моделларидан кўришиб турибдики, биринчи ва иккинчи қисмлардан таъкиднинг бўрттирилиши сезилса, учинчи қисмларда қўлланган кенгайтирувчилар у ёки бу бўёқни (таъкидми у ёки бошқа бир маъно нозиклигимиз) янада ажратиб кўрсатишга, бошқача қилиб айтсак, у ёки бу ҳаракат-ҳолат, воқеа-ҳодисанинг бажарилиш (ё бажарилмаслик) ўрни ва вақти, сабаби-ю мақсади, ким-у нима билан боғлиқлиги, қандай тарзда амалга ошганлиги-ю ошмагани каби бир қанча хусусиятларга хос бўлган бўёқларни бўрттириброқ акс этишга хизмат қилади. Чунончи, қиёсланг: *Оғрияпти, оғрияпти* ва *Оғрияпти, қаттиқ оғрияпти*. (Х.Тўхтабоев) қурилмаларидан биринчисида таъкид, иккинчисида унинг бўрттирилгани ифодаланган. — *Айтаман, бугуноқ айтаман* (Х.Тўхтабоев) қурилмасида таъкид билан бирга ҳаракатнинг тез бажарилиши, ишонтириш каби бир қанча маъно нозикликлари акс этмоқда. Шунини айтиш керакки, такрор гаплар аниқланган маъно нозикликлар хилма-хил ва буларнинг сон-саногига етиб бўлмайди. Шу билан бирга такрор гаплар қисмлари орасида жуда кўп ҳолатларда ундалма, кириш бўлақлар қўлланади.

А. Ундалмаларнинг ишлатилиши:

- Ёлгон, Азроилбобо, ёлгон. (Х.Тўхтабоев)
- Енгилдим, э, одамлар, енгилдим. (Х.Тўхтабоев)

Холмат: *Йўғ-е, ўргулсун, хунук эмас, йўғ-е, ўргулсун, хунук эмас, ҳар ерда бор гап.* (Ҳамза)

Раҳима хола: *Қўрқма, қизим, қўрқма! Ўлдирмайди.* (Ҳамза)

Б. Кириш бўлақларнинг қўлланилиши:

- *Чиқадими, албатта, чиқади.* (Х.Тўхтабоев)

- *Дев билан олишсам, майлими? – сўрайман қалпоқчамдан.*

- *Олиш, албатта, олиш.* (Х.Тўхтабоев)

Баъзан эса такрор гаплар таркибида ҳам ундалма ва ҳам кириш бўлақлар қўлланиб келади ҳамда бу нутқий бўёқни янада бўрттириб кўрсатишга хизмат қилади:

- *Айтаман, домлажон, албатта, айтаман.* (Х.Тўхтабоев)

[W]лари кенгайтирувчилар билан қўлланган такрор гаплар шеъриятда ҳам кенг қўлланади ва, одатда, байтдаги қофияларни (хусусан, радифли) шакллантиришга хизмат қилади:

Баҳор андоқки, булбул гулузори тоза истарман,

Ки ул гулбарг ила ўзни билано овоза истарман.

(А.Навоий)

Бундай гапларнинг қўлланиши ҳам маъно нозикликларини бўрттириб кўрсатишга хизмат қилади, булардан айримларини кўриб ўтамиз, чунончи:

а) таъкидни:

Чиқсам кўчага шаҳсуворим келагур,

Гул гунчасидек лола узорим келагур.

Гулгун кийибон, манга нигорим келагур,

Мужгон ўқини ҳар ён оторим келагур. (Машраб)

Фароғатдан йироқман, бир дамлик роҳат қаерда-ю

мен қаерда?

Кўз ёшига серобман намга тоқат қаерда-ю,

мен қаерда?

(Шавқий)

б) истак, ҳоҳиш:

Энди сенга берсин умр,

Сенга берсин ёшимни. (А.Орипов)

...

*Бари-бари сенга бўлсин,
Сенга бўлсин, онажон,
Сенга бўлсин бор ҳаётим
Номим, шоним бир йўла. (А.Орипов)*

Бу мисраларда қўлланган такрор гапларнинг таъсири кучли ва буларда маъно нозиклигининг бўрттирилишини уларнинг тартиби ҳам таъминлайди:

в) афсусланиш, ачиниш:

...

Шунда сен келасан кўзингни ёшлаб:

– *Қайда ишқ, қайда рашқ, қайдагир улар? (А.Орипов)*

...

*Афсус, ўзинг эрта кетдинг,
Эрта кетдинг оламдан. (А.Орипов)*

...

Мушкул иш экан ишқ, ани билмас эканман,

Ранжу аламин кўзга анинг илмас эканман. (Шавқий)

Шеърятда такрор гапларнинг қўлланиши, асосан, юқоридаги каби маъно нозикликларини ифодалашга хизмат қилади. Шеърятда қўлланган такрор гаплар ўзининг айрим хусусиятлари билан ажралиб туради, чунончи:

1) ғазалларда бир хил [W] ва [Pm]лар, кўпинча, биринчи жуфтликда қўлланади, кейинги мисраларнинг иккинчисида такрор қисм келади, масалан:

Жамолнинг соғиниб шому саҳар ман зор йиғларман,

Жунун саҳросида девона мажнунвор йиғларман.

Сенга рози дилим изҳор этиб сўйлар мажолим йўқ,

Паришон ҳолу саргардону дил афгор йиғларман. (Машраб)

xxx

Чиқсам кўчага шоҳсуворим келагур,

Гул ғунчасидек лола узорим келагур.

Гулгун лабидан ишқ майин элга сунубон,

Гулгун кийибон менга нигорим келагур. (Машраб)

2) жуда кўп ҳолатларда биринчи жуфтликда ёрдамчи феъл такрорланади, қийёсланг:

*Агар ошиқлигим айтсам куюб жону жаҳон ўртар,
Бу ишқ сиррин баён қилсам тақи ул хонумон ўртар,
Кишига ишқ ўтигин зарраи етса бўлу р гирён,
Бўлуб бесабру бетоқат юрак-бағри чунон ўртар.*

(Машраб)

ва

*Ёр куйида мен жавлон қилай,
Итларига қўшулуб афғон қилай.*

ёки

*Ёрнинг куйида ўлган бормукин,
Бир ўлуб икки тирилган бормукин. (Машраб)*

Шуниси қизиқки, мухаммасларда ҳам такрор жуда кўп қўлланади, лекин буни, асосан, биринчи бешликда кўрамиз, кейинги бешликларда қофиядош сўзлар келади. Масалан, Машрабнинг "Ишқ ичра қадам қўйдиму, то тарки сар этгим" мухаммасининг икки бешлигида такрор қўлланиб, иккинчи бешликдаги охирги такрор биринчи бешликдаги такрор билан айнан бўлади. Мухаммасларда деярли ҳар доим ёрдамчи феълнинг такрорига дуч келамиз:

*Мушқил иш экан ишқ, ани билмас эканман,
Ранжу аламни кўзга анинг илмас эканман,
Бош кетса, анинг йўлигин айрилмас эканман,
Ёр этса жафо, тарки вафо қилмас эканман,
Жон роҳатигур ройиҳон сунбули соро. (Шавқий)*

Маснавийларда мухаммасларга кўра шоирларимиз такрорлардан нисбатан кам фойдаланганлар. Масалан, Шавқийнинг 58 мисрадан иборат бўлган "Англабон бу шарафни..." маснавийсида икки мартагина такрор қўлланган. Мусаддас, мустазод ва қитъа ҳамда фардларда шоирларимиз кўпроқ қофиядошликка аҳамият бериб, такрордан деярли фойдаланмайди ва агар такрор ишлатилса ҳам, ҳар доим ёрдамчи феъл қайта-қайта қўлланилади. Бунинг ҳам, албатта, ўз хусусиятлари ва имкониятлари бор.

Такрор гаплар таркибидаги [W]ларнинг кенгайтирувчилари жуда хилма-хил бўлиши, ҳар хил ифодаланиши мумкин, масалан:

1) кенгайтирувчи — эга: *Бундан кейин сенга ҳечам иш буюрмайман, ўзим бажараман, ҳа ўзим бажараман.* (Х.Тўхтабоев) *Шунақа, таълим бошқа, яшаш бошқа. Гапимиз бўлак, ишимиз бўлак.* («Шарқ юлдузи») Кенгайтирувчи бўлак — эга баъзан биргина қисмда ҳам қўлланади: —*Сен кимсан, айт, кимсан?* (Х.Тўхтабоев)

2) кенгайтирувчи — тўлдирувчи: ...*кулган эди, ҳа устингдан кулган эди. Уялаяпсанми?* («Шарқ юлдузи») *Билади, ҳаммасини билади, ҳозир бошлайди, ҳозир...*(И.Ҳасанов) *Лиза, Кўнглимдан ўтувди, кўнглимдан ўтувди. Федя, азизим, Федя.* (С.Азимов)

3) кенгайтирувчи — ҳол: *Тўйдим...Ўларгай тўйдим.* (С.Азимов) *Бир эшитгин-а, бир эшитгин.* (С.Азимов) — *Айтаман, бугуноқ айтаман.* (Х.Тўхтабоев)

Турган гапки, такрор қурилмалар таркибида гап бўлақларининг аралаш ҳолда қўллангани жуда ҳам кўп учрайди: ...—*бу шеърни мен ёзганман, ҳа, мен ёзганман.* (Х.Тўхтабоев) — *Ургансан, мана бундай қилиб ургансан, — дедим-да, бошига бир мушт туширдим.* (Х.Тўхтабоев)

Такрор қурилмалар таркибидаги қисмлар орасида боғловчилар ҳам қўлланади. [W] ва [Pm]лари айнан бўлган такрор гапларда, кўпинча, кучли таъкид, ишонтириш каби бўёқларни ифодалаш учун айирувчи ва эргаштирувчи боғловчилар қўлланади:

а) *Гоҳ чопонининг этакларини пирпиратиб қори поччам ўзиб кетади, гоҳ тумшугини олдинга чўзиб қари эшак ўзиб кетади, гоҳ олдинга мен чиқиб оламан, гоҳо хўтикча ўтиб, шаталоқ отиб ҳаммамизни ортда қолдириб кетади...*(Х.Тўхтабоев)

б) —*Ҳа, яшанг, бораман, шунинг учун ҳам бораман.* ("Шарқ юлдузи") ...*Севаман, чунки севаман... уни.* (М.Очилов)

Ҳар хил маъно нозикликларини ифодалашда [W] ва [Pm]лари айнан бўлган гапларда [Pm] қурилма охирида келади. Масалан, *Тавба, ҳаёт бошқа, орзу бошқа экан.* (А.Қўшшаев)

Нечун керак бўлди сенга кўз ёшим,

Нечун керак, рубоб, сенга шунча ғам. (А.Орипов)

Биринчи мисолда экан, иккинчисида бўлди бирликлари бутун қурилмага тегишли, улар қўлланмаса-да, назарда тутилмоқда. Демак, бу бирликларни биз қавсдан ташқарига чиқара оламиз ва бу шу каби гаплар таркибида ҳам уюшганлик ҳодисасининг учрашидан далолат беради.

Такрор гаплар таркибидаги қисмларнинг сонига келсак, улар ҳар хил бўлади.

1) *Вой-бўй, ҳали ақл тишинг чиқмаган экан-ку? Кўрдим, кўрдим.* (Ш.Бўтаев)

- *Гапиряпти, гапиряпти, худога шукур.* (Н.Боқиев)

2) *Ақлдан озган кишигай ҳарсанг устидан ирғишлар қичқира бошлади: "Тегмади, тегмади, урра, тегмади..."* (Н.Тилавов)

- *Гапни кўпайтирма, бўлолмайсан, — аччиғи чиқиб геду директор.*

- *Бўламан, бўламан, бўламан, — гедим-га, эшикни тарсиллатиб ёпиб чиқиб кетдим.* (Х.Тўхтабоев)

Такрор гап қисмларининг сони кўпайиши мумкин. Мисоллар таҳлили шуни кўрсатадики, учинчи қисмдан кейин бошқа бирликлар келади ва улардан кейин такрор қисм яна қўлланади: Бораман, бораман, албатта, бораман каби.

Такрор гапларнинг таҳлили унинг жуда қизиқарли хусусиятлари борлигини кўрсатади. Такрор гаплар вазифасига кўра хилма-хил, унинг қисмлари орасида юклама ва боғловчиларнинг қўлланиши ҳам ўз хусусиятларига эга. Айниқса, бу ҳосилалар таркибида келган бир таркибли гаплар, уларнинг вазифасини аниқлаш қизиқарли масалалардандир. Шу билан бир қаторда такрор гаплар таркибида ундолма ва кириш сўзлар, уларнинг ўзига ҳос томонлари, қўлланилиши ҳам текширишни талаб қилади. Шунингдек, бу қурилмаларнинг назм ва насрда кенг қўлланиши ҳам диққатга сазовор.

3.0.2. [W] қисми бир хил, [Pm] қисми ҳар хил бўлган гаплар. I бобнинг 4–бўлимидаа санаб ўтганимиздек, бу гапларнинг бир неча тури мавжуд.

3.0.2.1. [S], [W]лари бир хил бўлган ва [Pm] шахс-сонда бир хил бўлиб, майл, замон ёки бўлишли-бўлишсизлик билан фарқланувчи гаплар. Бундай гапларда [S]лар ифодаланган ва ифодаланмаган бўлиши мумкин, масалан,

– Сиз билмайсиз, билолмайсиз ҳам. ("Шарқ юлдузи")

Бу каби гапларда ҳаракатнинг бажарилиши-бажарилмаслигидан кимнингдир хабардор бўлиш-бўлмаслиги таъкидланади, ажратиб кўрсатилган бўлади: ...севаман, мен севаман (бошқа одам эмас, мен) каби.

Шу билан бирга бундай қўлланиш қуйидаги маъно нозикликларини янада бўрттириб кўрсатишга хизмат қилади, чунончи:

а) қатъийлик, кескинлик: -*Биламан, мен биламан.* (Ҳамза) *Эшитибдими? Борган эдим, мен бордим...* ("Шарқ юлдузи")

б) ачиниш, камситилишни сезиш: *Хизматимиз кимниқидан кам, кимниқидан кам?* (Ш.Бўтаев) *Сиз чигаб ўтирдигингизми..., чигадингизми?* (Ш.Холмирзаев)

в) ялиниш, ёлвориш: *...бир илож қилиб, бировга бериб ўқитинг...мени қарғаб ўтирманг, сиз қарғаманг...* ("Шарқ юлдузи")

г) кесатиш, ачитиш: *Сиз борарсиз, боринг... яхши кўрган уқангизниқига...Катталар эркалатган ... эркалатиб юборишган.* (Ш.Холмирзаев)

д) истак-ҳоҳиш: -*Саломат бўлинг, укаҳон, сиз саломат бўлинг.* –*Сиз ҳам борарсиз? –Менми? –Мен бордим, яна бормоқчиман.* (И.Зойиров)

Бу санашни ҳали давом эттириш мумкин. Бирор қисмининг [S]и ифодаланган такрор гаплар юқорида санаб ўтилган ва булардан бошқа яна бир қанча маъно нозикликларининг жуда бўрттирилишини, таъкидланишини таъминлайди, [S]лари алоҳида–алоҳида ифодаланмаган такрор гаплар ҳам ҳар кил бўёқларни таъкидлаш учун хизмат қилади, масалан, –Борманг, бормоқчимисиз? каби.

3.0.2.2. Такрор гап қисмларининг кесимлари, уларнинг феъл ёки от кесимлигидан қатъи назар, маълум бир замон шаклида бўлади. Замон кўрсаткичлари ўзбек тилида ранг-баранг бўлиб, турли хил нутқий бўёқларни англайди. Замон кўрсаткичлари ва улар ёрдамида ифода этилган бўёқлар, айниқса, ўтган замонда кўпдир, ҳатто мўлдир. Мавжуд адабиётларда ўтган замоннинг йигирмадан ортиқ тури кўрсатилади:

-ди	-(и)б +ди экан
-(и)б +ди	-(а)й+ -ди +ган бўлди
-ган	-ган бўлар эди
-ган эди	-(и)б олди
-(а)р эди	-гандай бўлди
-моқда эди	-ган бўлса керак
-моқчи эди	-са бўлар экан
-ган экан	-гиси келди
-ган эмиш	-са бўладими
-ган эмас	-ай деб қолди
-ган бўлди	-ган бўлмасин
-ган бўлса эди	-(а)й деди
	-(и)иш керак эди

Шу шаклларнинг ҳаммаси такрор гаплар таркибида кела олмайди, лекин кўпчилиги шу қурилмаларни ташкил қилишда хизмат қилади. Бир хил [W], [Pm] бир хил шахсда, турли замонда шакланган такрор гаплар, асосан, қуйидаги жадвалда келтирилган қўшимчалар ёрдамида шаклланади ва маълум бир бўёқларни бўрттириб кўрсатади: (3-жадвал)

S		Такрор гаплар таркибида қўлланган
Ифод- ган	Ифод- маган	
+	+	
-	+	
-	-	
+	-	-(а)й деди
+	-	-(и)-ди
+	+	-(а)й -ди
-	-	-ган бўлди
+	+	гайдай бўлди
-	-	ган бўлса керак
-	+	
+	-	

-(и)бди

са бўлади

-(и)б олди

моқчи

(э)ди

{а}й деб қолди

-(а)р эди

гиси келди

**Такрор гап ифодалаган вазифа (нутқий
бўёқлар ифодаси)**

тасдиқ/айтди, айтибди, айтмоқчи,

айтса бўлади/ айтибди... /

Мен кутдим, кутдим, бормадинг. (О.Ёқубов)

истак /айтмоқчи эди/ айтди

/айтмас эди/, айтмай деб

қолди/ У ёлғиз бўлса экан, ёлғиз

бўлса эди (Ас.Мухтор)

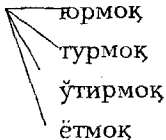
тахмин/айтди//айтмоқ-чи эди//айтар эди/
айтгандай бўлди/

/айтган бўлса керак/ ...айтилмаган сўз сир
бўлиб қолса керак, сир бўлиб қолади.

(Ас. Мухтор)

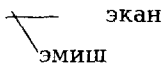
Аниқ ҳозирги замоннинг бир қанча шакллари бор:

1) -яш (-яб), -ётир, -ётиб;

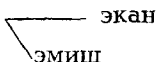
2) -(и)б

- юрмоқ
- турмоқ
- ўтирмоқ
- ётмоқ

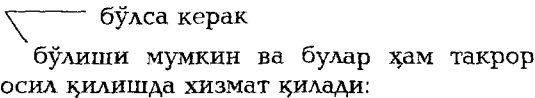
3) -моқда;

4) -моқда

- экан
- эмиш

5) -ёт + -ган

- экан
- эмиш

6) -ёт + -ган

- бўлса керак
- бўлиши мумкин ва булар ҳам такрор гап (ТГ)ларни ҳосил қилишда хизмат қилади:

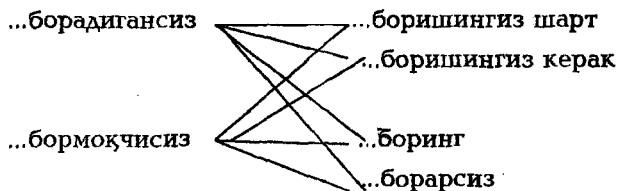
Мисоллар таҳлили шуни кўрсатадики, ҳозирги замон қўшимчаларининг деярли ҳаммаси такрор гапларни ҳосил қилишда қатнашади ва асосан, бу қурилмалар (ТГ) юқорида қайд этилган бўёқларни бўрттиради. Худди ўтган ва ҳозирги замонлардагидек, келаси замон қўшимчалари ҳам такрор гапларнинг бу кўринишини ҳосил қилишда ўз ҳиссасини қўшади, чунончи:

А) — Сиз гаплашмоқчисиз, ҳали гаплашарсиз. (Х.Тўхтабоев)

Б) Бугун ичадиганмиз, — ...ичишимиз шарт. («Шарқ юлдузи»)

В) ...бор, боришинг шарт. (Х.Тўхтабоев) ва бошқалар.

Бу қўшимчаларнинг (гап таркибида) ўзаро қандай боғланиши асосида такрор гапларнинг ҳосил қилинишини биргина мисол таҳлилида қуйидагича кўриш мумкин:

Юқорида ҳар уч замоннинг ўз доирасида қўшимчаларнинг алмашилиб қўлланиши такрор гаплар маълум бир кўринишнинг пайдо бўлишига хизмат қилишини кўрдик. Келаси ва ҳозирги замон қўшимчаларининг ҳаммаси такрор гапларнинг бу турини ҳосил қилишда қатнашса, ўтган замон қўшимчаларидан -ган бўлмасин, -ган бўлса эди, -ган эмас, -ган бўларди каби шакллари деярли қатнашмайди. Булар кесим таркибида қўлланган ҳозирги ва келаси замон қўшимчалари билан биргаликда такрор гапларнинг бу турини (...бормоқчи эди, ...борган бўлмасин, ...айтар эди, ...айтган эмас каби) ташкил қилади. Шу қайд этилган ўтган замон қўшимчалари такрор гапларнинг бошқа (буни қуйида кўрамай) турларини ҳосил қилишда хизмат қилади.

Ҳар уч замон қўшимчаларининг бир-бири билан узвий муносабатда (гап кесимлари таркибида) бўлиши такрор гаплар бу турини ҳосил қилишда ўзига хос хусусиятларга эга. Хусусан, кесимлари ҳар хил замон қўшимчалари билан шакланган такрор гапларнинг бу тури, ёзма манбаларда кам учрайди, улар, асосан, диалогик нутқда кўп қўлланади, чунончи:

-...келар, келиб турарди, бугун келадиган эди. («Шарқ юлдузи»)

-Куласиз, кулинг, кулар эдингиз... (Ҳамза)

-Кўп нарсани билган эдим, биламан, яна билмоқчиман. (Ҳамза)

-Ҳа деб, гапираверади, гапираверади, гапирган эди—ку гаранг. (Ш.Юсупов)

...Сизга ҳам гапираман, ...отамга ҳам гапиравераман, гапирмас эдим. (Ҳамза)

Бу каби гапларнинг вазифаси қатъийлик, ўзига ишонч каби маъно нозикликларини янада бўрттириб кўрсатиш ва таъсирчанликни кучайтиришдир. Турли хил замонлар кўринишларининг бир-бири билан аралаш ҳолда келиши такрор гаплар эмас, балки қўшма гап бошқа турларининг кесимларини шакллантириш имкониятига эга ва бу имконият доираси жуда кенг.

3.0.2.3. Ҳаракатнинг бажарилиши, унинг реал борлиқ билан боғланишини феъл майллари кўрсатади. Майл категорияси аниқлик, буйруқ, шарт ва шуларга боғлиқ ҳолда истак каби маъноларни ифодалашга хизмат қилади. Феъл майлларини ана шу ифодаланган маъноларига кўра қуйидагича бешга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир:

а) аниқлик;   в) буйруқ-истак;   д) шарт-истак.

б) буйруқ;   г) шарт;

Мана шу майлларнинг ҳар бири ўз доирасида ўзаро алмашилиб қўлланганда такрор гаплар ҳосил қила олмайди, улардан, асосан, буйруқ майли шакли билан шаклланган кесимларгина такрор гапларни ҳосил қила олади: буйруқ-буйруқ:

А) Бор, бора қол! (С.Илҳақов)

Б) Бўлинг, бўлсангиз-чи! (С.Азимов)

Бу гаплардан биринчисида шу майл қўшимчалари билан шаклланган такрор гаплар истак бўёғини акс эттирган, иккинчисида эса қисташ бўёғи ифодалангандир.

Такрор гапларни ҳосил қилишда майл қўшимчаларининг ўзаро алмашилиб қўлланиши муҳим роль ўйнайди:

а) аниқ майл – буйруқ майл – буйруқ майл:

Эшитяпсанми, гаранг, эшит, эшитсанг-чи. (Х.Тўхтабоев)

– Сиз ўтира беринг, ўтиринг, – деди жувон. (А.Қаҳҳор)

б) аниқ майл-шарт-истак майли:

– Бордингми, ўғлим?

– Бордим, яна бориб келсам эдим. (С.Ҳасанов)

...пила бердик, яна берсак. (А.Қаҳҳор)

Мисоллар таҳлили шуни кўрсатадики, бир майл, бир шахс-сонда ва лекин ҳар хил замон билан шакланган такрор гаплар оғзаки нутқда кўпроқ қўлланади: *Ёрдам берди, ёрдам беряпти, ёрдам беради ҳам* (С.Назар) каби.

Феъл майллари бобида текширишларимиз шуни кўрсатадики, баъзи майлдаги феъллар (шарт-шарт), шунингдек турли майлдаги феъллар жуфт-жуфт келиб (шарт-истак-буйруқ, шарт-истак, буйруқ-истак, шарт-истак...), ҳамма вақт ҳам кўзда тутилган қурилмаларни ҳосил қилавермайди. Бу ҳодисанинг ўзига ҳос хусусиятларини очиш махсус текширишни талаб қилади.

3.0.2.4. Такрор гаплар бу кўринишининг ҳосил бўлишида кесимлар таркибида келган нисбат қўшимчаларининг қўлланишига келсак, уларнинг ҳаммаси ўз доирасида ва бир-бири билан алмашилиб қўлана олади. Фақат биргалик нисбати қўшимчалари ўз доирасида такрор гаплар ҳосил қилишда қатнашади ва шунда бу қурилмалар асосан, ишонч, қатъийлик каби бўёқларни ифодалашга хизмат қилади: ...келишмоқчи, келишган эди, келишди каби.

Бошқа нисбат қўшимчалари доирасида эса у такрор гапларнинг бу кўринишини ҳосил қилишда қатнашмайди. Такрор гаплар бу кўринишининг вужудга келишида қуйидаги нисбат қўшимчалари алоҳида мавқега эга ва бу гаплар, асосан, хабар мазмунини ифодалашга хизмат қилади:

а) аниқ-мажҳул нисбатлари: *Мен айтдим, менгача айтилибди.* («Ёшлик»);

аниқ-ўзлик нисбатлари: *Айтганингизни бажардим: ...ювдим, ювиндим.* (Ойдин)

аниқ-орттирма нисбатлари: *...келдим, келтирдим. ...ахтарибди, чопибди, ...у ёққа от чоптирибди, бу ёққа чоптирибди.* (А.Қаҳҳор);

б) мажҳул-ўзлик: *Э-э, сочлари таралибди-га, таралдими?* («Муштум»);

в) орттирма-мажхул: *Кеча чақиртирдим, ...яна чақирилди. Каңизак текширилсин, ...ҳа, текширилсин.* (А.Қаҳҳор);

г) ўзлик-орттирма: *...ўтиришга таклиф қилинганман, сизни таклиф қилдиртираман, бу менинг ишим. Борасиз.* (Ҳ.Фулом)

Биз юқорида, асосан, икки хил нисбат билан шакланган кесими мавжуд бўлган такрор гаплар устида тўхтадик. Уч ва ундан ортиқ турли хил нисбатдаги кесимлари ҳам ўз навбатида (ПТ)ларнинг бошқа турларини ҳосил қилишда кўпроқ қўлланади.

3.1. [S] лари ҳар хил бўлган, [W]лари бир хил, лекин [Pm] лари ҳар хил бўлган такрор гаплар. Бунда [Pm]лари ҳар хил замон, майл, сонда ва ҳ. бўлиши мумкин ҳамда такрор гапларнинг бу тури юқорида қайд этилган кўринишга нисбатан у ёки бу бўёқни ўта бўрттириб ифодалашга хизмат қилади. Булардан айримларини кўриб чиқамиз, масалан:

а) ҳайратланиш: *Менга нима бало бўлди, ...нима бало бўлган эди-а?* (Ҳамза)

Вой, ҳеч бунақасини эшитганмисиз, яна эшитасизми? («Ёшлик»)

б) қатъийлик: *Сўрадим, сўрасам ҳам, яна сўрайман.* (Ҳамза)

Гапиринг, бу кулоқлар дунёдаги бор ҳақораатларга, бор қарғишларга ўрганган, гапираверинг. (Ҳамза)

в) ишонч: *—Нега энди бўлмас экан, бўлади, —дедим шошиб-пишиб.* (Х.Тўхтабоев)

—Кўпирса, кўпиргандир, эрга теккандан кейин кўпирмайди. (С.Аҳмад)

г) кесатиш:

—Вей, хотинни сизлар оласизми, мен оламанми? (С.Аҳмад)

—Сен ҳеч бир газет-пазет ўқийсанми, ўқиганмиз биз ҳам. (А.Хотамов)

—Ўлдирунг, —ўлама—ан, девона. (Ш.Холмирзаев)

Шуниси қизиқ-ки, такрор гаплар бу кўринишининг ўзига хос хусусияти бор. Бу ҳам бўлса, қурилма таркибида қўлланган бир қисм йиғиқ тарзда, бир қисм ёйиқ тарзда келади, яъни, кўпинча, бирор қисм [W]си кенгайтирувчилари билан қўлланган бўлади. Чунончи, *Бунақа от сенга битмаганди, битмайдиам, битгулик қилмасин ҳам.* (А.Қўшшаев) Уч қисмли қурилмада икки

қисм йиғиқ ҳолда келган, биринчиси эса кенгайтирувчиларига эга.

Такрор гапларнинг бу кўринишида [Pm] ҳар хил нисбат шаклидаги кесимлар таркибида келади:

– *Олди, уларни ҳам олишди, –деди у қалтираб.* (С.Анвар)

Бировларга ўхшаб фақат ўзини ўйламади. Еди ҳам, едирди ҳам, едиртиришди ҳам. (М.Мансуров)

– *Мен ҳам кўрдим, унга ҳам кўринибди.* («Ёшлик»)

Ҳар хил майл шаклидаги кесимлари билан:

...айтма, айтмай қўя қол...(Ш.Холмирзаев)

– *Юр, юра қолсин, ...гапларнинг ўрни эмас.* (М.Мансуров)

...арши–аълодан унинг табаррук овози эшитилалпти, эшит, –деб қўйди. (Х.Тўхтабоев)

Бўлишли – бўлишсиз шаклдаги кесимлари билан:

– *Баргига тушибдими? – деб сўрадим гап орасида.*

– *Баргига тушмай, поясига тушармиди?* (Х.Тўхтабоев)

Иштаҳани Нодира бўлмади, сенларнинг хулқинг бўлди. (Ҳ.Ғулом) *Сиз кетмасангиз, мен кетдим?* (Ҳ.Ғулом)

...Язна, сиз мени билмайсиз, мен сизни биламан... (Ш.Холмирзаев)

Мана шу гапларнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шуки, булар, кўпинча, икки, уч қисмдан иборат бўлади ва такрор гапларнинг юқоридаги кўриниши каби қайд этилган маъно нозикликларини бўрттириб кўрсатиш учун хизмат қилади. Шунинг учун ҳам бу ерда биз такрорланишни лозим кўрмадик. Такрор гаплар кейинги кўринишларининг тўлиқ тавсифини бермадик, чунки улар, асосан, олдин таҳлил қилинган кўринишларга ўхшайди. Бу гаплар олдингиларидан фарқли равишда кўпроқ диалогик нутқда қўлланиши билан ажралиб туради. Энди биз бирор қисм такрор қўлланмаган қурилмалар ҳақида фикр юритамиз. Қуйида булар устида, уларнинг қандай кўринишлари бўлиши мумкинлиги ҳақида тўхташга ҳаракат қиламиз.

3.2. [S] кўрсаткичига кўра қурилмалар кўринишлари:

1) бир [S]ли қурилмалари: *Бунни биз бажариб қочамиз ёки бошқа бирор чора кўрармиз.* (Ҳ.Ҳ.Ниёзий) *...хўп, сен андиша қилгин, шайтонга ҳай бергин.* (Ҳ.Ҳ.Ниёзий)

2) икки [S]ли, яъни алоҳида-алоҳида қўлланган [S]ли қурилмалар: *Бозорда одам йиғилипти, бўлипти одам.* (Ҳ.Ҳ.Ниёзий)

3.2.1. Икки [S]ли қурилмалар, асосан, икки кўринишга эга:

а) [S]лари бир хил шахсда: *Ҳаёт гўзал, ҳаёт мароқли, шунинг учун эрка кўнгул шог.* (Уйғун) *Чамаси Ойсултон тўғри гапирди, шекилли, ҳамма жим қолди.* (Б.Кербобоев);

б) [S]лари ҳар хил шахсда: *Аҳа, шунча шайтонликлар орада бўлган эканки, мен бундай сарсон бўлган эканман.* (Ҳ.Ҳ.Ниёзий) *Биз майдонга қолурмиз, сиз чакалакка урарсиз.* (Ҳ.Ҳ.Ниёзий) Бу каби қурилмаларнинг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, бир [S]ли гапларда бирор ҳаракат-ҳолат, воқеа-ҳодиса ва бошқалар ҳақида хабар берилса, тавсифи берилса, икки [S]ли гапларда булар бўрттирилиб кўрсатилади, алоҳида таъкидланади ва бу, албатта, қурилмалар таъсирини кучайтиришга хизмат қилади;

3) [S]лари алоҳида тарзда ифодаланмаган қурилмалар. Бунда [WPm] лар таркибидаги [Pm] қўшимчасига кўра шахс бир хил ёки ҳар хил бўлиши мумкин:

а) [WPm¹, WPm¹] *Аввал уйга бордим. Ҳаммани кўрдим, кейин кетдим.* (Газетадан) *Яхши иш қилмадингиз, Тоштемирни хафа қилдингиз.* (Ҳ.Фулом) *Чиқимдан қочяпсиз, лақиллатяпсиз.* (Ҳ.Фулом);

б) [WPm¹, WPm²]: *Тўфaxonни чақирай, жиндек ўтириш қилиб кетинг.* (Ҳ.Ҳ.Ниёзий) *...Юсуфга айтиб қўйгин, ёлғондан уйга кириб, осиб қўйсин.* (Ҳ.Ҳ.Ниёзий);

4) [S]лардан бири ифодаланган, бошқаси ифодаланмаган:

а) [(S – W₁Pm), W₂Pm]: *Мен нима гуноҳ қилдим, мунча хўрлайсизлар.* (Ҳ.Ҳ.Ниёзий) *Чоршанба куну бувим кўк тўнлик мозорга кетади, бир илож топиб ров бораман.* (Ҳ.Ҳ.Ниёзий)

б) [W₁Pm, (S₂ – W₂Pm)]: *Нима қилай, азрўйи-азал ироғаси шу экан.* (Ҳ.Ҳ.Ниёзий) *Қизни узоқ сақласанг, шунақа майдон маърақаси чиқади* (Ҳ.Ҳ.Ниёзий) *Модомики, қуда бўларканмиз, мен баъзи ножўя ҳаракатларингизни бетингизга солмоқчиман.* (Ҳ.Фулом)

3.2.2. Бир [S]ли ва алоҳида-алоҳида қўлланган [S]ли қурилмаларда шахснинг ифодаланиши турлича бўлиши мумкин, яъни [S] от ва бошқа бир қанча сўз туркумлари билан ифодаланиб кела олади:

1) бир [S] = от: *Айтган эди-ку, ҳар кимнинг ўзига инсоф берсин.* (Ҳ.Ҳ.Ниёзий); *Илойим паранжи қурсин, мени шундай қора кунларга солди.* (Ҳ.Ҳ.Ниёзий);

2) бир [S] = олмош: *Сиз ҳоҳ ишонинг, ҳоҳ ишонманг, катталиги уйдай келади.* (А.Қаҳҳор); *Парвоз ўзи гаплашди, ҳизни кўндирди.* (Ҳ.Ғулом);

3) бир [S] = сон: *Бугун келишди-ю, иккови алақаёққа даф бўлди.* (Ҳ.Ғулом); *Иккалангиз юз эликдан берасиз, бўлди-га.* (Ҳ.Ғулом) ва б.

4) Икки [S]лари = отга:

а) шахс жиҳатдан бир хил: *Ҳозир шундай замонлар келди, кишилар бахтини ҳам, мол давлатини ҳам меҳнатдан топа олади.* (Ас.Мухтор); *Ғўзаси чунонам етилибдики, кўсақлар нашватидек келади.* (С.Аҳмад);

б) шахс жиҳатдан ҳар хил: *Ёзувчи ажойиб асарлар яратиб бердики, булар ҳозиргача халқнинг қўлидан қўлига ўтиб келмоқда.* (Газетадан) *Меҳмон, саллангизни ё ўзингиз ечинг, ё биз ечамиз.* (Ҳ.Ғулом);

5) Икки [S]лари = олмош:

а) *Мен сизга ҳам ишонмайман, ҳа, сизга мен ишонмайман.* (Ҳ.Ҳ.Ниёзий) *Мен эшитдимки, сен кеча мукофот олибсан.* (Ас.Мухтор) *Мен илтимос қилдим, у келди. Сен ҳам биласанми, сиз эшитдингизми?* (Ҳ.Ғулом);

б) Икки [S]лари = сон: *Биринчилар машқларни тезда бажардилар, иккинчилар эса бажармадилар.* (Газетадан) *Қизиқ, бир кулади, бир йиғлайди.* (С.Назар) *Иккалалари ораларидан қил ўтмайдиган дўст эдилар, иккалалари ажралмасдилар («Шарқ юлдузи»);*

7) Икки [S]лари = отлашган сифат: *Гуллардан қизили – меники, оқлари сизга олиб келинган эди («Туркистон») Қўйнинг қиммати юнгида, одамнинг қиммати – сўзида.* (Мақол) *Сўзнинг ёмони – санчиқ, гарднинг ёмони – куюнчиқ.* (Мақол)

8) Икки [S]лари = сифатдош: *Эшитганлар ҳам айтишди, кўрганлар ҳам бор экан.* (С.Назар) *Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар.* (Мақол) *Билган билганин ишлар, билмаган бармоғин тишлар.* (Мақол)

Мана шу қурилмалар таркибидаги [S]лар биргина сўз, сўз бирикмаси, кенгайтирилган бирикмалар билан ифодаланиши мумкин:

а) *Шундай аёллар бўлади, улар ишқни эътиқоғ каби муқаддас тутади.* (Ойбек) *Сиз кетинг бу маҳалладан, ё биз кўчиб кетамиз.* (А.Қаҳҳор);

б) *Хотин кишининг юрагидан фарзанд доғи кетса кетади, бундай гапнинг алами кетмайди.* (А.Қаҳҳор) *Ишхонамизда бир минг беш юз оғам «АиФ»га, мингта яқин оғам «Туркистон»га ёзилиш истагини билдиришди. Оғам борки, ундан қолур яхши от. Юлдузни бенарвон урадиган — у, қўли гул йиғит — укаси эди.* («Муштум»);

в) *Ойдин қиш кечаси ҳам шундай гўзал, шундай улуғвор, ҳатто хизматкорларнинг хароб кулбаси ҳам, деворларга кимнингдир томонидан ёпилиб, йиғиштирилмай қолган таппилар ҳам алақандай бежирим манзара ясайди.* (Ойбек) *Ҳалиги китобни олиб келган кишининг овози бирдан пасайди, у синглимга тикилиб қолди.* (Газетадан)

3.3. [W] кўрсаткичига кўра қурилмалар турлари

Юқорида биз [S] кўрсаткичга кўра қўшма гапнинг айрим турларини кўриб чиқдик. [W] кўрсаткичга кўра ҳам [ҚГ]нинг жуда кўп турлари мавжуд, уларнинг айримлари ҳақида тўхтаймиз, чунончи:

1) [W]лари бир хил қурилмалар. Бунда қўшма гапнинг бу тури бир неча кўринишларга эга бўла олади. Бирида [W]лар бир хил (*Ховли олма, қўшни ол. Сиз гапиринг, кейин мен ҳам гапираман*), бошқасида [W] феълдан бошқа сўз туркумлари билан ифодаланган бўлади. [W₁, W₂]*нинг бу турларини санаб ўтамыз:*

а) [W]ларнинг ҳар бири феъл билан ифодаланади: *Бировга айта кўрманг — икковимиз ҳам балага қоламиз.* (С.Аҳмад)

а.1) [W₁], [W₂] = феъл + равишдош; *Хатни шошилиброқ ёзибсиз, бир амаллаб тушунибмиз. Тўйга мен ҳам бормабман, Зиёда ҳам бормабди. Борай—чи, кўрамыз;*

а.2) $[W_1], [W_2] =$ феъл + сифатдош кўрсаткичи: Мен кўрганман, ўзим гаплашганман. Ҳамма ёққа жимлик тушган эди, ҳеч қандай овоз келмас эди;

а.3) $[W_1], [W_2] =$ ҳаракат номи; Сенинг вазифанг – ишлаш, меники – жавоб бериш. (Газетадан) Одаги – шаллақилик қилиш, ўртоғининг одаги – жим туриш. («Муштум»);

б) $[W]$ ларнинг ҳар бири от (кенг маънода) билан ифодаланади:

б.1) $[W_1], [W_2] =$ бош келишигидаги от; Еганнынг ҳам оғзи-бурни қон, емаганнынг ҳам оғзи-бурни – қон. Сочи – супурги, қўли – косов. (Мақол);

б.2) $[W_1], [W_2] =$ чиқиш келишигидаги от: Сув – муздан, ариқ – селдан. Қўй семизи – қўйчидан, тўй тамизи – тўйчидан. (Мақол);

б.3) $[W_1], [W_2] =$ жўналиш келишигидаги от; Бу киши – уйга, биз – ишга. Ошни аясанг – ошга, нонни аясанг – нонга. Ёш келса ишга, қари келса – ошга. (Мақол);

б.4) $[W_1], [W_2] =$ ўрин – пайт келишигидаги от; Ишхонам ҳам – шу ерга, уйим ҳам – шу ерга. (С.Назар);

Мол озиғи – галага,

Эр озиғи – йўлига.

Овчининг ўлими – овга,

Сувчининг ўлими – сувга.

б.5) $[W_1], [W_2] =$ от (кенг маънода) + кўмакчи; учун: Китоб – сен учун, телефильм – биз учун; билан:

Эшак иши билан,

Тўнғиз тиши билан.

Ошнинг таъми туз билан,

Сувнинг таъми муз билан.

Тўғрисида: Менинг гапим ўғлимнинг ўқишга кириши тўғрисида (ҳақида), дугонамнинг гапи – қизи тўғрисида. («Муштум»);

б.6) $[W_1], [W_2] =$ от + дир: Ейишинг кепакдир, кийишинг ипакдир. (Мақол) Огамнинг балоси тил-забонидир, ул билан боғлиқ фойда-зиёнидир. («Асотирлар ва ривоятлар»);

6.7) [W₁], [W₂] = от + керак/лозим/зарур: Тулкига жон керак, овчига дори керак. Ҳаммасининг иши бор менга: бирига хизматим керак, бирига билимим керак. Менга ўзинг керак эмассан, сенинг номинг керак, неъматларинг керак. («Муштум»);

6.8) [W₁], [W₂] = от + тўлиқсиз феъл: Нима қилайки, кўнгли экан, ... тирикчилик экан. (С.Назар); Мен уларни танимас эдим: бири (каттаси) Норқўзининг синглицси экан, иккинчиси жияни экан. («Ёшлик») Ернинг ўн сўтиғи узумзор эди. Ўн сўтиғи ўрикзор эди. (Газетадан) И-е, бу қанақаси, мен унинг аммаси эмиш, сиз поччаси эмишсизми? («Муштум»);

6.9) [W₁], [W₂] = сифат: Осмон ола – ер ола. (Мақол) Эр кўяр бўлса, хотин ёмон, Хотин кўяр бўлса, эр ёмон. (Мақол) Ўртоғининг овози бир оз бўғиқроқ эди, ўзиники жуда майин эди. (Ш.Рашидов). Унинг шуҳрати ҳам баланд, обрўи ҳам зўр. (С.Бабаевский) Йигитга ё зар керак, ё зўр керак. (Мақол) Инсоннинг жони тошдан қаттиқ, кўнгли гулдан нозик. (Мақол);

6.10) [W₁], [W₂] = олмош: Эти сизники, суяги бизники. (Мақол) Гап қайтарган – улар, сўкиш эшитган – биз. (Газетадан)

[W₁], [W₂] = олмош + келишиқ кўшимчаси: Ишлаганинг – менга, ўрганганинг – ўзингга. (Мақол) Яхшилиқ ҳам ўзингдан, ёмонлик ҳам ўзингдан. (Газетадан)

[W₁], [W₂] = керак/зарур/лозим:

Катта уйга не керак,

Кичик уйга шу керак.

Сизга бу уйда нима керак, бизга ҳам шу керак-да, билдингизми? (Газетадан) Эшитдингми, унга сен зарурсан шу топда, мен эмас, сен зарурсан, ахир тушун. (С.Назар);

[W₁], [W₂] = олмош + кўмакчи: Ҳамма ҳамма билан, мулла доим сиз билан. (Газетадан); Ҳаммаси сизларга; булари – сен учун, олиб қўйганим – булар учун;

6.11) [W₁], [W₂] = равиш: Йўсанг – кўп, сочсанг – оз. (Мақол);

6.12) [W₁], [W₂] = сон:

Сендай қадди расо Фарғонада биттагина,

Мендай қаддингга адо Фарғонада биттагина.

(Қўшиқдан)

2) Ҳар хил [W]ли қурилмалар. [WP_m, WP_m] қурилмаларида [W] турли хил бўлиши мумкин, яъни қисмлардаги [W]лар ўзаро вариацияларда кела олади; чунончи:

а) [W₁] = от, [W₂] = феъл: *Мана мақтаган денгизингиз, шамол секин эсмоқда, Кайфиятингиз жойида, мўлжалланган ишлар бажарилди.* (С.Назар);

б) [W₁] = от, [W₂] = сифат: *Агирларга қил-қизил гилам лолалар гулзори гўзал, беқиёс. (Ойдин) Кемам ҳали шу кўрфазда, ҳеч қаерга жилмайди, чунки денгиз тинч.* (Ҳ.Ғулом);

в) [W₁] = от, [W₂] = сон: *Совхоз-чеккада, ҳашарчилар бригадаси – атиги иккита.* (Н.Сафаров);

г) [W₁] = от, [W₂] = олмош: *Комила яхши қиз, унинг уйи қаерда? ("Ёшлик") Раҳбаримизни, ҳамманинг кўзи – бизда. ("Шарқ юлдузи");*

д) [W₁] = от, [W₂] = равиш: *Зоиржоннинг ўзи зўр мутахассис-у, жаҳли тез-га.* (Ҳ.Назир);

е) [W₁] = сифат, [W₂] = от: *Ҳамма ёқ қоп-қоронғи, апрофда гарахтлар, оёқ остида майсалар.* (Газетадан);

ё) [W₁] = сифат, [W₂] = сон: *Ўн саккиз ёшлиларнинг ҳаммаси чиройли ва улар кўп-миллионларча.* (Газетадан);

ж) [W₁] = сифат, [W₂] = олмош: *У кишининг қўли узун, қўли қисқа – биз.* (Ш.Саъдулла);

з) [W₁] = сифат, [W₂] = равиш: *Об-ҳаво шароити ёмон, булувларнинг қайтиши секин. Соат яхши-ю, минут, секундига ҳам гап кўп. (С.Аҳмад) Тўрт томонингиз очиқ, кемангиз ҳаракати тез.* ("Шарқ юлдузи");

и) [W₁] = сифат, [W₂] = феъл: *Кўзим очиқ экан, қизингни қорачага бермайман. (М.Исмоилий) Мен бу уйда каттаманми, айтганим бўлади, ҳа.* ("Муштум");

й) [W₁] = сон, [W₂] = от: *Биз – ўнтамыз, ҳаммамиз – тўйга. Хабарингиз йўқми уларнинг мажлиси ўнда, бизники чоршанбада-ку!* (Н.Сафаров);

к) [W₁] = сон, [W₂] = олмош: *Колхозимизда қурилиш бригадаси – бешта, бешталасининг ҳам иши ўзича, мен – тўрттинчиман, бошқалар қани?* ("Муштум");

л) $[W_1]$ = сон, $[W_2]$ = равиш: Гапи битта, ҳаракати тез. (С.Назар) Хаёлга ботган улар иккиси, гаплашиши ҳам ҳар вақтдаги каби жуда секин. ("Муштум");

м) $[W_1]$ = сон, $[W_2]$ = феъл: Йиғилганлар кўпчилик, тез ҳал қиламиз. Йиққанним юзтача, олсангиз, олинг... ("Муштум")

н) $[W_1]$ = олмош, $[W_2]$ = от: Бу жой қаер экан, ҳамма томони чуқурлик. Ютганинг ўзингники, чайнаганинг гумон. (Мақол) Душман саккиз, дўст эгиз. (Мақол);

о) $[W_1]$ = олмош, $[W_2]$ = равиш: Қани бу ёққа, қайнингизнинг феъли тез. ("Муштум") Тўғри, ҳозир биргамиз, бундай пайтлар камдан-кам. (Р.Файзий) Фурурингиз чексиз, аммо рост гап шу. (Ҳ.Фулом);

п) $[W_1]$ = олмош, $[W_2]$ = сифат: Аҳмоқ – биз, қолганлар – аққли-га? ("Муштум") Ё, алҳазар. Бош механик, бу ким ўзи, бу – қил-қизил ёлғончими? ("Муштум");

р) $[W_1]$ = олмош, $[W_2]$ = сон: Биз баъзилар эмас, билиб қўйинг, биз кўпчиликмиз. ("Муштум") Мен ўйлаган қиз шу, сиз айтганингиз ўнган иккинчиси. (А.Р.);

с) $[W_1]$ = феъл, $[W_2]$ = сон: Унга айтинг:

Билганинг – бир тўққиз,

Билмаганинг – тўқсон тўққиз. ("Муштум")

Мусофирга қиз берма,

Шаҳри икки, кўнгли икки. (Мақол)

Ишнинг биринчи қисмидаги тўртинчи бандида $[W]$ таркибида «бор», «ўйқ» сўзларининг қўлланиши ҳақида тўхталинган эди. Юқоридагилардан фарқли равишда $[W_{Pm} + W_{Pm}]$ нинг қуйидаги кўринишлари борлигини қайд этамиз:

а) $[W_1]$ = бор, $[W_2]$ = бор:

Ҳар оғриқнинг давоси бор,

Ҳар эмгакнинг чораси бор. (Мақол)

Бозорда бари бор,

Пулинг бўлмаса, нари бор. (Мақол)

Икки сигир олганнинг айрони бор,

Икки хотин олганнинг вайрони бор. (Мақол)

б) $[W_1] = \text{йўқ}$, $[W_2] = \text{йўқ}$: Туяда юким йўқ, йиқилса, ғамим йўқ. (Мақол); Маъқул гапга қорув йўқ, камбағал ўлса, борув йўқ. (Мақол);

в) $[W_1] = \text{равиш}$, $[W_2] = \text{йўқ}$:

Тозанинг ошнаси кўп,

Бошига фойдаси йўқ. (Мақол)

Шариатга шарм йўқ, шариатнинг йўли кўп.;

г) $[W_1] = \text{сифат}$, $[W_2] = \text{йўқ}$:

Хўжаликнинг қорни тўқ,

Қули билан иши йўқ. (Мақол)

Бойнинг бир йўқлиги,

Очнинг бир тўқлиги. (Мақол)

3.4. $[Pm]$ кўрсаткичига кўра $[WPm, WPm]$ турлари, $[Pm]$ кўрсаткичига кўра $[WPm, WPm]$ нинг турлари жуда хилма-хилдир, негаки $[Pm]$ кўринишлари турлича. $[Pm]$ нинг таркиби ҳам ҳар хил. Чунончи, борди – бор + -ди;

бордим – бор + -ди + -м;

борганман – бор + -ган + -ман;

боргандек бўлди – бор + -ган + -дек бўлди;

боргандек бўлган эди – бор + -ган + -дек бўлган эди ва ҳ.

Кўриниб турибдики, $[Pm]$ ўз таркибига кўра хилма-хил ва мураккаб бўлиши мумкин. Масала моҳиятини тўғри очиш учун биз бир ёки икки $[Pm]$ ли қурилмаларни таҳлил қилишни лозим топдик.

3.4.1. Бир хил $[Pm]$ га эга бўлган қурилмалар ўз навбатида икки кўринишга эга:

А) айнан бир хил $[Pm]$ ли қурилмалар. Булар икки гуруҳни ўз ичига олади:

а) айнан бир хил $[Pm]$ ва бир хил $[W]$ ли қурилмалар, масалан, Бораман, аедим-у, бораман. (Х.Ғулом) типли гапларда ҳар икки қисм бир хил $[W]$ ва бир хил $[Pm]$ билан шакланган. Буларнинг асосий моделларини:

$\{(S_1 - W_1Pm_1), (S_2 - W_1Pm_1)\}$

$\{(S_1 - W_1Pm_1), W_1Pm_1\}$

$\{W_1Pm_1, (S_2 - W_1Pm_1)\}$

ва б. тарзда бериш мумкин. Мисоллар таҳлиliga ўтамиз:

а) *Кашшоф. Бўлди. Бўлди. Энди гапирмайман.* (Ҳ.Фулом)

б) *Акажон, акажон, айта қол,*

Сабримни тоширма, тоширма,

Акажон, акажон, айта қол,

Сирингни яширма, яширма. (Ҳ.Фулом)

в) *Бахтим бор, жон, бахтим бор.*

Бир умрга тахтим бор, жон, бахтим бор. (Ҳ.Фулом)

Бу бандлардаги гапларда [W] ва [Pm] қисмлари айнан бир хил. Улар қурилма ичида айнан қўлланган ва ёзувчи булардан ўз услубига мос равишда фойдаланган. Шу каби қурилмаларни (улар ёзувда нуқта билан ҳам, ундов ёки бошқа белгилар билан ҳам ажратилиши мумкин) биз шартли ҳолда **такрор гаплар** деб олдик (бу ҳақда шу қўлланманинг олдинги бўлимида тўхталганмиз):

б) айнан бир хил [Pm] ва ҳар хил [W]ли қурилмалар

б.1) *Хавоширланма: уйига бораман, кўраман.* («Ёшлик»):

б.2) *Ёр, энди гилинг билдир,*

бахтимни ўзинг кулдир. (Ҳ.Фулом);

б.3) *Одамга андиша керакдир, лекин ундан ҳам илгарироқ инсоф лозимдир.* (А.Қодирий);

б.4) *Буни бажариб қочармиз ёки бошқа бирор чора кўрармиз.* (Ҳ.Ҳ.Ниёзий)

Бу каби санашни ҳали давом эттириши мумкин, чунки [Pm]нинг чексиз кўринишлари мавжуд. Бундай қурилмалардаги [WPm]лар таркибининг бир қисми — [Pm]гина такрор қўлланиб келмоқда. Қурилманинг бу кўриниши

$\{(S_1 - W_1Pm_1), + W_2Pm_1\}$

$\{W_1Pm_1 + (S_2 - W_2Pm_1)\}$

$\{(S_1 - W_1Pm_1), (S_2 - W_2Pm_1)\}$

каби қолипларда ўз аксини топиши мумкин ва уларни шартли ҳолда **қисман такрор гаплар** деб номлаш мақсадга мувофиқ.

3.4.2. Ҳар хил [Pm]ли қурилмалар. Бу қурилмалар ҳам икки кўринишга эга:

1) Ҳар хил [Pm]ли ва бир хил [W] қурилмалар;

а) Мен онаман, сиз ҳам онасиз-ку, нега индамайсиз? («Шарқ юлдузи»);

б) Лола. Мен ўчмайман.... Умримда ўчганмасман. Лола (тажанг) Ё, тавба... Билмасам, билди. (Ҳ.Фулом);

2) ҳар хил [Pm]ли ва ҳар хил [W]ли қурилмалар:

а) Нозик, мен иккинчи сменадаман, уйга бўлиб тураман. (Ҳ.Фулом);

б) Гап шу, ишликлар ишга борсин. (Ҳ.Фулом);

в) Мен унга қаттиқ ёпишиб олган эдим, мана кўзимга бир мушт уриб йиқитди. (Ҳ.Фулом);

г) Ота тушмагур, трубкани қўйиб қўйди, қизиқ, буларга бир нима бўлганми? (Ҳ.Фулом);

д) Бу Аҳмадалинг янги пальто обермоқчи эди, нима, ваъдаси сўзга уриб қетганими? (Ҳ.Фулом)

Қурилма таркибидаги [W]нинг таҳлили у қанчалик кўп кўринишларга (ҳаммасини қамраб олиш мумкин эмас) эга эканлигини кўрсатади. Демак, наинки ҳар хил [Pm]ли, балки бир хил [Pm]ли қисмлар ҳам [W] билан бирга таҳлил қилинганда, қурилмалар жуда кўп, сон-саноксиз кўринишларга эга бўлиши табиийдир. Булар ҳам, асосан, юқоридаги каби қолипларда ўз аксини топади.

Қурилма қисмлари такрор ҳолда қўлланганидек, йиғиқ ёки ёйиқ ҳолларда ҳам қўлланади. Юқорида келтирилган гапларнинг кўпи ёйиқ тарзда қўлланган. Қуйидаги қурилма қисмларининг йиғиқ ҳолда қўлланишини кўриб ўтамиз:

1) фақат [W] ва [Pm]дан иборат. Бунда баъзан [Pm] ноль кўрсаткичга тенг бўлиши мумкин. Масалан:

а) Уришди, сўкишди, азоблашди. («Асотирлар ва ривоятлар»);

б) Биласанми, эй, билмайсан-га. (Ҳ.Ҳ.Ниёзий)

в) Кел. кўна қол. («Асотирлар ва ривоятлар»);

2) [S], [W] ва [Pm]дан иборат йиғиқ қурилмалар

а) У бизники, олиб кетамиз. («Асотирлар ва ривоятлар»):

б) *Биласанми, отанг ким?* (Ҳ.Ҳ.Ниёзий)

в) *Кўзим оғрияпти, кўз қаёқда-ю, оёқ қаёқда.* ("Асотирлар ва ривоятлар");

3) *Қурилманинг бир қисми йиғиқ, иккинчиси ёйиқ ҳолда қўлланган: биринчи қисм йиғиқ, бошқалари ёйиқ:*

а) *Кел, ўша жойда гаплашамиз.* (Ҳ.Ҳ.Ниёзий)

б) *Қўй, ўйлимни тўсма, музга айлана қолай.* ("Асотирлар ва ривоятлар") Буларнинг қолипи:

$\{ \{ W_1 P m_1, (X_1 - W_2 P m_2) \} \}$;

$\{ \{ W_1 P m_1, (W_2 P m_2), (-W_3 P m_3) \} \}$ ва б.

$\begin{matrix} \swarrow T_1 & \searrow T_2 & ? \end{matrix}$

в) *иккинчи қисми йиғиқ, биринчи қисми ёйиқ:*

Қонингдан чалпак пишираман, биласанми? (Ҳ.Ҳ.Ниёзий)

Унинг мугдаоси нима, билмайман. (Н.Сафаров)

Мен уйимга беркинаман, ким, бор, гаплаш. (Ҳ.Фулом);

г) *йиғиқ ва ёйиқ қисмлар аралаш ҳолда қўлланган:*

Борди-ю, куним битиб, вафот этсам, йиғи-сиғи, оҳ-воҳ қилиб ўтирманглар. («Асотирлар ва ривоятлар») $[W_1 P m_1, W_2 P m_2 \rightarrow W_3 P m_3]$

Аввал уйга бордим, борсам, Норбойвачча билан икковлари ўлтирган экан. (Ҳ.Ҳ.Ниёзий) $[W_1 P m_1, W_2 P m_2 \rightarrow W_3 P m_3, W_4 P m_4]$

Уйланмоқчимисан, келин ким, қудаларимиз ким, биз ҳам билиб қўяйлик. (Ҳ.Фулом) $[W_1 P m_1, W_2 P m_2, W_3 P m_3, W_4 P m_4]$

3.4.3. Қўшма гап таркибидаги [Pm] бирлиги бир хил ва ҳар хил замон, майл, сон ва б. қўшимчалар шаклида келади. Бир хил замон билан шакланган [Pm]лар ҳақида такрор гаплар бобида гапирган эдик. [Pm]нинг бир хил ва турли хил замон қўшимчалари доирасида бўлиши ҳам жуда кўп учрайди. Буни мисолларда кўриб чиқамиз:

1) -ди ва -ди: *Ойгул туриб эрта тонг,*

Қўшинларга урди бонг,

Соқчиларни уйғотди,

Бошлиқларга сўз қотди... (Ҳ.Олимжон)

2) -ди ва -ган: Мен уни қўрганман, ammo орамизда хат ёзиб, жавоб олиш бўлди. (С.Айний);

3) -ди ва -ган эди: Мен ҳам эшитдим, ҳаммасини Гулчеҳрага гапириб берган эди. («Ёшлик»);

4) -ди ва -(а)р эди: ... анча бўлди, йўли узоқ, етиб келар эди. (М.Солиев);

5) -ди ва -моқда эди: ... милтиқ, пулемёт ва автомат отишлари давом этмоқда эди, ... у югурганича қишлоққа кириб борди. (А.Қаҳҳор)

6) -ди ва -моқчи эди: Хушмўйлов йигит қулочкаш қилиб офицернинг калласига солмоқчи эди, Аҳмаджон қўлини тутди. (А.Қаҳҳор);

7) -ди ва -ган экан: Ошни келтирдилар, ҳақиқатан ҳам, сергўштгина, серёққина сузган эканлар. (С.Айний);

8) -ди ва -ган эмий: Сизни айбладилар, баъзи вазибаларни қўлга олган эмишсиз... (Ойбек);

9) -ди ва -ган эмас: ... мен бордим, у ҳали келган эмас;

10) -ди ва -ган бўлди: ... жўрттага дағил юрди, йўталди айвон олдига ечилган кавушларга қоқилган бўлди. (Ойбек);

11) -ди ва (и)б-ди экан: ... гаплашолмадим, ўхлабди экан. ...гаплашолмадим, ўхлаб қолибди экан. (Н.Ҳусанов);

12) -ди ва -а(й) - -ди - -ган бўлди: Дориларни ишлатиш уларнинг миқдорини аниқлаш, шулардан дорилар тайёрлашга ўргандим, яраларни ажратадиган бўлдим. («Чор дарвеш»);

13) -ди ва -ган бўлар эди: ...бир неча бор бордик, агар у одамнинг қадрига етса, бирор марта йўқлаб келган бўлар эди. («Шарқ юлдузи»);

14) -ди ва (и)б олди: ...мен ҳикоя қилдим, ...улар ёзиб олишди. (Ш.Рашидов);

15) -ди ва -гандай бўлди: ... мен қараб турдим, ... кўчириб олгандай бўлди. («Муштум»);

16) -ди ва -ган бўлса керак: ...мен эшитдим, ...борган бўлса керак. (М.Зафаров);

17) -ди ва -са бўлар экан: Қизил гул орасида мен сени қўриб қолдим. Кўрмасам, бўлар экан, ишқинга қуйиб қолдим. (Қўшиқдан);

18) -ди ва -гиси келди: ... ҳамма нарсани билиб олгиси келди, аммо сўрамади. («Гулистон»);

19) -ди ва -са бўладими: Укам билан ўтин теришга ўрмонга бордик, қаршимиздан йўлбарс чиқиб қолса бўладими. (Эртақдан);

20) -ди ва -ай деб қолди: ...кеча бокқа бордим, мевалар пишай деб қолибди;

21) -ди ва -ган бўлмасин: Деҳқонбойни жўнатдим, ...бор-ўғимизни ташиб кетган бўлмасин яна. («Муштум»);

22) -ди ва -ган бўлса эди: ... бормасликка қарор қилдим. У буну тўғри тушунган бўлса эди;

23) -ди ва -(а)й деди: Мен отландим, у ҳам борай деди;

24) -ди ва -(и)ши керак эди: Мен бордим, унинг ҳам бориши керак эди.

Биз юқорида ўтган замон битта кўринишининг бошқа 24та кўриниши билан бирга келиб, қўшма гап қисмлари кесимларини шакллантиришини кўриб ўтдик. Агар яна ўтган замон ҳар бир кўринишининг бошқа кўринишлари билан қўлланиб, қўшма гап қисмлари кесимларини шакллантиришини санашни давом эттирсак, бу сирани 318тага етказишимиз лозим бўларди. Шу йигирма тўрттаси билан чегараланиб, қуйидагича хулоса қиламиз: қисмларининг кесимлари ўтган замон формасида бўлган қўшма гап қисм (компонент)лари лозим бўлган даражада мустақил бўлиб, уларнинг (342 та кўринишининг) ҳар бирини содда гап шаклига келтириш мумкин.

Худди ўтган замондагидек, қўшма гап қисмларининг кесимлари ҳозирги замоннинг бир хил ёки турли хил кўринишлари шаклида келади.

1. Бир хил шаклда: *Кейинги вақтларда мана шу нарса сезилаётибди, сезилаётибди эмас, очиқ кўринаётибди.* (А.Қаҳҳор) ...*Шабада эсмоқда, ... қушлар сайрамоқда, ... ўқиялман, ёзаялман,...*

2. Турли хил шаклда:

1) -яп(б), -ётир, -ётиб ва -(и)б юрмоқ/ўтирмоқ/турмоқ/ётмоқ: Мен ишлаб турибман, у эса жағи тинмай гапирябди. («Гулистон»);

2) -яп(б), -ётир, -ётиб ва -моқда: Мен ёруғ тунда эгатларга сув таратябман, ой эса тоғлар орқасиа ўтиб, секин-секин яширинмоқда. («Қишлоқ ҳақиқати»);

3) -яп(б), -ётир, -ётиб, -моқда экан/эмиш: Биз яйловда тинчгина яшайбмиз, ҳамма нарсамиз бор, у эса кетишга отланмоқда эмиш. («Қишлоқ ҳақиқати»);

4) -яп(б), -ётир, -ётиб ва ёт- -ган экан/эмиш/эмас: ...кутябман, ...ишлаётган экан, ...;

5) -яп(б), -ётир, -ётиб ва ёт + -ган бўлса керак, -ёт, -ган бўлиши мумкин: ...кутябсан, ...ишлаётган бўлса керак, ...

Аниқ ҳозирги замоннинг юқоридагилардан бошқа кўринишлари ҳам бор, албатта. Бир хиллик хусусиятига эга бўлганлиги учун улар устида тўхташни лозим топмадик.

Мавжуд адабиётларда **-а, -ў** формасидаги равишдошнинг шаҳс-сон қўшимчалари билан тусланишидан англашилган замон ҳозирги-келаси замон дейилиб, ҳозирги замон таркибида ўрганилади.

Бизнинг назаримизда, бу замонни иккига бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир:

А) келаси замон;

Б) ҳозирги – келаси замон.

Биринчисида ҳаракат-ҳолатнинг фақат келаси замонда юз бериши назарда тутилади. Бундай вақтда, ўрни билан, эртага, инди, келгусида сингари сўзлар ишлатилади. Иккинчисини иккига бўлиб ўрганиш қулай ва уларни шартли ҳолда қуйидагича аташ мумкин:

А) доимий ҳозирги-келаси замон;

Б) муддатли ҳозирги-келаси замон.

Биринчисида узлуксиз доим юз бериб турган воқеалар кўзда тутилади: *Қуёш иситади. Ой ёритади. Ер ўз ўқида ва қуёш атрофида айланади. Инсон туғилади, ўлади...*

Иккинчисида ҳаракат-ҳолатнинг нутқ сўзланиб турган вақтда ва ундан кейин ҳам маълум муддатгача юз бериши эътиборга олинади: *У институтда ўқийди, мен заводда ишлайман каби.*

Худди ўтган ва ҳозирги замонлардагидек, қўшма гап қисмларининг кесимлари келаси замоннинг бир хил ёки турли хил кўринишлари шаклида келади.

1. Бир хил шаклда: *Ҳаялламай дарров бундан боринглар. Бошин кесиб, уни дорга илинглар.* (Халқ оғзақ ижодидан). *Ширин гапга учма, мақтанганни қучма.* (Мақол)

Бу севгимиз сира сўнмайин,

Қуёш каби мангу қулажак,

Янги турмуш, янги муҳаббат

Янги мерос бўлиб қолажак. (С.Жўра)

2. Турли хил шаклда:

1) буйруқ майли ва **-а, -й** кўрсаткичи: *Мен ўтириб ишлайман, сен йўлингдан қолма.* (Газетадан);

2) буйруқ майли ва **(-а)жак** кўрсаткичи: *Сиз ўқинг, мен тинглаяжакман.* Бу хил мисоллар сезиларли даражада кам учрайди;

3) буйруқ майли ва **-(а)р** кўрсаткичи: *Вақт топсам, бораман, сиз келиб турарсиз;*

4) буйруқ майли в **-диган** кўрсаткичи: *Сиз боринг, мен қоладиганман. ... .. қоладиган бўлдим;*

5) буйруқ майли ва **-моқчи** кўрсаткичи: *Сиз боринг, мен қолмоқчиман. Мен бормоқчи эмасман, сиз боринг...;*

6) буйруқ майли, эгалик қўшимчали сўз ва **керак, ...;** мумкин; **шарт** сингари бирликлар: *Сиз хавотирланманг, мен топшириқни бажаришим шарт.* («Муштум»)

Келаси замоннинг буйруқ майли кўриниши бошқа кўринишлари билан келиб, қўшма гап қисмлари кесимларини шакллантирганидек, бу замоннинг ҳар бир кўриниши бошқа кўринишлари билан келиб ҳам қўшма гап қисмлари кесимларини шакллантира олади. Юқорида ўтган, ҳозирги ва келаси замонлар ҳар бирининг турли хил кўринишлари, бу кўринишлар (турлар)нинг ҳар бир замон доирасида бир-бири билан бирга келиб, қўшма гап қисмлари кесимларини шакллантириши кабилар кўриб ўтилди. Энди шуни ҳам қайд қилиш лозимки, турли хил замонларнинг кўринишлари бир-бири билан аралаш ҳолда келиб ҳам қўшма гап қисмлари кесимларини шакллантириш имкониятига эга ва бу имконият доираси жуда кенг. Бу кенг доира тасаввурда сезилиб турганлиги учун уларнинг ҳар бирини батафсил баён этишга зарурият топмадик.

3.4.3.1. Биз бу ерда феъл майллари, уларнинг кўринишлари ҳақида махсус тўхтаб, таҳлил қилиб ўтирмаймиз. Чунки мавжуд

адабиётларда майл категорияси тўғрисида қайд этилган маълумотлар ҳозирча етарлидир. Бизнинг ҳозирги вазифамиз феъл майлларининг қўшма гап ҳосил қилишда қай даражада иштирок этишини ёритишдан иборатдир.

Феъл майллари категорияси худди нисбат категориясидек, қўшма гапларни вужудга келтиришда фаол қатнашиб, қўшма гап қисмлари кесимларини шакллантиради. Кесимларни, шу билан бирга, қўшма гапларни шакллантиришда феъл майлларининг ҳар бири алоҳида ва аралаш ҳолда иштирок этади. Энди биз шуларни қуйида кўриб ўтамыз:

1. Аниқ майл. Бунда қўшма гап барча қисмларининг кесимлари аниқ майлдаги феъл билан ифодаланади: ...улар келади, биз кетамиз. Биз кетамиз, улар келади.

2. Аниқ ва буйруқ майллари. Бунда қўшма гап қисмларидан бирининг кесими аниқ, бошқа бирининг кесими буйруқ майлидаги феъллар орқали шаклланади; ...Қулоқ солингиз, куйлаябди. Куйлаябди, ... қулоқ солингиз. Кетаверсин, буёғини ўзимиз элаймиз. ....элаймиз, кетаверсин.

3. Аниқ-буйруқ-истак. Сен бориб келдинг, энди мен бориб келай. ...бориб келай, ... бориб келдинг. Содда гап: Бориб келай. Бориб келдинг.

4. Аниқ-шарт-истак. Шарт-истак майли икки хил шаклда бўлади:

а) «-са»;

б) «-са» + тўлиқсиз феъл тусида.

Қўшма гап қисмларининг кесимлари шарт-истак майлининг икки кўриниши шаклида ҳам келади:

Мен бориб келдим, энди сен бориб келсанг. Мен бориб келдим, энди сен бориб келсанг — эди
экан.

...бориб келсанг, ... бориб келдим.

...бориб келдим, ... бориб келсанг эди.

...бориб келсанг эди, ... бориб келдим.

Содда гап: ... бориб келсанг эди.; ... бориб келдим.

5. Буйруқ-буйруқ: Йиғлама, Турсуной, кавуш-махсингни кий, сочингни бошингга ўра, рўмол ўраб ол. (А.Қаҳҳор)

Йигитлар, меҳмонларни ўлка бўйлаб кездиринг, боримизни кўрсатинг илган-игнасигача, халқлар биродарлигини нуқта-нуқта сездиришг. (Ғ.Ғулом)

6. Буйруқ-буйруқ-истак: *Ўртоқжон, тезлатайлик, шу бугундан қолмасин!* (Р.Файзий) Бу қўшма гапнинг «тезлатайлик» қисми буйруқ-истак маъносини ифодаласа, «қолмасин» қисми буйруқ маъносини ўзида акс эттиради. Бундай қўшма гап қисмларининг ҳам ўрнини ўзгартириш, қисмлари орасига ёзувда нуқта қўйиб, қўшма гапни содда гапга ўтказиш имкониятига эгамиз.

7. Буйруқ-истак-буйруқ-истак: *...борай, кўриб келай. ...кўриб келай, ...борай, ... бора қолай, ...кўриб кела қолай. Борай. Кўриб келай. Бора қолай. Кўриб кела қолай.*

Феъл майллари бобида текширишимиз шуни кўрсатадики. Баъзи майлдаги феъллар (шарт-шарт), шунингдек, турли майлдаги феъллар жуфт-жуфт келиб (шарт-буйруқ-истак, шарт-истак, буйруқ-истак-шарт-истак,...), ҳамма вақт ҳам кўзда тутилган қўшма гапларни ҳосил қилавермайди.

3.4.3.2. Феъл майллари қўшимчаларидек қўшма гап турлари кесимларининг шаклланишида феъл нисбат қўшимчалари ҳам ўз мавқеига эга. Уларнинг ҳар бири ўз доирасида ва бошқалари билан алмашилиб қўлланиши ҳам қўшма гап таркибида унумлидир, масалан:

а) ўз доирасида: *Ҳа, ўзим ўқитгирдим, ёзгирдим, нима бўпти?* (Ш.Холмирозев);

б) ҳар хил доирада: *...келтирдим, ...нариги соҳилга ўтказиб қўйилди.* (Ж.Шарипов);

...бериб юборган эдим, ...кийиб олишибди-я! («Шарқ юдузи»);

... териб бўлишди, ... олиб ҳам кетилди, ҳеч ким ғинг демасди. (К.Исҳоқов);

... тузоққа илгинди ва гарров бошидан жудо қилинди. (Х.Тўхтабоев)

Биз юқорида, асосан, икки хил нисбатдаги феъл билан ифодаланган кесимнинг қўшма гап қисмлари вазифасида келиши устида тўхтадик. Қўшма гап қисмлари, ўрнига қараб, уч ва ундан ортиқ турли хил нисбатдаги феъллар билан ифодаланган кесимлар орқали ҳам шаклланади. Худди шунингдек, бир нисбатдаги кўп феъллар билан ифодаланган кесимлар ҳам қўшма

гап қисмлари бўлиб кела олади. Умуман, [Pm]нинг таркибий қисмларини ташкил қилувчи қўшимчалар уларнинг қўлланиши, жойлашиши, бир-бири билан алмашилиб келиши каби бир қанча масалалар борки, уларни ишнинг бир қисмидагина қамраб олиш ниҳоятда мушкулдир.

3.4.3.3. Қўшма гап таркибида бошқа бирликлар қаторида қисмлар ўртасида қўлланган боғловчи, юкламалар ҳам учрайди.

Қўшма гаплар анъанавий синтаксисда боғловчиларга асосланган ҳолда тасниф қилинади. Бу ҳақда ишимизнинг бошида фикр юритилган. Қисмлари тенг боғловчилар билан бириккан қўшма гаплар анъанага кўра боғланган, эргаштирувчи боғловчилар билан бириккан қўшма гаплар эргаш гаплар деб иккига бўлинади. Боғланган қўшма гап қисмларининг ўзаро тенглиги, эргаш гапли қўшма гап қисмларининг нотенглиги, яъни уларда бош ва эргаш гаплар бўлиб, эргаш гашнинг бош гапга тобелиги таъкидланади. Шу талқин асосида бир гапни таҳлил қилайлик: Кўп меҳнат қилинди ва ҳосил яхши бўлди. қурилмаси икки қисмли қўшма гап бўлиб, унинг қисмлари тенг боғловчи ва ёрдамида бирикади. Бу икки қисмли қўшма гапнинг бошқа вариантлари ҳам бор:

1. Кўп меҳнат қилинди, ҳосил яхши бўлди.
2. Кўп меҳнат қилинди, шунинг учун ҳосил яхши бўлди.
3. Кўп меҳнат қилинди ва шунинг учун ҳосил яхши бўлди.
4. Кўп меҳнат қилинди, чунки ҳосил яхши бўлди.
5. Кўп меҳнат қилинди, натижада ҳосил яхши бўлди.
6. Кўп меҳнат қилинди ва натижада ҳосил яхши бўлди.
7. Кўп меҳнат қилинди, шу сабабли ҳосил яхши бўлди.

Келтирилган гапларнинг қайси бирини олиб текширсангиз ҳам, сабаб-натижа мазмуни англашилишига ва қисмларидан бирининг (ҳосил яхши бўлди) мазмунан нисбий мустақил, иккинчисининг нисбий тобе эканлигига иқрор бўласиз. Шундай бўлгач, нега улардан бирини боғланган, иккинчисини эргаш гапли, учинчи хилини боғловчисиз қўшма гап деб ҳукм чиқарамиз?! Назаримизда, юқоридаги гапларнинг ҳаммаси мазмунан бир планда турувчи, яъни бир типли қўшма гаплардир. Негаки, бу гаплар таркибида келган боғловчиларнинг ҳаммасини тушириб қолдириш, қисмлар орасига нуқта (.) ёки вергул (,) қўйиш ва уларни бемалол мустақил равишда қўллаш мумкин. Шу каби гаплар таркибидаги бирор гап бўлаги қўлланмаса, қурилма

мазмунига путур етади, боғловчи воситалар (парадигмада берилган хоҳлаган боғловчи) ишлатилмаса ҳам, бу ҳол рўй бермайди (Буни биринчи мисол асосида жадвал ёрдамида кўриш мумкин). Қўшма гап қисмлари орасида қўлланадиган боғловчиларни ҳар бири устида тўхташнинг иложи йўқ. Аммо айримлари ҳақида фикр юритишни лозим деб топдик. Масалан, деб, дея элементини айрим олимларимиз боғловчи, айримлари қўшма (составли) кесимнинг бир қисми деб шарҳлайдилар. А.Н.Кононов бу сўз ҳақида «... превратилось в союзное слово, соединяющее два самостоятельных предложения в сложноподчиненное предложение» [133] деса, М.Асқарованинг фикрича, деб боғловчи сўз эмас, кесимнинг бўлаги ва олима: «Это слово не употребляется самостоятельно, а выступает в структуре составных сказуемых в формах деб айтди, деб гапирди, деб сўради и т. д., и оно как по значению, так и по функции, почти идентично с глаголом» [36] деб ёзади.

Деб/дея бирлиги қўшма гап қисмларини бириктиришга хизмат қилиши ҳақидаги фикрга эътироз йўғ-у, лекин бу ҳар доимдаги ҳол деб бўлмайди. Умуман, бу бирлик қўшма гапнинг ҳар икки типини вужудга келтиришга хизмат қилади. Биринчи типда қўшма гап қисмлари (компонентлари) алоҳида тарзда қўллана олади ва гапларнинг энг кичик қолипини [WPrn, WPrn] ташкил қилади. Бу қисмларнинг ҳар бири мустақил равишда келиши мумкин. Чунончи, деб ни тенг қисми қўшма гап компонентларини бириктиришга хизмат қилувчи бошқа боғловчилар қаторига қўшиш мумкин:

...кетаман ва у келди	}	= ...кетаман. ...келди.
...кетаман, аммо у келди		
...кетаман, чунки у келди		
...кетаман, шунинг учун у келди		
...кетаман деб, ...келди		

Қўшма гап таркибий қисмларидан бирида деб бирлиги қўлланганида шу компонент кесимининг биринчи қисми турлича шаклланган бўлади ва у ўзидан кейин бошқа бир компонентнинг келишини талаб қилмайди:

а) феълнинг аниқ финит формаси ва деб: *Ҳозир мен пул олиб келаман деб, хужрага қараб югурдим.* (С.Айний) *Иш тамом бўлгач, болалар овқатланишади деб, бирдан шийпон томон йўл олдилар.* (Ҳ.Назир);

б) феълнинг буйруқ майли формасида;

Анорхоннинг қўли куймасин деб, Собир ўзи қумғонларни илдам ўчоқдан олди. (Ойбек) Етимлар ўқисин деб, ҳукумати кўп мактаблар очиб, катта имкониятлар яратиб берди. (А.Турсун);

в) феъл от (кенг маънода): ва тўлиқсиз феъл: Меҳмонга бирга борар экансиз деб, тайинлабди. (Газетадан) Ҳошимжоннинг ишларига қараб, ғўзамиз дуруст экан деб, оз бўлмаса гафлатда қолай дедим. (С.Аҳмад);

г) «бўлмоқ» феъли ва деб: Ёвлар яксон бўлсин деб, ҳеч бир қолмай ўлсин деб, йиғилар жанг бошлади, ёвлар қоча бошлади. (Ҳ.Фулом) Саида тез бўл деб, келибди, бораими? (Газетадан) Биринчи мисол тўрт қисмдан иборат, биринчи жуфтлик кесимлари бир хил, иккинчи жуфтлик кесимлари бир хил шакланган. Иккинчи мисолда қисмлардан фақат биттаси бўл деб формасида келган ва у йиғиқ, кейинги иккитаси икки составли йиғиқ, бири дарак, бири сўроқ мазмунидаги гапдир.

д) «бор», «йўқ» сўзлари: Ватан учун жангга бор деб, қурол бердинг қўлимга. (Ҳ.Олимжон) Бирор ерга туйнук йўқмикан деб, тахта деворни кўздан кечириб юрган эди, бир той пичанга йўлиқиб қолди. (А.Толстой);

е) от (кенг маънода): Сизга таянади республикамиз, ўзимнинг лобарим, чечан қизим деб. (Ҳ.Фулом) Бу мисолда компонентларнинг инверсияга учраш ҳолати акс этган (Ўзимнинг лобарим, чечан қизим деб, Сизга таянади республикам каби);

ё) «мумкин», «лозим» каби сўзлар ва деб: Гавҳар муҳаббат ҳақида ёзишдан тортинган бўлиши мумкин деб, сира ўйламадим. (П.Қодиров). Шу гап лозимми деб, ўйламадингми? (Газетадан) ва ҳ. деб бирлигининг [WРm, WРm] таркибида қўлланиши, асосан, шулардан иборат. Унинг (деб) [WРm→WРm] таркибида келиши ҳақида ишнинг кейинги бандларида тўхталинади.

Юқоридаги сўзлардек шунинг учун, шу сабабли бирликлар ҳам ҚҒ таркибида кўп қўлланилади.

Шунинг учун, шу сабабли/шу сабадан/сабабки бирикмалари қўшма гап таркибида келганда, қисм кесимлари турли бирликлар билан шаклланади:

а) асосан, феъл билан: Биз ерга кўп куч сарф қилдик, шунинг учун ҳосил мўл бўлди. (Ойбек) Бизнинг турмушимиз унга ёқмайди, шу сабадан мен рози эмасман. (С.Бабаевский);

б) от ва бўлмоқ боғламаси: Қишлоқ обод бўлди, шунинг учун менинг кўнглим шод. (Ҳ.Фулом);

в) равиш ва боғлама: *Уйда меҳмонлар кўп бўлди, шу сабабли қизлар ён қўшничида бир хонани эгалладилар.* (Ойбек);

г) феъл ёки от (кенг маънода) ва тўлиқсиз феъл: *Она уни анчадан буён кўрмаган эди, шунинг учун биринчи қарашдаёқ кўзига ташланган нарса қизгинанинг ғайри табиий тўлалиги бўлди.* (М.Горький) *Камола ёш эди, шу туйфайли хавф, гумон ва ғусса унинг юрагига юк бўлиб узоқ туролмади.* (Р.Тагор);

д) от (кенг маънода): *Ҳаёт гўзал, ҳаёт мароқли, шунинг учун эрка кўнгул шод.* (Уйғун) *Ёвларга осмон тутундир, шунинг учун бағри бутундир.* (Ҳ.Олимжон);

е) "бор", "йўқ" сўzlари билан: *Чақиргани йўқ, шунинг учун бормадик ва б.*

Қўшма гап таркибида шунинг учун каби бирикмаларнинг фақат иккинчи қисм бошида келиши шарт эмас. Қисмлар ўртасидаги муносабат ҳам ҳар хил бўлиши мумкин: ҳам тобеланиш, ҳам тенглашиш ва ҳ. Лекин бу муносабатларнинг вужудга келишида боғловчилар ўз ҳиссасини қўшмайди. Масалан: *Экинзорларда қумзорлардагидек тойғоқ йўқ эди, шамол ҳам орқадан эсарди, шунинг учун унга қараб боришим унча қийин эмасди.* (С.Айний) (1) *Ҳали айтдимки, Аччида кетаётганида кўзимга йўлбарсдек кўринди, шунинг учун шу кетганимча у ерга қайтиб борган эмасман.* (А.Қаҳҳор) (2) *Шунинг учун ажабландимки, мен хат ташувчилик хизматим бараварига бундай "мукофот" кутмаган эдим, шунинг учун газабландимки, бу жазо мен учун бутунлай ҳақсизлик эди.* (3) мисоллардан (1) ва (2)-лари уч қисмли қўшма гап бўлиб, қисм кесимлари [2-(1: -ди +м-ку), (2: +ин-ди), (3:-ган эмасман)]; [3-(1: +ди+м-ки),(2: -маган эдим), (3:-дим-ки), (4:эди)] турли воситалар ёрдамида шаклланган ва улар ўртасида тенгланиш муносабати мавжуд.

Кўриниб турибдики, қўшма гап қисмлари орасида қўлланган боғловчилар улар [ҚҒ]нинг турларини вужудга келтирмайди ва шунинг учун бу воситага асосланиб гап турларини белгилаш нотўғридир.

3.5.0. Юкламалар, уларнинг турлари, маъно нозикликлари ўзбек тилшунослигида ўрганилган. Биз бу ерда улар ҳақида баъзи бир маълумотларни бериш билан чегараланамиз.

Маълумки, юкламалар ёрдамчи бирликлардан бири бўлиб, гапдаги бирор бўлакка қўшилиб келади ва шу гапнинг асосий мазмунига қандайдир бир қўшимча маъно-мазмун юклайди. Масалан, Келди гапи инсон ёки бирор бошқа жонли предметнинг

турган жойидан қўзғалиб, қаёққа томондир ҳаракат қилганлигини кўрсатади. Шу гапга -ку юкламаси қўшилса, таъкид; -ми юкламаси қўшилса, сўроқ маъноси англашилади: Келди-ку. Келдими? каби. Демак, Келиш ҳаракати Келди гапи ифода этган асосий мазмун бўлса, юкламалар қўшилгандан кейин англашилган таъкид, сўроқ маънолари эса шу гапга юклатилган қўшимча мазмундир. Юкламаларнинг вазифаси бу билан чекланмайди. Улар, ўрнига қараб, гапнинг асосий бирликларидан бири сифатида уни, яъни гапни шакллантиришда ҳам иштирок этади. Фикримизнинг исботи учун юқоридаги гаплар (Келди-ку, Келдими?) билан бошқа гапни қиёслаб кўрамиз. Масалан, Келди-ку. Келдими? гапларидан юкламаларни олиб ташласак ҳам, гап гаплик ҳолатини йўқотмайди. Отанг қалай, бардамми? (Ж.Шарипов) қурилмасида эса ўзгача ҳолатни кўрамиз. Яъни қурилмадан -ми юкламаси олиб ташланса, гап гаплик ҳолатини йўқотиб, Отанг қалай, бардам шаклини олади. Бу хил қурилмаларнинг ўзбек тилида ишлатилиши одатдаги ҳолат эмас.

Содда гапларни шакллантиришда юкламаларнинг роли бўлганидек, қўшма гап ҳосил қилишда ҳам уларнинг маълум даражада роли бор.

Юкламалар қўшма гапда икки хил вазифада келади: 1. Юклама вазифасида. 2. Юклама-боғловчи вазифасида. Биринчи вазифасида қўшма гапнинг икки жойида қўлланади: 1) қўшма гап қисмлари ўртасида; 2) қўшма гап охириги қисмининг охирида. Иккинчи вазифасида фақат қўшма гап қисмлари ўртасида ишлатилади. Юкламалар қўшма гап охирида келганда фақат юклама, қўшма гап қисмлари ўртасида келганда: а) юклама; б) юклама – боғловчи вазифасини бажаради. Энди мисолларга мурожаат қиламиз: 1. *-Тўғри-ю, лекин мен ишингизга боғлиқ қисмини айтмоқчиман-га.* (Ж.Шарипов) 2. *Нима ҳам бўлди-ю бултур ер чопаетган Пөлвонга Жумагул бехосдан тўқнаш келиб қолди, кўзлар-кўзларга қадалди-ю, дилга дил пайванг бўлди.* (Ж.Шарипов) Биринчи мисол икки қисми қўшма гап бўлиб, ҳар икки қисмида ҳам юклама бор. Бу юкламаларнинг бири (-ю) тасдиқни билдирса, иккинчиси (-да) таъкидни акс эттиради. Шакл-вазифа таҳлили асосида юкламалардан воз кечиш, қўшма гапни бемалол содда гапга ўтказиш мумкин, чунки формал томондан бир қисмнинг бўлиши иккинчи қисм мавжудлигини талаб этмайди. Иккинчи мисол тўрт қисми қўшма гап бўлиб, унинг биринчи ва иккинчи, учинчи ва тўртинчи қисмлари орасида -ю бирлиги ишлатилади. Назаримизда, шу иккита -ю

Данан бир хил вазифада эмас. Уларнинг биринчиси юклама-боғловчи бўлиб, эслатиш маъносини ифодалаш билан бирга, қўшма гап қисмларини бириктиради ҳам. Иккинчиси, яъни **учинчи** ва **тўртинчи** қисмлар орасидаги соф юкломанинг ўзидир.

Масалани янада ойдинлаштириш учун битта-иккита мисолни яна таҳлил қилиб кўришга тўғри келади. Бу учун қуйидаги гаплардан фойдаланамиз:

1. Дўстим хафа бўлмайди.
2. Дўстим, хафа бўлмайди.
3. Дўстим-ку хафа бўлмайди.
4. Дўстим-ку, хафа бўлмайди.

Юқорида келтирилган мисолларнинг биринчиси икки бош бўлакли йиғиқ содда гап. Иккинчисидан икки хил фикр англашилади: а) ундалма ва кесимдан иборат бўлган содда гап; б) икки қисмли қўшма гап. Биринчи қисм — дўстим, иккинчи қисм — хафа бўлмайди: у дўстим, у хафа бўлмайди. Учинчиси содда гап бўлиб, ундан Дўстим эмас, бошқа киши хафа бўлади, деган фикр англашилади. Тўртинчиси икки қисмли қўшма гап бўлиб, икки хил фикрни ўзида акс эттиради: а) дўстим бўлганлиги учун у мендан хафа бўлмайди; б) у дўстим бўлганлиги учун у хафа бўлмайди. Бу тўртта мисолни уларнинг юқоридаги каби таҳлилини аниқ тушуниш учун моделларини берамиз:

1. Дўстим хафа бўлмайди. [WPm] ————— S
2. Дўстим, хафа бўлмайди. а) [WPm]
б) [W₁Pm₁RW₂Pm₂]
3. Дўстим-ку хафа бўлмайди. [WPm]
S + -ку
4. Дўстим-ку, хафа бўлмайди. [W₁Pm₁, W₂Pm₂]

Биз энди иккинчи ва тўртинчи гапни қиёслаб кўрмоқчимиз. Иккинчи гапда (Дўстим, хафа бўлмайди) «дўстим» сўзининг ундалма ёки кесим (гап) бўлиб келиши, бу билан содда ва қўшма гапларнинг ҳосил бўлишида оҳангнинг роли бор. Тўртинчи гап, гарчанд бир-биридан фарқ қилувчи икки хил фикрни ифодаласа ҳам, битта қўшма гапдир. Бу қўшма гапнинг ҳосил бўлишида оҳангга қараганда юкломанинг роли каттадир, асосий яратувчи юкламадир. Мана шу хил ҳолатни бошқа юкломаларда, бошқа

қурилмаларда (масалан, «дўстим-да, хафа бўлмайди». «Укам-ку, бир келиб кетсин» каби) ҳам учратиш мумкин.

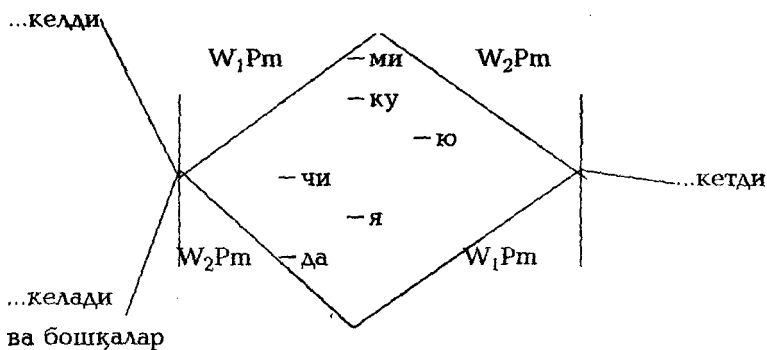
Қисқа бўлса ҳам, яна бир нарсани қайд қилиб ўтиш керак:

1. Юкламалар (юклама ва юклама-боғловчи деб иккига бўлиб ўтирмадик) битта қўшма гапда бирдан ортиқ қўлланилади.

2. Уларнинг жуфт ишлатилиши ҳам мумкин: Тўғри-ку-я, лекин мен ишингизга боғлиқ қисмини айтмоқчиман-да.

3. Қўшма гапда бир хил ва турли хил юкламаларнинг аралаш келиши ҳам кўп учрайди:

I		II		III	
-ку	-ми;	-ми	-чи;	-я	-чи;
-ку	-чи;	-ми	-я;	-я	-ю;
-ку	-я;	-ми	-ю;	ва бошқалар.	
-ку	-ю;				

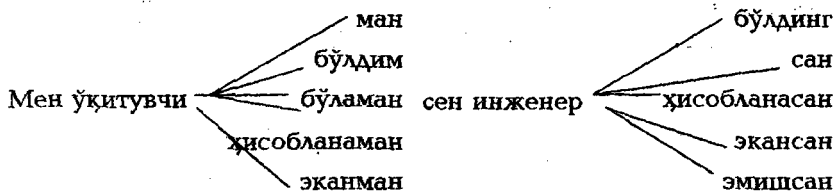

Юкларнинг қаерда, қандай, қанча қўлланишидан қатъий назар, қисмлар орасида юклама қўлланган қўшма гапларнинг олдинги қисми шаклан кейинги қисмининг келишини талаб қилмайди. улар орасига ёзувда нуқта қўйиб, айрим-айрим гапларга бўлиб юбориш, бемалол мустақил қўлаш мумкин, бу каби қурилмалар [WPmRWPm] нинг [WPm, WPm] турини ташкил қилади.

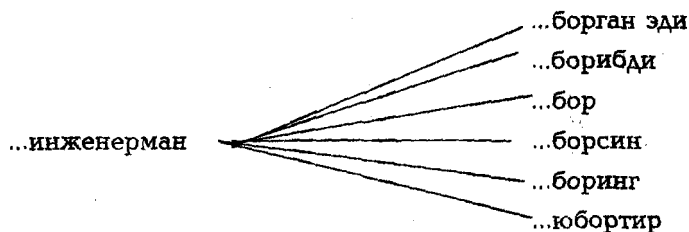
3.6.0. Тўлиқсиз ва ўз асл маъносидан узоқлашган **бўлмоқ**, **ҳисобламоқ** каби феъллар, шунингдек, кесимлик аффикслари (-ман, -сан,-ди; -миз, -сиз, -ди) кенг маънода боғлама дейилади.

Боғламанинг синтактик вазифаси феълдан бошқа (бунга сифатдош, инфинитивлар ҳам киради) сўзларни кесим шаклига киритиб, шахс-сон, замон, майл сингари маъноларни ифодалашдир. Боғламалар содда гапда ҳам, қўшма гапда ҳам кенг қўлланади. Унинг қўшма гапларда қўлланиши турли хил кўринишларга эгадир. Яъни қўшма гап кўп қисмли бўлгани учун бу қисмларнинг бир хил ёки ҳар хил боғлама шаклида келиши мумкин. Ўрнига қараб, бошқа ҳолатлар (боғламали кесим ва бошқа сўз) ҳам учрайди. Қўшма гап кесимларининг боғлама билан қўлланиши, асосан, қуйидагича:

1. Боғламали-боғламали. Бунда қўшма гап барча қисмларининг кесимлари боғлама билан шакланган бўлади: Интизом – тарбия натижасидир, режим – тарбия воситасидир. (Макаренко) Бу мисолдаги кесимлар бир хил боғлама (-дир) шаклида. Уларнинг турли хил боғламалар шаклида келиши ҳам унумли:

2. Боғламали-боғламасиз. Бу турда қўшма гап қисмларининг кесимларидан бири от билан (кенг маънода) ифодаланса, бошқа бири феъл билан ифодаланади. От билан ифодалангани боғламали бўлади. Феъл билан ифодаланган кесимлар эса, боғламасиз бўлиб, турли хил замон, майл, нисбат каби шаклларда кела олади. Мен бу ерда инженерман, сиз бора қолинг. («Муштум»)

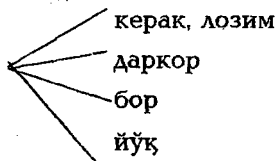
3. От кесимларнинг ўзида ҳам боғламали-боғламасиз ҳолатлар учрайди:

Шаҳарлар боқийдир,
Умр ўтқинчи.
Дарёлар собитдир,
Сувлар кўчқинчи. (Шуҳрат)

Юқорида келтирилган мисол тўрт қисмли мураккаб қўшма гап бўлиб, унинг тўрттала қисми ҳам икки таркибли (икки составли) йиғиқ қурилмадир. Бу қўшма гап биринчи ва учинчи қисмларининг кесимлари -дир шаклида, яъни боғламали бўлиб, гап мазмунидан қиёслаш, ўхшатиш маънолари англашилади. Иккинчи ва тўртинчи қисмлари эса бу қўшма гап билан (-дир билан) шакланмаган, аммо қисмлар мазмуни билан биринчи ва учинчи қисмлар мазмунига тенг келади. Бундан қатъий назар, мана шу тўрт қисмдан иборат бўлган қўшма гапнинг ҳар бир қисми шаклан мустақил бўлиб, мазмунидан ўзларига боғлиқ бўлган бирор қисмнинг келишини талаб қилмайди. Шунинг учун ҳам уларни мустақил қўллана оладиган содда гапга бемалол ўтказиш мумкин. Шаҳарлар боқийдир. Умр ўтқинчи. Дарёлар собитдир. Сувлар кўчқинчи. каби.

4. Қўшма гап қисмларининг кесимлари боғламали от ва бошқа сўзлар билан ифодаланади. Биз бунда, асосан, керак, лозим, даркор; бор, йўқ сингари сўзларни назарда тутмоқдамиз:

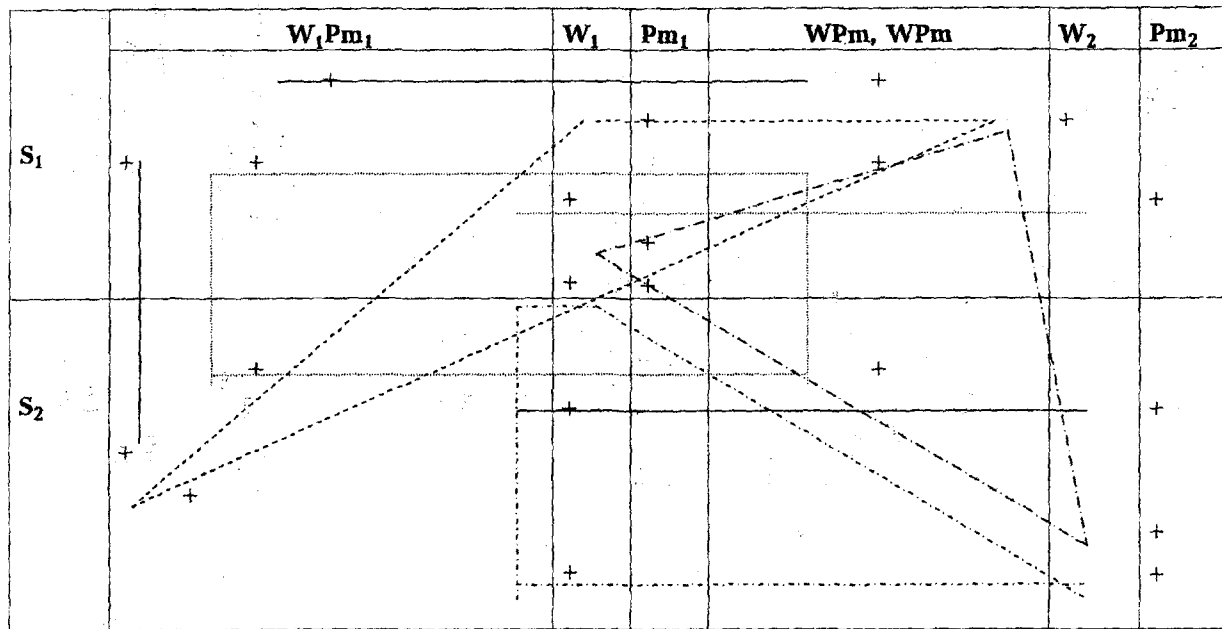
...мутахассис эмасман, ...уста
билармон киши

Қўшма гап қисмларининг кесимлари, юқоридагилардан ташқари, от (тор маънода), сифат, сон, равиш каби сўз туркумлари билан ифодаланиб, боғламали ва боғламасиз ҳам қўлланилади: Сизнинг хунарингиз кўл мен фақат йўл инженериман. («Шарқ юлдузи») Сиз биринчи бўлдингиз, мен ҳали қолоқман. («Шарқ юлдузи»)

Қўшма гап қисмлари кесимларининг боғламали ва боғламасиз келиши, асосан, шу юқоридагилардан иборатдир ҳамда улар [WPmRWPm]нинг [WPm, WPm] типини ташкил қилишда хизмат қилади.

Қўшма гап бу типик кўринишини қуйидаги чизмада бериш улар ҳақидаги тасаввурни янада кенгайтиради (5-жадвал):

[WP_m, WP_m] типик кўринишининг схематик тавсифи

Шундай қилиб, ишимизнинг бу бўлимида қўшма гапларнинг [WPm, WPm] типик кўриниши махсус тадқиқ этилган. Бунда [W] ва [Pm] қисмлари айнан бўлган қўшма гаплар ҳақида фикр юритилиб, улар такрор гаплар деб номланади. Ва бу гаплар ҳар хил услубий бўёқларни бўрттириб, таъкидлаб кўрсатиш учун хизмат қилиши мисоллар асосида берилади. Такрор гаплар таркибий қисмлари бир таркибли гаплардан иборатлиги алоҳида қайд этилади. Шу билан бирга такрор гап қисмлари орасида қўлланадиган боғловчилар, юкламалар, уларнинг такрор гап қисмлари англаган услубий бўёқларни янада бўрттиришга, таъкидлашга хизмат қилиши кўрсатилади.

Такрор гапларнинг халқ оғзаки ижоди, ёзма адабиётларда кўп учрайдиган кўринишлари берилади.

Такрор гаплар таркибида келган [W]нинг ўз кенгайтирувчиларига эга бўлиши, ундалма, кириш сўзларнинг қўлланиши ва буларнинг шеърийатда кўп учраши қайд этилади. [W]нинг кенгайтирувчилари хилма-хил бўлиши (эга, тўлдирувчи, ҳол, ...) ҳақида, такрор гаплар бу кўринишда уюшганлик ҳодисасининг мавжудлиги ҳақида гапирилган.

Шу бўлимнинг кейинги бўлимчаларида [S], [W] қисмлари бир хил, [Pm] қисми ҳар хил бўлган гаплар таҳлил қилинади. Бунда [S]нинг ифодаланган, ифодаланмагани, [Pm]нинг ҳар хил феъл замонлари билан шаклланиши, уларнинг мутаносиблиги, нисбат, майл қўшимчаларининг [Pm] таркибида келиши ва уларнинг бир-бири билан ҳамда ўзаро қўлланиши ҳақида тўхталинган. Бундан кейинги бўлимчада [S] кўрсаткичига кўра қўшма гап кўринишлари таҳлил қилинади, чунончи, бир ва икки [S]ли қурилмалар, икки [S]ли қўшма гапларнинг кўринишлари, [S]лари алоҳида-алоҳида ифодаланган, бир [S]и ифодаланган, бири ифодаланмаган қурилмалар, [S]нинг ифодаланиш материаллари ҳақида гапирилади.

[W] кўрсаткичига кўра ҳам [WPm, WPm]нинг кўринишлари мавжуд. Энг аввал бир хил [W]ли қурилмалар, уларда [W] бирлигининг ифодаланиш материали, ҳар хил [W]ли қурилмалар ва буларда ҳам [W]нинг ифодаланиш материали мисоллар асосида кўрсатилади.

Ишнинг кейинги бўлимчасида [Pm] кўрсаткичига кўра қўшма гап турлари ажратилади. Бу бўлимчада ҳам [Pm]и бир хил ва ҳар хил бўлган қурилмалар таҳлил қилинади. [Pm]лари бир хил бўлиб, [W]лари ҳар хил бўлган қурилмалар (булар қисман такрор гаплар деб номланган)га алоҳида урғу берилган.

Такрор ҳодисаси гап даражасида чуқур ва кенг тадқиқ этилиши лозим. Шундагина унинг [ТГ] қўшма гапга, бошқа синтактик бирликларга муносабати яққол кўзга ташланади.

Ҳар хил [Pm]ли қурилмаларни таҳлил қилишга ишнинг яна бир бўлими ажратилган. Қўшма гапнинг бу кўриниши энг аввал икки катта гуруҳга бўлинади ва булар, ўз навбатида, ўз кўринишларига эга.

[Pm] бирлигининг бир ва ҳар хил замон, майл, сон ва б. қўшимчалар шаклида келиши, кесим таркибида замон қўшимчаларининг ўз доирасида ва ўзаро мутаносиб қўлланиши ҳақида кенг тўхталлинади. Худди шунингдек, кесим таркибида қўлланувчи нисбат, майл қўшимчалари ҳақида, уларнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида гапирилган.

Бу бўлимда қўшма гап қисмлари таркибида келган боғловчилар, юкламалар, уларнинг қўлланиши, шунингдек, ўз асл маъносидан узоқлашган айрим феъллар қўлланиши ҳақида ҳам тўхталингандир.

2-бўлим. [WPm→WPm] типик кўринишли қўшма гаплар

2.0. [WPm, WPm] типик кўринишли қўшма гаплардан [WPm→WPm] типик кўринишли қўшма гапларнинг фарқи шундаки, агар [WPm, WPm] кўринишли гаплар таркибидан боғловчи воситалар (яъни гапни гапга боғловчи воситалар) чиқарилса, ҳар иккала гап ўз асосий хабар мазмунини сақлаган ҳолда мустақил содда гаплар сифатида нутқда яшай олади ва бу гаплар орасида мазмуний алоқалар семантик асосда, микротекст доирасида бўлаверади. Бошқача қилиб айтганда, [WPm, WPm] типик кўринишли қўшма гаплар таркибидаги ҳар бир гапнинг маркази бўлиб кела оладиган шаклар билан шаклангандир. Шунинг учун бундай гапларнинг ўзича боғланиши микротекст асосида мазмун воситаси ёки турли-туман боғловчи воситалар ёрдамида амалга оширилади. Шу боис [WPm, WPm] кўринишли қўшма гаплар таркибида [,], яъни гапни гапга боғловчи восита вазифасида юзлаб лисоний воситалар кела олади, [WPm→WPm] типик кўринишли гапларда бундай эмас. [WPm→WPm]да биринчи гапнинг маркази [Pm], яъни тасдиқ/ инкор /майл /замон /шахс/сон/маъно ва кўрсаткичларига эга бўлса-да, мустақил содда гап марказини шаклантира олмайди, шунинг учун ҳаммиша тобе гап марказини шаклантирувчи восита сифатида келади ва тобе марказли гап ўзидан кейин, албатта, мустақил содда гап

марказини шаклантира оладиган кесим тури билан бирикиб келади. Бу ўзбек тилида гап марказини шаклантирувчи кесимнинг икки шакл – мустақил ва номустақил шакллари бирлигидан дарак беради. Номустақил кесим шаклининг ўзбек тилидаги типик вакили шарт майли қўшимчаси -са дир. Чунончи, Мен ўқисам, у эшитади гапида у эшитади гапи ўз ҳолича мустақил содда гап бўлиб кела олади. Лекин мен ўқисам бундай хусусиятга эга эмас.

Тўғри, -са қўшимчаси ҳам мустақил содда гапларда келиши мумкин. Чунончи, 1) *Авра-астарини ағгариб моҳиятига назар ташласангиз.* (С.Азимов); *Қишлоққа борсам.* (А.Қаҳҳор); 2) *Ватангадоликнинг мен тортмаган азобу уқубати, зор-озори бўлмаса керак.* (С.Азимов) *Ғўр данак Аслзода куну туғилмоқда...* *Наҳотки, ўлдирсалар?* (С.Азимов); 3) *Менга, Искандариядаги машҳур девонага Берлиндан, пиримдан телеграмма келса бўладими?* (С.Азимов); 4) *Қани, ҳой Мамагали, гапирсангчи...*(А.Қаҳҳор) ва бошқалар.

-са қўшимчаси мустақил содда гаплар кесимини шаклантирганда – уларни, асосан, истак (1), ачиниш (2), севинч (3), қисташ (4) каби бир қанча мазмуний бўёқларни акс этишга хизмат қилади. Бу гаплар ўзи қўлланиб келган матн, контекстдаги бошқа гаплар билан мазмуний бир боғлиқлик, занжир ясайди. Шу каби гаплар қанчалик мустақил равишда қўллана олса ҳам, барибир, ундан кейин бошқа бир қурилманинг келиши зарурлиги сезилади. -са қўшимчасининг микро ва макротекстларда қўлланиши ва унинг қайси семаларни ифодалашда иштирок этиши ҳақида, умуман, шу мазмуний бўёқларнинг рўёбга чиқишида боғлиқ матн муҳим мавқега эга эканлиги ҳақида Ғ.Зикриллаев асарларида кенг маълумот берилади [108, 109]. Биз ишимизда Ғ.Зикриллаевнинг «**боғли матн**» назариясига суянган ҳолда шу қўшимчанинг [КГ] [WPm→WPm] типини ташкил қилишида қандай ўринда туришини кўриб ўтамиз.

2.0.1. -са бириктирувчи элементи.

-са қўшма гап қисмларини бириктирувчи восита сифатида, асосан, уч мазмуннинг ифодаланишини юзага келтиради:

1) пайт мазмунини: *Борсам, жойи гулзор экан, кўрсам, ўзи жонон экан.* (Қўшиқдан) *Кўрсам, залда ҳеч ким йўқ;*

2) тўсиқсизлик мазмуни: *Алишер Навоий гунёдан ўтган бўлса, унинг шоҳ асарлари тирик.* *Айтсам, кўнмади;*

3) шарт мазмуни: *Сен келмасанг, баҳор бўлмайди...* (Ҳ.Олимжон).

Пайт ва тўсиқсизлик мазмунини ифодалашда -са элементи чегараланган ҳолда, шарт мазмунини ифодалашда эса унумли қўлланади.

-са элементи тобелик аломати. Шунинг учун ҳам у, кўпинча, эргаш гап кесимини шакллантиради. Лекин, ўрни билан, бош гапнинг, бир пайтнинг ўзида бош ва эргаш гапларнинг кесимларига ҳам шакл беради:

- а) *у келса, мен кетаман;*
- б) *у келди, энди мен кетсам;*
- в) *у келса, мен кетсам.*

Ўз-ўзидан аниққи, бу қурилмалар ҳар бирининг ўзига яраша маъно бўёқлари бор.

Қўшма гапларда -са элементининг шарт мазмунини ифодалашни бир хил даражада эмас. Бошқача талқин қилсак, баъзи қўшма гапларда шарт мазмуни кучли бўлиб, аниқ сезилади, баъзи қўшма гапларда эса бу мазмун кучсиз бўлиб, аниқ сезилмайди. Шунга кўра, шарт мазмунига эга бўлган қўшма гапларни икки типга бўлиб ўрганиш мумкин:

- 1) биринчи даражали шарт мазмунига эга бўлган қўшма гаплар;
- 2) иккинчи даражали шарт мазмунига эга бўлган қўшма гаплар.

Биринчи типга шарт эргаш гапли қўшма гаплар киради. Бунда тобе қисм [ТҚ] бошқа гапда (бош қисмда — БҚ) ифода этилган ҳаракатдир: Сиз бўлмасангиз, мен яшай олмайман. Менинг яшашим учун сизнинг бўлишингиз шарт ва ҳ.

Грамматик кўрсаткичлар ишлатилмаган тақдирда ҳам шарт мазмуни оҳанг орқали ифодаланади. Яхшилик қилмишдир ким сенга бир бор, ёдингдан чиқарма сен уни зинҳор, гапи икки қисмли (тобе қисмли) [ҚГ] бўлиб, биринчиси тобе, иккинчиси бош гапдир. Тобе қисм бош қисмдан англашилган ҳаракатнинг бажарилиш шартини кўрсатади. Бу гапнинг вариантлари: 1. *Ким сенга бир марта яхшилик қилса, сен уни зинҳор ёдингдан чиқарма.* 2. *Ким сенга бирор марта яхшилик қилган бўлса, сен уни зинҳор ёдингдан чиқарма.* 3. *Агар сенга биров бирор марта яхшилик қилса, сен уни зинҳор ёдингдан чиқарма.*

Сен тинч – кўшининг тинч. Сув келди – нур келди. Қор ёғди – дон ёғди. Кел, айтаман. типли боғловчисиз [ҚГ]ларда ҳам шарт мазмунининг мавжудлигини қайд этиш мумкин: 1. Сен тинч бўлсанг, кўшининг ҳам тинч.

2. Сув келса, нур келгандек бўлади. 3. Қор ёғса, дон кўп бўлади. 4. Келсанг, айтаман. Агар келсанг, мен айтаман. Демак, шарт мазмуни кўп қиррали бўлиб, турли хил воситалар ёрдамида ифодаланади. Шарт мазмунини ифодаловчи воситалар ичида энг унумлиси –са элементиدير. Бу элемент реал, нореал шартларни ифодалашни билан ҳам шарт мазмунини яратувчи бошқа воситалардан фарқ қилади.

–са элементининг кўшма гап қисмлари таркибида ҳар хил жойлашиши учрайди. Кўпинча, у бевосита феъл ўзагига кўшилиб келади (ф.ў.+ –са), феъл ўзагига бошқа кўшимчалар, булардан кейин –са нинг кўшилиб келиши ҳам жуда кўп учрайди. Ҳар икки қисм (ёки ундан кўп) таркибида –са нинг қўлланиши нисбатан кам учрайди. Қуйида шу элементнинг кесими таркибида жойлашиши ва қисмлар ўзаро қандай мазмун муносабатда бўлишини кўриб ўтаимиз.

1. –са икки қисм кесимининг бевосита ўзагига кўшилиб келади: ...келса, ...кетса, ...ёзса, ...чизса. Бу ҳолатда шарт мазмунига кўпроқ урғу берилади, истак мазмуни ҳам англашилади. Агар –са бир ҳаракат – ҳолатни ифодаловчи феълга кўшилса, такрор ва давомийлик муносабатлари ифодаланади: ёзса... Иккала қисм кесими –са билан шакланган бўлса, қисмлар сонини кўпайтириш, булардан кейин талаб қилинаётган қисмини қўллаб, ифодаланаётган фикрни тугатиш мумкин.

Биринчи қисм –са билан шакланган бўлса, иккинчи ва кейинги қисмлар кесими, кўпинча, шахс-сон кўшимчалари билан шаклланади: Келса, бораман/-сан/-ди ва б., феъл майллари ясовчи аффикслардан -син/келса, борсин/, феъл функционал формаларни ясовчи аффикслардан -(а)р, -(а)ў кабилар (келса, борар; келса, борай) қўлланса, шарт билан бирга, буйруқ, ё гумон, ё истак мазмунлари англашилади.

Феъл ўзагига кўшилган –са дан кейин шахс-сон кўшимчасининг қўлланиши ҳам кейинги қисмлар кесимларининг шахс – сон, майл ва функционал форма ясовчи кўшимчалардан айримларининг келишини талаб қилади:

-са шахс-сон қўшимчаси

-ман, -сан...

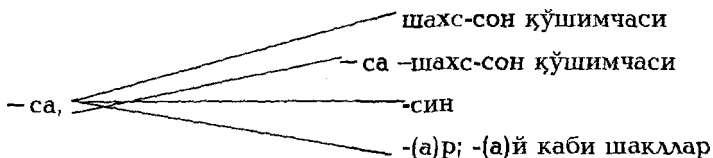
-(а)р, -(а)й, -син...

Мисолларнинг таҳлилга диққат қилсак, қуйидагича ҳол кўзга яққол ташланади: 1. Борсам, бораман; бажарсам, бажараман.

Иккала қисм кесими 1-шахс бирлик сон қўшимчаси билан шакланган. Икки ҳаракат ҳам, гарчи бир хил ифодаланган бўлса ҳам, ҳали бажарилмаган, бажарилиши назарда тутилмоқда.

2. Айтсам, бораман типли қурилмаларда ҳам кесим бир хил шахс-сон қўшимчаси билан шакланган. Бу икки хил ҳаракат, гарчи шаклланиши бир хил бўлса ҳам, ҳали бажарилмаган. Агар биринчи гапда шарт мазмунига нисбатан ҳам қатъиятсизлик устун турса, иккинчи мисолда шарт ва қатъиятлилик устунлик қилмоқда. Тўғри, бунда урғунинг ҳам мавқеи бор. Борсам, борарман. Айтсам, борарман. (Ҳ.Тўхтабоев) типли қурилмаларда эса шарт мазмунининг ифодаланиши жуда кучсиз, гумон мазмуни аниқ сезилмоқда (боришим шарт эмас-у, балки бориб қоларман). Борсам, борай (борганим бўлсин). Айтсам, борай (Айтганимдан кейин боришим керак-да) каби қурилмаларда эса ҳам истак, ҳам ўз-ўзини ундаш мазмун муносабатлари ифодаланган.

2. Борсанг, бораман. Бажарсанг, бажараман каби қурилмалардан шарт муносабати аниқ сезилиб турибди, бир ҳаракатнинг рўёбга чиқиши учун иккинчисининг бажарилиши шарт. Бундай тип қурилмаларда

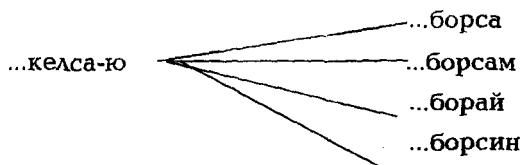

нинг қўлланилиши кўп учрайди.

3. -са аффикснинг ҳам, ҳамки; тўлиқсиз феъл формалари билан қўлланиши ҳам анча унумли. Бу типли қурилмаларнинг иккинчи ва кейинги қисм кесимлари иккинчи пунктда қайд этилган формалар орқали шакланган бўлади. Мазмун муносабатига келсак эса, шарт билан биргаликда тўлиқсизлик

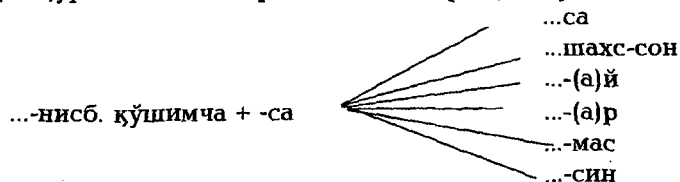
ифодаланади. Агар кейинги қисмлар таркибида инкор қўшимчаси -ма ишлатилган бўлса *Айтсам ҳам, бормасман. Айтса ҳамки, бормаيمان.* (Ш.Холмирзаев), охириги ҳаракатнинг бажарилмаслиги ифодаланса, инкор элементи биринчи қисм кесими таркибида қўлланган бўлса (*Айтмаса ҳам, бораман*), охириги қисмдан аглашилган ҳаракатнинг, албатта, бажарилиши ифодаланади. Айтмаса ҳамки, бораман. типли қурилмаларда шарт, тўсиқсизлик мазмунларига таъкид ҳам қўшилиб турибди.

4. -са аффиксининг -ку, -ю, -да, -я каби юкламалар билан келиб, биринчи қисмнинг кесимини шакллантириши иккинчи қисм кесимининг шахс – сон қўшимчалари, майл формаларини ясовчилар кабилар билан келишини талаб қилади:

-ми юкламаси билан келган -са + -ми шакли иккинчи қисмда қўллана оладиган (юқорида айтилган) қўшимчалардан ҳаммаси билан (-са дан ташқари) муносабатта киришиб, [ҚГ] ҳосил қила олади. [ҚГ] қисмлари кесимлари юкламалар билан шаклланганда таъкид, таажжуб, чегаралаш каби маъно отгенкалари ифодаланади.

5. -са аффиксининг феъл ўзагига бевосита қўшилиб келиши ҳам кўп учрайди. Бунда -са нинг феъл нисбатларини ясовчи қўшимчаларидан кейин келиши анча унумли. Феъл ўзаги + -са, феъл ўзаги + нисбат қўшимчаси + -са типли қурилма [ҳоҳ у содда кесим, ҳоҳ составли кесим таркибида бўлса (айтиб чиқса, айтилиб чиқилса)] ўзидан кейин қўлланадиган қисм кесимларининг турли элементлар билан келишига йўл қўяди. Бундай қурилма кесимларининг шакллари ҳам кўп:

6. -са ва бор + -ми: *Раъно саҳнада ашула айтса борми, унинг кўнғироқдек овози ҳаммани мафтун этарди.* (З.Дўстматов)

7. -са ва тўлиқсиз феъл. Бу шакл ирреаллик маъносини билдирувчи шакллардандир. Булар, проф. Ҳ.Ғ.Неъматов айтганидек, замон ва майл, модаллик ва замон маъноларининг диалектик боғлиқлигини кўрсатиб, бир-биридан анча узоқда турган шаклларни бирлаштирувчи бир моҳиятни ифодалайди [178, 188]. Шунинг учун ҳам бу каби шаклларни [ҚГ]нинг фақат [WPm, WPm] ёки [WPm→WPm] типини вужудга келтиради дейиш мумкин эмас. Бу каби шаклларни таҳлил қилар эканмиз, уларга икки ёқлама ёндашишимиз лозим, яъни бу шакллар модалликни билдирса, [ҚГ]нинг [WPm, WPm] типини, ирреалликни билдирса, [ҚГ]нинг [WPm→WPm] типини вужудга келтиришда хизмат қилинишини таъкидлашимиз лозим. Чунончи:

А. *Бўлса эди, минг йил умрим, туғилсайдим минг йил аввал.* (М.Шайхзода)

Б. *Агарда хон кўтариш маним қўлимда бўлса эди, хон қилиб Отабекни кўтарар эдим.* (А.Қодирий)

А бандидаги гап [ҚГ]нинг [WPm, WPm], Б бандидагиси эса [ҚГ]нинг [WPm→WPm] типларини ташкил қилиб келмоқда.

Умуман, қисмлар кесимларининг -са аффикси билан шаклланиши [ҚГ] таркибида ўзидан сўнг яна бошқа кесимларнинг келишини талаб қиладиган гаплар дейиш лозим. Фактик материаллар таҳлили шуни кўрсатадики, шарт мазмуни фақат шарт тобе қисмли [ҚГ]лар орқали эмас, балки [ҚГ]ларнинг бошқа турлари орқали ҳам ифодаланиши мумкин. Шарт тобе қисмли [ҚГ]лар ифодаланган шарт мазмуни ҳам грамматик шакл билан мос бўлади, ҳам семантик томондан шаклланган бўлади. [ҚГ]нинг бошқа турларида эса грамматик шаклланиш уларнинг семантикасига тенг келмаслиги мумкин. Масалан, кўпинча тобе қисмли [ҚГ]ларда тобе қисм кесими феълнинг шарт майли формасида бўлади, лекин у [ТҚ] бош гапнинг эгасини изоҳлаб келади, мазмунидан эса шарт англашилади. Шу билан бирга, шарт майли қўшимчаси иштираётган қурилмалардан бошқа мазмун муносабатлари ҳам англашилади. Масалан, *мен борсам, сиз уйда йўқ экансиз (борганимда – қачон?) йўқ экансиз. Ва сизнинг уйда эмаслигингизни билиш учун боришим шарт бўлган экан.* (Ш.Бўтаева)

Шарт-истак мазмун муносабати: Бўлай десанг сен одамга тенг, қўлингга қурол ол. (Ҳ.Олимжон)

Пайт-хабар мазмун муносабати: Дутор чалиб ўтирсам, тори узилиб кетди (чалиб ўтирганимда, ... узилиб кетди)(тори узилиб

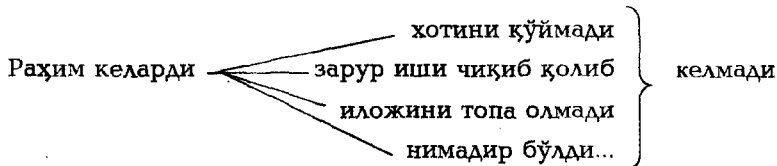
кетиши учун чалишим керак бўлган экан)) Ирғитганим йўқ, туширганим йўқ..., фақат тори узилиб кетибди (ўзи сингани йўқ..). (Н.Муталов)

Баъзан -са элементи кейинги қисм кесимини шакллантириб келиши мумкин. Бунда, одатда, кейинги қисмдан кейин бошқа бирининг қўлланиши шарт бўлмайди, чунки охириги қисм шарт мазмунини эмас, баки кабар бериш мазмунини ифодалайди. Бу ҳол қуйидаги модели [ҚГ]ларга хос: ...феъл ўзаги - от ва + эмаски ...феъл ўзаги + -са (Бу китоб эмаски, байти бўлса).

2.0.2. Худди -са қўшимчасидек -ар + -ди ва -ар экан каби шакллар ҳам қўшма гапнинг [WPm→WPm] типини ташкил қилади. Қуйида шу ҳақда фикр юритамиз.

-ар + -ди шакли, кўпинча, -ар эди шаклида келади. -ар эди шакли, олимларимиз айтганидек, ирреал ҳаракатни билдирувчи "универсал морфологик восита" [187], омоформадир [344]. Бу шакл ҳам [ҚГ] [WPm, WPm] ва [WPm→WPm] типларининг ҳосил бўлишида хизмат қилади. Масалан, Оҳ, оғзидан чиққан сўзларни эшитсам эди, хурсанд бўлардим. ("Шарқ юлдузи")

-ар + -ди шакли қисм кесимларини шакллантиришда икки хил вазифада келади: ҳам феълнинг замон формаси, ҳам қисмларни ўзаро бириктиришга хизмат қилувчи бирлик, иккинчи вазифада келганда қисмлар бир-бири билан тенгланиш ё тобеланиш муносабати орқали боғлиқ бўлади. Булардан биринчиси ҳақида ишнинг олдинги қисмларида тўхталинган. Масалан, Раҳим бизникига келарди, хотини қўймади гапида қисмлар бир-бирининг келишини талаб қилмайди (Раҳим ... келарди. Хотини қўймади.) Бунда -арди нинг хизмати катта, яъни бу ерда у мунтазам равишда бажарилиб келинган ҳаракатни билдиради: (...келар эди, ... келиб турарди). Агар бу ҳаракатнинг бажарилиши аниқ бўлмаса (бажарилиш имконияти бўлиши мумкин-у, ҳали бажарилмаган), бажарилиши ҳақида истак билдирилса, унда биринчи қисмдан кейин иккинчисининг келиши зарур бўлади. Чунончи, Раҳим келарди, хотини қўймади гапининг Раҳим келиши керак, Раҳим келмоқчи, Раҳим келар кабиларга тенг бўлган биринчи қисми келмадига тенг бўлган ...хотини қўймади, ...зарур иши чиқиб қолди, ... иложисини топа олмади каби қисмларнинг қўлланишини талаб қилади:

ва бундай гапларнинг кичик қурилиш қолипи [WPm→WPm] деб олсак бўлади.

2.0.3. **-ар экан*** шакли ҳам икки типли [...WPm, ...WPm]ва [...WPm→...WPm] типли [ҚГ]ларни вужудга келтиришга хизмат қилади. Чунончи, *У келар экан, бормайман* (1) мисолида қисмлар тенгланиш, *Даврон папиросини оғзига келтирар экан, қўли ҳаяжондан қалтиради.* (2) (П.Қодиров) мисолида тобеланиш муносабатига киришган. (1) мисолдан пайт, шарт маъноси, (2)сидан кўпроқ пайт маъноси англашилмоқда, аммо қисмлар ўртасидаги муносабат ҳар хил. Бунинг сабаби **келмоқ** феъли билан кесимнинг туб маъносида: (1) мисолда **келмоқ** сўзи асл маъносида қўлланган, (2) мисолда **келтирар экан** да **келмоқ** сўзи ўзининг туб маъносида қўлланган эмас. Шунинг учун ҳам (2,1) мисолда биринчи қисм кесимининг ўзидан кейин бошқа бир қисмнинг келишини талаб қилади.

Демак, биринчи мисол қўшма гапнинг [WPm, WPm] типига (У келар экан. Бормайман), иккинчи мисол эса [WPm→WPm] типига киради. Иккинчи мисолнинг биринчи қисми (*Даврон папиросини оғзига келтирар экан*) давомийликни талаб қилади, табиий ҳолда кейин нима бўлди? сўроғига жавоб зарурлигини кўрсатади, фикр тугалланмаганини билдиради. Шунинг ҳам айтиш керакки, **-ар экан** қўшимчаси **-са** шакли вазифасида келса ҳам, [ҚГ]нинг биринчи қисми ўзидан кейин бошқа бир қисмнинг келишини тақозо қилади. Масалан, *Машиналардан бирортасига қўл тегизар экансиз, огоҳлантирувчи сигнал эшитилади.* Гапнинг биринчи қисмидаги **-ар экан** шаклини **-са** шакли билан алмаштирсак (*машиналардан бирортасига қўл тегизсангиз*), иккинчи қисмнинг зарурлиги сезилади. Бу шакл [ҚГ]нинг [WPm→WPm] типини таркибида унумли қўлланади ва у

* **-ар экан** шакли кесимнинг [Pm] қисмига киради. Биз ютуқларимизни ҳам, камчиликларимизни ҳам кўрар экансиз гапида **кўрар экансиз** кесим вазифасини бажармоқда. Бу бирлик [W] ва [Pm] қисмларидан ташкил топган: [W] **кўр** га [Pm] **-ар экансиз** га тенгдир.

кўлланганда, асосан, шарт, пайт, сабаб каби маъноларни билдиради:

а) *Агар ана шу ишга муносиб ҳисса қўшар эканман, халқ ишончини оқлаган бўламан.* (Ш.Рашидов);

б) *Жаннат хола бегона нотоб бола тепасига ўтириб, ўз боласини ўйларкан, кўзларидан думалаб тушаётган қайноқ ёшлари ажинли юзларини куйдиради.* (С.Аҳмад);

в) *Кечани кеча, кунгузни кунгуз демай тер тўқар эканмиз, турмушимиз ҳам фаровон бўлиши шарт.* (Ш.Рашидов)

Шуни айтиш керакки, бу шакл омоформа эканлиги, унинг ўзига хос томонларини жуда чуқур ва кенг тарзда проф. А.П.Ҳожиёв тадқиқ этганларки, уларнинг фикрларидан фарқли бирор нарса дейиш беҳудадир. Қуйидаги шакллар ҳам [ҚГ]нинг [WPm→WPm] типини вужудга келтиришда алоҳида мавқега эга:

-ган эди шакли аксарият ҳолларда [ҚГ]нинг [WPm, WPm] типини вужудга келтиришда хизмат қилади. Агар бу шакл бирликлари (-ган ва эди) билан бирга бирор бошқа бирлик ишлатилган бўлса, аҳвол анча ўзгаради, яъни бунда қисмлар ўзаро тенглик муносабатида бўлмай, тобеланиш муносабати юзага келади. Бундай қурилмаларда биринчи қисм кесимининг шаклланиши кейинги қисмнинг келишини талаб қилади, чунончи:

-ган ҳам эди: ... қопқон томонга бурилган ҳам эди, орқада, йиғитлар тўлида шовқин, бақирӣқ-чақирӣқ бошланди. (Ҳ.Ғулом);

-ган ҳам эдики: Бўғилиб кетганимдан галстугимни бўшатиб ташқарига чиқмоқчи бўлиб эшик томонга қараган ҳам эдимки, чамадон кўтарган бир аёлга кўзим тушиди. (С.Аҳмад);

-ган эди ҳамки: ... арз қилишга оғиз жуфтлаган эди ҳамки, четроқда кўзларини қисиб, кулимсираб ўтирган ... (С.Аҳмад) ... шошганича эшик томон югурган эди ҳам, кўчадан кеннойиси кириб келди. ("Шарқ юлдузи");

-ганда эди: Бизнинг дуомиз ижобат бўлганда эди, ҳаммамиз севинардик. (А.Шорахмедов) Агарга унинг ёнида уста Олим бўлмаганида эди, эҳтимол у қай вақтларгача серрайиб қолар эди. (А.Қодирӣй) Юқорида келтирилган ҳамма қурилмалар биринчи қисми ўзидан кейин бошқасининг келишини талаб қилади. Худди шу ҳолни -диган эди шаклининг қўлланишида ҳам кўриш мумкин, масалан, У отиладиган эди, бироқ кимлардир жонига оро кирди. (А.Қаҳҳор);

-иб эди шакли ҳам айрим пайтларда [ҚГ]нинг [WPrn→WPrn] типини вужудга келтиришда хизмат қилади. Масалан, Шу кунни энди кўчага чиқиб эди, Зуннун бошлиқ беш нафар бола пойлаб турган экан. (М.Исмоилий) Қовун бозориган чиқиб, эски қопқон олдиган ўтиб кетаётди эдим, Раҳматилла саркорга кўзим тўшиб қолди. (Ғ.Фулмон) Бу қурилмалар биринчи қисми иккинчи қисмининг келишини талаб қилмоқда. Бу ҳол, кўпинча, қисмлар ўртасида пайт муносабати ифодаланганда учрайди: ... чиқиб эди/...чиққанида/ ... чиқса; ... ўтиб кетаётди эди/ ... ўтиб кетаётганида/ ... ўтиб кетаётса ва б.

Хуллас, қўшимчалар бобида, асосан, юқорида қайд этилганлари қўшма гапнинг [WPrn→WPrn] типини вужудга келтиришда хизмат қилади. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, [ҚГ] қисмларини шакллантирувчи бў қўшимчалар унинг [ҚГ] [WPrn→WPrn] типини ташкил қилади. [ҚГ] бу типининг вужудга келишида, асосан, шу қўшимчалар унумли қўлланади. Уларнинг қўлланиши, [WPrn] таркибидаги ўрни, [W]га нисбатан жойлашиши, қисмлар ўртасидаги турли хил муносабатлар каби бир қанча масалалар махсус текширишни талаб қилади.

Ишнинг бошида [WPrn, WPrn] типли [ҚГ]лар ҳақида фикр юритилганда, **деб** тўғрисида тўхталган эдик. **Деб** [ҚГ]нинг [WPrn→WPrn] типини вужудга келтиришда ҳам хизмат қилади. Бунда **деб** элементи қайси қисм кесими таркибида келса, у ўздан кейин бошқасининг келишини талаб қилади. Аксарият ҳолда **деб** биринчи қисм кесимига қўшилиб келади ва бундай ҳол [ҚГ]нинг [WPrn→WPrn] типини вужудга келтиради. Бунда қисм кесими қуйидагича шаклланган бўлади:

а) **феъл функционал шакллари билан:** *Мен яна улар келишар деб, ўйладим; Мен яна улар келишган деб, ўйладим; Бугунги меҳмондорчилик уларнинг биринчи марта келиши деб, зиёфатни қуюқ қилди. ("Шарқ юлдузи");*

б) **феъл шарт майли шакли:** *Холмуроғ Гулсумнинг ўқишишни кўрсам деб, дераза орқасидан секин қаради. (П.Турсун)*

в) **феълнинг аниқ шакли ва деб:** *Иш тамом бўлгач, болалар овқатланамиз деб, бирдан шийпон томон йўл олдилар. (Ҳ.Назир)*

г) **-син ва деб:** *Қизим ухласин деб, секин чиқиб кетган эдим. (Н.Сафаров).*

Мана шу қурилмалардаги тобеланиш ҳақида фикр юритганда уни, асосан, деб элементи вужудга келтирганини ва бу муносабат бир ёқлама эканлигини айтиш зарур. Агар қурилмада **деб** дан ташқари яна бошқа бир элемент (масалан, **-ми**) қўлланган бўлса, унда таъкид кучаяди, тобеланиш муносабати икки баравар ошади, чунончи: 1. *Зора хўжайиннинг кўнгли бир оз очилса деб, меҳмон гаплашади, ҳасрашлашади.* (А.Мухтор). 2. *Бахтим борми экан деб, менга ёрми экан деб, келабердилар бари каттакон чинор сари.* (Ҳ.Олимжон) (1) мисолда **зора** ва **деб** элементлари 1(2) ва 1(3) ўртасидаги тобеланиш муносабати таъкид, истакнинг кучли эканлигини кўрсатади; 2-мисолнинг кесими **-ми экан** деб элементлари билан шакланган ва булар ҳам 2(1) ва (2) қисмларидан англашилаётган тобеланиш ўта кучлилигини кўрсатишга хизмат қилиб келмоқда. Бу қурилмалар энг кичик қурилишларнинг қолипи қуйидагича шаклда бўлиши мумкин: $[W_1Pm_1^2 \rightarrow W_2Pm_2, W_3Pm_3]$ ва $[W_1Pm_1^2 \rightarrow W_2Pm_1 \rightarrow W_3Pm_2]$ Назаримизда, ҳаракат – ҳолатнинг қандай равишда бажарилганини англашиб келадиган деб бирлиги қурилма қисмларини бирлаштиришга хизмат қилади. *Сожига гапирай деб шошиб қолди.* (С.Зуннуова) ...*тегай-тегай деб, қаношларини қоқдилар.* (Ойдин) Бу каби мисоллар ҳаракатнинг нима мақсадда бажарилишини назарда тутмаяпти, қай тарзда бажарилганини ифодаламақда. Булар, яъни бу ўринда икки қисм [...*гапирай (деб), шошиб қолди; тегай-тегай (деб), қаношларини қоқдилар*] алоҳида тарзда қўллана олмайди, биринчи қисм шаклан ҳам, мазмунан ҳам тугалликка эга эмас, булардан кейин нуқта қўйиш мумкин эмас [...*гапирай деб; ...тегай-тегай деб*]. Шу қисмлар ўзидан кейин, албатта, бошқа бир қисмнинг келишини талаб қилади, акс ҳолда гап шакланмайди.

[ҚГ]нинг $[WPm \rightarrow WPm]$ типининг пайдо бўлишида $[WPm]$ ларни шаклантирувчи қўшимчаларгина эмас, балки нисбий сўзлар ҳам муҳим роль ўйнайди. Одатда, нисбий сўзлар [ҚГ]нинг биринчи ва иккинчи (ёки кейинги) қисмларида ҳам кела олади:

а) *Ким айтса, ...борашим керак экан?*

Қуйида [ҚГ] $[WPm \rightarrow WPm]$ типининг ташкил бўлишида нисбий сўзларнинг қўлланишини кўриб ўтамыз:

1. а) **Ким:** *Ким кўп ишласа, кўп ҳақ олади;*

б) **Кимки:** *Кимки чиндан севса ёрени, умри ҳамиша баҳор.* (Маъруфий)

в) Ҳар кимки: Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидир,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидир. (Бобур);

г) Ҳар ким: Ҳар ким астойдил ўқиса, хотирасида кўп
нарсани сақлаб қолади.

2. а) Нима: Нима бўлса, кўрамуз. (Ойбек)

Нима истасангиз, бор. (Островский);

б) Нимаики: Нимаики қўлига тушса, синдираверади. ("Шарқ
юлдузи").

в) Ҳар нимаики: Ҳар нимаики кўрсанг, эшитсанг ҳам,
индама, аралашма. (Газетадан)

3. Қайси, қандай, қай: Қайси қирғоқ сертош бўлса, балиқ
тутиш осон бўлади. Бу қандай одамки, ўз мулкини ўртага солади.
(А.Қаҳҳор)

4. а) Қанча: Сизга қанча миннатдорчилик билдирсам, бу –
оз. (М.Шайхзода); У қанча дадил ва сарбаст бўлмасин, эркалар
билан муносабатда эҳтиётли эди. (Ойбек);

б) Ҳар қанча: Ҳар қанча тупроқ бўлса, ағёлда бир ўзи
ташиб ташлайди. (М.Мансуров) Ҳар қанча бўлса, ўзлари
кутишади. (Ойбек);

в) Қанчалик: Қанчалик кўп гапирмасин, жимлик чўкди.
Қанчалик сохталик билан яшасалар, пулни кўп топардилар.
(М.Авезов).

5. Қачон: Гулнора қачон келса, Жаҳонгир ҳозир – нозир.
(Газетадан) Қачон ўз оғзидан эшитсам, ишонаман. (К.Раҳимов)

6. Қаерга, қаердан, қаерга: Қаерга разолат ҳукмрон
бўлса, таъмир қўшининг омади келур. (Ғ.Ғулом) Ҳозир қаёққа
қарасанг, менга ўхшашлар бор. (Ойбек)

Шу каби нисбий сўзларнинг [ҚГ] қисмлари таркибида
қўлланиши, асосан, юқоридагилардан иборат ва уларнинг
грамматик вазифаси ҳам аниқ (эга, тўлдирувчи ва гапнинг бошқа
бўлаклари).

Анъанавий синтаксисда изоҳни талаб қилувчи сўзлар,
одатда, бош қисм таркибида келади ва у тобе қисм томонидан
изоҳланади ҳамда қисмлар ўзаро деярли ҳар доим –ки
боғловчиси ёрдамида бирикади деб, уқтирилиб келинган. Изоҳни
талаб қилувчи сўзларга шу, баъзи, айрим, бир хил, бир, бир
қанча, ҳеч бир, чунонам кабилар киритилади ва М.Асқарованинг

фикрича, улар қисмлар орасида тобеланиш муносабатини вужудга келтиришга хизмат қилади [35; 36].

Мисолларни кўрамир:

1. Баъзи бир кишилар борки (1), танқидни ёқтирмайдилар (2).

2. Бир хил ёшларимиз борки (3), улар турмуш масаласига энгил қарайдилар (4).

Мисоллардаги –ки ва баъзи, бир хил бирликлар қўлланмаслиги мумкин: *Кишилар бор.* (1). *Танқидни ёқтирмайдилар* (2) *Ёшларимиз бор* (3) *Улар турмуш масаласига энгил қарайдилар* (4) Бу тўртта гапни мустақил ҳолда [WPm, WPm] каби тарзда бемалол қўллаш мумкин. Демак, баъзи, бир хил каби лексик бирликлар фақат тобе муносабатларни вужудга келтиради дейиш фактларга бир томонлама ёндашишдан дарак беради. Ёки: Сингисини кўрдим, бирам чиройли экан. гапида бирам сўзи ёрдамида икки қисм бирикади деган хулоса мутлақо нотўғри эканлиги яққол кўриниб турибди. Бу типдаги гапларда –ки нинг қўлланиши ҳам шарт (*Сингисини кўрдим, бирам чиройли эканки*) эмас, қисмлар ўртасида нуқта қўйиш, яъни уларни алоҳида гап сифатида ишлатиш мумкин (*Сингисини кўрдим, чиройли экан*). Шу билан бирга «*Кириш сўз ва кириш бирикмалар биринчи гап таркибига бўлса, мазмунан сўнги гапни, агар иккинчи гап таркибига бўлса, олдинги гапни талаб этади*» деган фикр айтилиб, мисоллар келтирилади: 1) Сиддиқжон бу одамлар иш вақтида ҳам шундай беғам, хушчақчақ, бир-бирини чандиб кунни билинтирмасдан ўтказади деб ўйлаган экан, шекилли, ҳамма жимжит бўлганидан кейин, дарров зерикиб қолди. (А.Қаҳҳор) 2) –Менга ёзган хатларингдан бирида Урмонжон илмга сажда қилган одам дегандинг, демак, колхозда сенга ҳамма шарт-шароит тахт эканига шубҳа йўқ. (А.Қаҳҳор) 3) Унинг бир қизиқ одати бор эди, яъни бизнинг уйимизга кўп қатнар эди. 1, 2, 3 мисолларда қисмлар орасида келган шекилли, демак, яъни сўзлари, назаримизда, мазмунан ҳам, шаклан ҳам бошқа гапнинг келишини талаб қилмаяпти, буларни тушириб қолдириш ва қисмларни мустақил равишда қўллаш мумкин. Шунинг учун бунга ўхшаш қурилмаларни [WPm, WPm] типли [ҚГ]лар қаторида ўрганиш керак деб, биламиз.

Қўшма гап [WPm→WPm] типининг инверсия ҳолатида келиши ҳам тилимизда учраб туради. Масалан, *Боришим керак,*

айтмаса ҳам, каби гапларни мисол қилиб олиш мумкин. [ҚГ]нинг [WP_m→WP_m] типини вужудга келтиришда хизмат қилувчи жуда кўп воситалар бор ва улар [ҚГ]нинг иккинчи қисм таркибида қўлланса, [WP_m→WP_m] типик кўринишининг акси [WP_m←WP_m] кўриниши пайдо бўлади. [ҚГ] бу кўринишининг ўзига хос томонлари, хусусиятлари бор, аммо у [WP_m←WP_m]лар бизнинг тилимиз учун, назаримизда, тилик ҳолат эмас. Шунинг учун ҳам биз уларнинг таҳлилига махсус тўхтамадик.

Шундай қилиб, [ҚГ]нинг энг тарқалган кўринишларидан бири [WP_m→WP_m] типидир. Ишнинг мана шу бўлимида бу типнинг моҳияти ҳақида гапирилди. [WP_m→WP_m]нинг таркибий қисмларида қўлланадиган бирликлар ва бирликларнинг таъсирида қисмларнинг ўзаро боғланиши – тобе муносабатда бўлишнинг акс эттирилиши кўрсатилди.

Қисмлар ўртасидаги бу тобеланиш муносабатини таъминловчи бирликлар (қўшимча, сўзлар) ҳақида алоҳида-алоҳида тўхталади. [ҚГ] таркибида келган қўшимчаларнинг бошқа бир бирликлар билан келиши ва бу ҳар хил муносабатларни келтириб чиқариши тўғрисида ҳам фикр юритилди.

[ҚГ] бу типик кўриниши таркибида нисбий сўзларнинг қурилма таркибида келиши ва уларнинг вазифаси ҳақида гапирилган.

Шу бўлимда [WP_m→WP_m] типик кўриниши қисмлари таркибида изоҳни талаб қилувчи сўзлар ҳақида фикр юритилган. Бу сўзлар ва юкламаларнинг бир қурилма таркибида келишига мисоллар берилиб, қўлланиш хусусиятлари талқин қилинади.

3-бўлим. [WP_m ↔ WP_m] типик кўринишли қўшма гаплар

[ҚГ]нинг [WP_m ↔ WP_m] типик кўринишда қўшма гап бошида келган содда гапнинг кесими шундай грамматик шаклда бўладик, у кесимлик категориясининг барча маъно хусусиятлари (яъни тасдиқ, инкор, майл, замон, шахс, сон маънолари)ни ифода этади. Шунга қарамай, бу кесим шу шакл ва мазмунга мустақил содда гапнинг кесими бўлиб кела олмайди ва шунинг учун ўзидан кейин бошқа битта гапнинг келишини талаб қилади.

* Қўшма гапнинг бу типик тури А.Раупова томонидан тадқиқ этилган

[WP_m ↔ WP_m] типик кўринишли [ҚГ]ларнинг моҳияти шундаки, бу гапларнинг кесимлари шу мазмунни ифодалаш учун бири иккинчисини талаб қилади, тақозо этади. Масалан, *Салим бизниқига келарди, бирга борардик*. Бу қўшма гапнинг ҳар бир қисми мустақил ҳолда қўллана олади, лекин улар мустақил ҳолда қўлланганда мутлақо бошқача маъноларни юзага чиқаради, жумладан: 1) Салим бизниқига келарди. (Рус: Салим прихотдил к нам); 2) Бирга борардик. (Рус: Мы шли вместе).

Аммо бу икки содда гап битта қўшма гап таркибида бирлашгач, тамоман бошқача мазмун ва моҳият кашф этади:

Салим бизниқига келарди, бирга борардик. (Рус: Если бы Салим пришёл к нам, то мы пошли бы вместе). — *Салим келмаган ва биз бормаганмиз.* Бундай ирреаллик (бўлишли шаклда содир бўлмаган, бўлишсиз шаклда содир бўлган ҳаракатни ифодалаш) маъноси фақат қўшма гапларнинг алоҳида бир типини — [WP_m ↔ WP_m] типига хосдир.¹

[WP_m ↔ WP_m] типик кўринишли қўшма гапларнинг кесимларини шакллантирувчи воситалар саноқлидир. Улар, асосан, қуйидагилар:

1. Биринчи қисмлар кесими таркибида -са шаклининг қўлланиши:

а) биринчи гап кесимида ҳам, иккинчи гап кесимида ҳам -са келади: *...извошга ўтирсалар, отни қаттиқ чоптириб, "пўшт-пўшт!" билан шаҳарни айланиб чиқсалар, ҳаммани ҳайрон қолдирсалар...* (Ойбек)

Мажлис қисқароқ, камроқ бўлса, маслаҳатлар иш жойига бориб қилинса. (Ш.Рашидов);

б) биринчи гап кесими таркибида -са шакли, иккинчи гап кесим таркибида -арди (-ар эди) шакли келади;

Ойи, ҳаво очилиб кетса, бирга Донга борар эдик. (К.Симонов).

Ёз келса, битта асбобни олиб, бошқа юртларга иш қидириб кетарди. (П.Турсун);

в) биринчи гап кесими таркибида -са экан, иккинчи гап кесими таркибида -са шакллари мавжуд;

¹ Туркийшуносликда ва ўзбек тилшунослигида бу масала (ҚГ) доирасида эмас, балки майл, замон, ирреалликни ифодалаш воситалари доирасида ўрганилган.

Отам бўлса экан, мен элда юрсам. (Ф.Йўлдош ўғли)

Ўзи сўраса экан, мен айтсам. (П.Турсун);

г) биринчи гап кесими таркибида -са+-ми, иккинчи гап кесими таркибида -арди шакллари мавжуд;

Бўз ўтларнинг минг-минг йиллардан буён чиқиб ётган илғизлари бу ерларни ўғитлаб, семиртириб юборган, агар сув бўлсами, тоғ-тоғ ҳосил битарди. (Ш.Рашидов) Агар сув бўлсами, ҳосилига ҳосил қўшиларди. (Ш.Рашидов)

Баъзи ўринларда -ми юкламаси бевосита -са шаклига қўшилиб келмай, балки шу шаклдаги сўздан кейин келган сўзга қўшилиб келади. Чунончи, *Мабодо унинг қўлидан етакласа борми, мушкули осонлашиб, аҳволи энгиллашарди.* (Павленко);

д) биринчи гап кесими таркибида -са ва иккинчи гап кесими таркибида -ар экан шакллари келади;

Ўрмонжон бу йилларни суриштириб қараса, тошқин тахминан ҳар 10–12 йилда бир мартаба бўлар экан. (А.Қаҳҳор).

Сал розилик билдирса, югуриб келар экан. (Н.Илҳомов);

е) биринчи гап кесими -са эди, иккинчи гап кесими -арди (-ар эди) шаклларида бўлиши мумкин:

Агар Бозорнинг ақли бўлса эди, мен, сенга ўхшаш камбағаллар билан маслаҳат қилар эди. (С.Айний) Онам бўлса эди, қишлоғимга кетардим. (Ойбек)

ё) биринчи қисм кесими -са бирлиги, иккинчи кесими -ма+-син экан бирлиги билан шаклланиши мумкин:

Этим қоладиган бўлса, онадан туғилмасин экан. (П.Толиб)

Баъзи мисолларда -са шакли инкор қўшимчаси -ма билан қўлланади. Бунда кўпинча, икки ҳолатта дуч келамиз:

1) бир қисм кесими таркибида -ма+-са шакли қўлланади, масалан, *Элбек, гапирмаса, минг марта яхши бўларди* (Н.Илҳомова) *Ҳеч кимга индамаса, нима иш қиларди.* (С.Анорбоев);

2) ҳамма қисм кесимлар таркибида -ма+ -са шаклида қўлланади: *Гўё унинг машғулотига ҳеч ким ҳалал бермаса, ҳеч ким унинг йўлини тўсмаса, ҳатто унга шу чоқда ҳеч ким кўринмаса.* (П.Турсун) *Ахир, у ичмаса, саёқ юрмаса, ишда ҳам дангасалик қилмаса.* (Н.Островский)

Бу шакллар қисмлар кесими таркибида келганда, турли хил маънолар ифодаланиб келади, чунончи:

а) асосан, шарт маъноси: *Агар қасида шоири бўлсам эди, Хусайн Бойқаро ҳазратларига бир бемисл қасида ёзиб жаноби олийдан шоҳона сарполар олар эдим. (Ойбек) Гапи ўтадиган бўлса, албатта, айтарди. («Шарқ юлдузи»);*

б) истак маъноси: *Дуо қилиб, ота, Чамбилда турсанг, бу дунёда, ота, ишимни кўрсанг, шоҳ қизини ўзим бориб опкелсам. (Ф.Йўлдош ўғли) Мажлис қисқароқ, камроқ бўлса, маслаҳатлар иш жойига бориб қилинса. (Ш.Рашидов); Бир ҳовуч майиз бўлса, роса базм бўларди—га. (Ойбек);*

в) биринчи гапнинг кесими таркибида **-са** ва **экан** ишлатилса, бундай гапларда воқеа-ҳодисаларнинг бажарилишига ишончсизлик маъноси билдирилади: *Отам бўлса экан, мен элга юрсам. (Ф.Йўлдош ўғли) Менга айтса экан, ўртоғига бермасмиди. («Туркистон»);*

г) шарт-истак маъноси: *Шу серҳосил ерларга сув мўлроқ бўлса эди, мен шу йил ўз звеном билан ҳар гектаридан етмиш беш центнердан пахта берардим. (Р.Файзий) Бирортасининг номини айтса экан, совчиликка борсам. (С.Аворбоев);*

д) шарт-истак маъноси: *Ўқтам йўл сал ўнғайсиз бўлса, тиканакли ўсимликлар учраса, дарҳол Комилага кўмаклашишга тиришар эди. (Ойбек) Ўтмишга қаралса, Умурзоқ ота ҳаётидан кўп нарсалар олганлиги кўриниб турибди. (Ш.Рашидов)*

[ҚГ] қисмлар кесимлари шу бирликлар билан шаклланиб келганида улар билан бирга (қисм кесимлари билан) юкламалари ҳам, ёрдамчи сўзлар (аҳир, наҳотки...) ҳам, боғловчилар ҳам кўп қўлланади. Айрим мисолларни кўриб ўтамыз:

а) **-у (-ю)** юкламаси қўлланади: *Ёнгинамизда шундай семиз ерлар экимай ётса-ю, биз қўлимизни қовуштириб ўтирсак! (Ш.Рашидов) Кўзим тезроқ очилса-ю, боғларни майсаларни, одамларни кўрсам. (С.Аҳмад) Бу гапларнинг биринчисида таажжуб, иккинчисида, истак маъноси ифодаланмоқда;*

б) **-га** юкламаси қўлланганида бирор ҳаракат-ҳолатнинг бажарилиш-бажарилмаслигининг таъкиди маъноси ифодаланади:

Қувончи кўксига сиғмаса-га, Назокат одоб юзасидан ўзини хомуш, ҳазин тушишга тиришар эди. (Ойбек);

в) гап таркибида ахир, наҳотки каби бирликлар қўлланган бўлса, таажжуб маъноси ифодаланади:

Ахир йигит хотинимни деб, бола чақам деб оловлар ичидан келса-ю, бу тантиқ ундан юз ўтурса. (С.Аҳмад) *Полвон отамнинг ўзи орден олган қария бўлса, ўқли қаҳрамон бўлса-ю, наҳотки шундай иш келиб чиқса.* (С.Аҳмад);

г) айрим гаплар таркибида боғловчи ва юкламалар бир пайтда қўлланиши мумкин, бунда шарт маъносини янада бўрттириб кўрсатиш сезилади, масалан, *Агар раис ваъда қилгандай канавакопатель берилса-ку, яна иш ўнгидан келарди-я.* (Р.Файзий) *Агар сув бўлсам, ҳосилига ҳосил қўшилади.* (Ш.Рашидов)

II. Биринчи гап кесими таркибида -син эди, иккинчи гап кесими таркибида -арди (-ар эди) бирликлари қўлланиши мумкин. Бундай қўлланишда, асосан, бирор ҳаракат-ҳолат, воқеа-ҳодисанинг бажарилишини ишташ, унинг бажарилиши қийин бўлса ҳам, содир бўлиши каби маънолар ифодаланади. Масалан,

– Ўзи келсин эди, айтарди. (Н.Тилавов) Бу гапдан ўзи келмаса, ҳеч нарсани эшитмайди, ўзи келсагина билиб олиши мумкин каби мазмун англашилмоқда. Демак, бир ҳаракатнинг бажарилиши учун бошқа бирисининг бўлиши назарда тутилади. Кекса овора бўлмасин эди, ўзи бориб келарди-ку гапнинг иккинчи қисмида -ку юкламаси қўлланиб, ачиниш, афсусланиш каби кўшимча маъноларни билдиради.

Қисмлар кесимлари таркибида -га юкламаси ҳам қўлланади, чунончи, Отаси келсин эди-га, кўрарди (М.Матёкубов). Бу каби гапларда таъкид маъноси ифодаланиб келмоқда.

Биринчи қисм кесими таркибида -син эди ва иккинчи қисм кесими таркибида -са қўлланган бўлса, норозилик, бирор нарсадан кўнгил тўлмаслик маъноларининг ифодаланиши сезилади: *Олтин-кумуш қуриб кетсин эди, ҳамманинг оёғига тўкилаверса.* (Ойбек)

Биринчи қисм кесими таркибида -син эди шакли келганда, иккинчи қисм кесими -ар экан бирлиги билан шаклланган бўлиши мумкин. Масалан: *– Шохиданикига борсин эди, кўрар экан.* (Н.Илҳомов) Бу гапдан кўпроқ кесатиш маъноси ифодаланмоқда. Шу каби гаплар аксарият ҳолда диалогик нутқда учрайди.

Кўп ҳолатларда биринчи қисм кесими –син қўшимчаси ва инкорни билдирувчи –ма бирлиги билан келганида нисбий сўзлар ҳам қўлланади. Шунда иккинчи қисм кесими –ар эди, –ар экан каби бирликлар билан шаклланган бўлади. Мисоллар:

У нима тўғрисида ўйламасин, қаршисидан бир савол чиқар эди. (А.Қаҳҳор) Эр-хотин орасида қанақа келишмовчилик бўлмасин, қанақа гап чиқмасин, кампир орага тушиб, ҳамма вақт куёвнинг тарафини олар экан. (А.Қаҳҳор) Она ишдан қандай ўй, қандай ташвиш билан қайтмасин, шу қизларини кўрибоқ кўнгли ёзилар эди. (А.Мухтор)

III. Биринчи қисм кесими –арди, иккинчи қисм кесими ҳам –арди билан шаклланган бўлади: 1. У ҳар доим шу ҳақда гапириб турарди, Акмал жимгина тингларди. (Н.Тилолов) 2. Ўқ гоҳ у томондан, гоҳ бу томондан минут сайин ғувиллаб ўтиб турарди, Бегимжон бўлса, нима қилишни билмай, ҳар томонга аланглаб қарарди. (Н.Сафаров)

Биринчи гапнинг ҳар икки қисм кесими –арди бирлиги билан шаклланган бўлса, иккинчи гап эса уч қисмдан иборат. Биринчи ва учинчи қисм кесимлари –арди бирлиги ёрдамида, иккинчи қисм кесими эса –са бирлиги воситасида шакллангандир.

Гап қисмлари кесимларининг кўпи –ар эди бирлиги билан шаклланади: Тўпаниса опам билан бирга бўлсам, иш билар эдим, гап билар эдим, тушунган хотин бўлар эдим. (А.Қаҳҳор) Бу каби гап қисмларидан кўпроқ ачиниш, маълум иш-ҳаракатнинг бажарилмаганлигидан афсусланиш маъноси англашилади.

Биринчи ва иккинчи гап кесимлари таркибида –ар экан шакли келади: Хўжайшларнинг оstonаси шундай лаънати бўлар экан оёғингдан чалар экан. (Ойбек)

Кўп ҳолатда биринчи қисм кесими –ар экан, иккинчи қисм кесими –ар эди шакллари билан ифодаланган бўлади:

Назокат Анканинг гапларига қулоқ солар экан, унинг назарига Пўлашжоннинг қиёфаси бутун фазилатлари билан гавдаланар эди. (С.Аҳмад)

Шу бирлик билан шаклланган кесимли қисмларда юкламалар ҳам, боғловчилар ҳам келиши мумкин: Душман ярадор қилган ўғлинг оғриқни писанг қилмой, яна жангга кириб кетар эди-ю, аммо сенинг қалбинг яраланиб қоларди, Она! Бу мисолда –ю юкламаси биринчи қисм кесими таркибида келган, аммо

зидлов боғловчиси иккинчи қисм бошида қўлланган. Бу ҳар икки бирлик қурилма мазмунига маълум бир маъно бўёғини юкламоқда, яъни бир ҳаракатнинг бажарилиши мумкинлиги-ю, лекин бажарилиши керак эмаслиги таъкидини билдиради.

Яна мисол: *Баъзан у бизникига келарди, баъзан мен уларникига борардим. Ё укаси жағи тинмай гапирарди, ё синглиси ҳадеб бижирларди.* («Ёшлик») Бу каби гапларда воқеа-ҳодисаларнинг кетма-кет бажарилиши пайти ифодаланади.

Иккинчи гап кесими таркибида -арди (-ар эди) шакли, биринчи қисм кесими таркибида эса бошқа шакллар келади, чунончи, Мен бўлмасам, қўйнинг ярми йўқолар эди. (Ғ.Ғулом) Лекин проф. А.П.Ҳожиёв айтганидек, бу фикр ҳар доим ҳам тўғри келвермайди. Ҳақиқатда ҳам, юқоридаги гаплар қисмларидан истак, ҳоқиқат маънолари англашилмайди. Бу гапларда, назаримизда, бажарилиши мумкин бўлган воқеанинг содир бўлмагани таъкидланади, холос.

Ҳаракатнинг ўтган замонга оид эканлигини кўрсатиш учун -ган бўлар эди шакли ўрнида -р эди шакли қўлланиши мумкин. -р эди шакли иккинчи қисм кесими таркибида келганида бажарилган воқеа-ҳодиса, ҳаракат-ҳолатнинг содир бўлмаслиги мумкинлиги, бажарилганидан норозилик, афсусланиш каби маъно бўёқлари ифодаланади, чунончи:

Ўша вақтда оёқларингизни маҳкам тирасанглар эди, дадам Гулнорга уйланмаган бўларди. (Ойбек) Агар у (Йўлчи) келган бўлса, ўзини билдирган бўлар эди. (Ойбек)

Кейинги гапда кесим шаклини билдиради тарзида ўзгартирсак, ишонч маъно бўёғи ифодаланади. Демак, бу каби қурилмаларда шарт мазмуни ва қўшимча маъно бўёқлари англашилиши мумкин.

IV. Биринчи гап кесими -ган эди бирлиги билан, иккинчи (ёки кейинги) гап кесими бошқа бирликлар билан шакланган бўлади. Масалан: Агар Татьянанинг ўртоқлари унга лоқайд қараганда эди, эҳтимол, бу ҳодиса уларни ташвишга солмаган бўлар эди. (Қазақевич) Агар бу икки батальон бу ердан кетмаганда эди, тўғлар ҳимоясиз қолмаган бўлар эди. (Л.Толстой) Бу икки қурилмадан ҳам шарт, ҳам истак мазмуни англашимоқда, лекин агар юкломаси қўлланиши шарт маъносини бўрттириб кўрсатишга хизмат қилмоқда.

Қурилма кесимлари кўпинча -ганда эди (-маганда эди) ва -арди (-ар эди) бирликлари билан шакланади. Ва бу ҳолатда

баъзи ўринларда шарт маъносига қўшимча тарзда бирор воқеа-ҳодисанинг содир бўлганини қайд этиш, таъкидлаш маъноси ифодаланади, чунончи, *Агарда унинг ёнида уста Олим бўлмаганда эди, эҳтимол, у қай вақтларгача серрайиб қолар эди.* (А.Қодирий) Бу қурилмада қисмлар кесимларини шакллантирувчи бирликлар –маганда эди ва –ар эди ҳамда агар, эҳтимол сўзлари қўлланганки, маълум бир маъно бўёқларини ифодалашда уларнинг ҳам ўз мавқеи бор.

–ганда эди биринчи қисм кесими таркибида, –арди иккинчи қисм таркибида келганида пайт мазмуни ҳам англашилади, масалан: *Райондан юборилган комиссия келганда эди, ишни бошлаб юборар эдик.* (Ш.Рашидов) *Даладан қайтган барча колхозчилар чарчаб уйқуга кетганда эди, биз ҳам дам олармидик.* (Н.Тилавов)

Қўшма гап қисмлари орасидаги мутаносибликни билдирувчи айрим birlikлар биз томондан кўриб чиқилди. Албатта, уларнинг сони мўл ва биз, асосан, энг кўп қўлланадиганларига тўхтаб ўтишга ҳаракат қилдик. Бу каби birlikларнинг ҳаммасини ва ҳар бирини ҳар томонлама ўрганишга имкониятимиз йўқ.

Юқоридakilардан кўриниб турибдики, $[WP_m \leftrightarrow WP_m]$ типик кўринишли гапларда ҳар иккала қисмнинг кесими шудай шаклланганки, будай шаклларда кесим мустақил содда гаплар кесими сифатида деярли қўлланмайди ёки қўлланганда ҳам $[WP_m \rightarrow WP_m]$ типик кўринишли қўшма гапларда кесим ифодаланган маънодан кескин фарқ қилади (масалан, –арди мустақил содда гапларда ўтган замон давом феъли мазмунига эга бўлса, $[WP_m \leftarrow WP_m]$ таркибида ирреал маънога эга. Албатта, шу каби шаклан айнан (бир хил), мазмунан бошқа–бошқа бўлган шакллар (формалар) орасидаги муносабатлар қандай? Улар омонимия ёки полисемияга қандай алоқада? деган саволларнинг туғилиши табиий. Аммо булар алоҳида тадқиқот мавзусидир ва бизнинг ишимизга алоқадор эмас. Бизни қизиқтирадиган нарса шуки, ўзбек тилида гап кесимларини шакллантирувчи воситалар орасида шундайлари ҳам борки, улар қўшма гаплар таркибидагина қўлланади ва қўшма гап қисмларининг ўзаро мутаносиблигини талаб этади.

Шакл-вазифа жиҳатдан $[WP_m \leftrightarrow WP_m]$ типик кўринишли гапларни мазмунан бир-бирини тақозо этадиган, мазмунан мутаносиб гаплардан кескин фарқлаш лозим. Қиёсланг:

1. Қодир келсайди, бирга борардик.
2. Гоҳ Қодир келди, гоҳ бирга бордик.
3. Ким келса, ўзи боради.

Биринчи мисолда [ҚГ] таркибий қисмларининг ўзаро боғланиши ҳар иккала гаптаги кесимнинг хусусий шакли ва хусусий маъноси билан таъминланган. Гаплар мутаносиблиги [ҚГ] таркибдаги содда гап кесимларининг шакл ва маъно хусусиятидан келиб чиқади.

Иккинчи мисолда мутаносиблик кесим шакли билан эмас, балки жуфт боғловчи (гоҳ ...гоҳ) ёрдамида таъминланган. Бу гап моҳиятан $[WP_m, WP_m]$ типик кўринишли қўшма гап қолипнинг юзага чиқишида боғловчи восита (,)нинг гоҳ, ...гоҳ шаклида нутқда воқеланишидир. Буни қуйидаги қаторлар ҳам тасдиқлайди:

$[WP_m, WP_m]$ – умумий қолип ва унинг ҳосилалари:

1. Қодир келди, бирга бордик.
2. Қодир келди ва бирга бордик.
3. Қодир келдики, бирга бордик.
4. Қодир келди, шунинг учун бирга бордик.
5. Қодир келди-ю, бирга бордик.
6. Гоҳ Қодир келди, гоҳ бирга бордик.
7. Дам Қодир келди, дам бирга бордик.
8. На Қодир келди, на бирга бордик ва ҳ.

Бу қаторда 6-8 гапларда мазмунан бир-бирини тақозо этиш, 3- ва 5-гапларда кейингисини, 4-гапта оддингисини тақозо этиш мавжуд. Лекин бундай зарурат гапни шакллантирувчи асосий восита $[WP_m]$, унинг шакл ва маъно хусусияти билан эмас, балки нутқ шароитида икки ва ундан ортиқ $[WP_m]$ нинг қандай восита билан ўзаро алоқага киришаётганини, бошқача қилиб айтганда, бевосита гап қурилиши билан эмас, балки боғловчилар мазмуни билан боғлангандир. Шунинг учун иккинчи мисолда гаплар орасида $[WP_m \leftrightarrow WP_m]$ алоқалари бўлса ҳам, бу алоқа гап марказининг қурилиши билан эмас, балки гапта қандай боғловчилар иштирок этаётганлиги билан боғлиқдир.

Энди юқорида келтирилган 3 мисолимиз устида тўхталамиз; Ким келса, ўша боради. Бу ерда ҳам гапларнинг мазмунан бир-бирини тақозо этиши, талаб этиши, ўзаро алоқадорлик,

мутаносиблик мавжуд. Лекин бунда ҳам бу мутаносиблик гап кесимларининг шакли ва маъно (вазифа) хусусиятлари билан эмас, балки, «Ким...у...» нисбий сўзларининг қўшма гап таркибида ўзаро боғловчи восита вазифасида келиши билан боғлиқдир. Зероки, Ким келса, у боради гапи моҳиятан [WP_m,→WP_m] типик кўринишли қўшма гап бўлиб, мазмуний мутаносиблик нисбий олмошлар билан берилади. Нисбий олмошларнинг жуда ранг-баранглиги, қўшма гаплар таркибида эга, тўлдирувчи, ҳол, аниқловчи вазифаларида кела олиши, бу масала ўзбек тилшунослигида чуқур ўрганилмаганлиги сабабли биз [WP_m,WP_m], [WP_m,→WP_m] типик кўринишли қўшма гаплардан нисбий сўзлар ёрдамида ўзаро мазмунан мутаносиб (яъни [WP_m↔WP_m]) гаплар ҳосил қилиш устида батафсил тўхталамиз. Бу тўхталишимиздан асосий мақсад нисбий сўзларнинг қўшма гаплар таркибида юзага чиқишини тавсифлаш эмас, балки шакл-вазифавий ёндашувда мутаносиб гаплар (яъни [WP_m,↔WP_m]) ва мазмунан мутаносиб гаплар (яъни [WP_m,↔WP_m]) ёки яхшироқ бўларди (содда гап↔содда гап) бутунлай бошқа-бошқа, ҳар хил ҳодисалар эканлигини кўрсатишдан иборатдир.

[ҚГ] таркибида қисм кесимларини шакллантирувчи кўрсаткичлар вазифасида айрим сўзлардан ташқари нисбий сўзлар ҳам унумли қўлланади. Нисбий сўзлар қўлланган қисм доим бошқа бир қисмнинг келишини талаб қилади: Шоғирд қанча моҳир бўлса, қувонади устод. (Ф.Фуллом) Бу мисолда қисм кесимларининг ифодаланиш материали ҳар хил: «...моҳир бўлса, ... қувонади». Биринчи қисм таркибида қанча нисбий сўзи қўлланган бўлиб, уни тушириб қолдириш мумкин: Шоғирд моҳир бўлса, қувонади устод. -са элементининг ўзи биринчи қисмнинг тобелигини кўрсатса, ўзидан кейин бошқа бир қисмнинг келишини талаб қилса, қанча сўзи шу тобеликни яна бир бор таъкидлашга хизмат қилади ва тобеланиш бир томонлама бўлади: Шоғирд моҳир бўлса,... қисмида фикр ҳам тугалланмаган, кесим грамматик формаси ҳам бошқа бир қисмнинг қўлланиш зарурлигини кўрсатмоқда: Қувонади устод. Бу қисм эса тобеланиш муносабатини ифодаламайди. Мана шу хил муносабатни ифодаловчи birlikлар [ҚГ]нинг ҳар икки қисмида кела олади. Бу муносабатни, кўпинча, нисбий сўзлар, улар вазифасида келган сўроқ, белгилаш каби олмошлар ва айрим равишларнинг жуфт ҳолда, яъни бир қисмида келиши вужудга келтиради. Масалан, шахс отини билдирувчи нисбий сўзлар, кўпинча, жуфт ҳолда қўлланади, бири тобе, бири ҳоким

қисм таркибида. Шу нисбий сўзлардан бирортаси қисм таркибида қўлланса, ундан кейин, албатта, бошқа қисмларнинг келиши талаб қилинади, чунончи, Ким деворнинг нариги томонида бўлса, у омон қолди (Р.Файзий) мисолида ким-у нисбий сўзлари иштирок этиб, улар қисмлари орасидаги икки томонлама тобеланиш муносабатини таъминлайди: [WP_m↔WP_m]. Биринчи қисм кесимини шаклантирган -са бирлиги бир томонлама тобеланишни кўрсатади, нисбий сўзларнинг қўлланиши тобеланиш муносабатининг кучлилигини таъкидлашга хизмат қилади, иккинчи қисмнинг ўзидан олдинги қисмсиз қўлланмаслигини билдиради. «У омон қолди. Ким у?»

Нисбий сўзларнинг [WP_m↔WP_m] қолипли [ҚГ]ларни ҳосил қилишни мисоллар асосида кўриб ўтаемиз:

1) Шахс отини билдирувчи нисбий сўзлар:

а) кимки - у: Ким бировга чуқур қазиса, у ўзи унга йиқилади. (Мақол)

б) кимки - у: Кимки ўз халқига содиқ бўлиб хизмат қилмоқчи бўлса, у ҳақиқатни халқдан яширмаслиги керак. («Туркистон»)

в) киши (ҳар киши, биров) - у: Киши бировдан нафратланса, у битта алангада ёнади. («Шарқ юлдузи»);

г) ҳар ким - у: Ҳар ким унинг ишин кўрса, у ҳайронлик бармоғини тишлайди. (Ғ.Ғулом);

д) кимда-ким - у: Кимда-ким хўжаликни сиёсатдан ажратиб қараса, у, албатта, боши берк кўчага киради. Кимда-ким бизга қўшилишни истамаса, у бир қадам олдинга чиқсин. (А.Фадеев)

2. Предмет номини билдирувчи нисбий сўзлар (нима - шу, у - ўша):

а) кўзига нима кўринса, шу уни қизиқтира бошлади:

б) нимаики - ҳаммаси: Бу ҳовлида нимаики бор бўлса, ҳаммаси Муротали учун қадрли эди. («Шарқ юлдузи»);

в) бир нарса - бу: Ҳаракатларда учирма қушнинг шошқалоқлигига ўхшаш бир нарса бор эдики, бу Мўминжон аканинг ўзига ҳам болаликдан таниш эди. (Л.Маҳмудов) Бу мисолда биринчи қисм кесими «бор» ва тўлиқсиз феъл -ки бирлиги билан шаклангандир. Бу ерда ҳам нисбий сўзларнинг,

ҳам –қи бирлиги тобеланиш муносабатини кучайтиради, уни таъкидлашга хизмат қилади;

3. Предмет белгиси, даражасини ифодаловчи нисбий сўзлар (қандай – нечоғлик – шу даражада);

а) қандай – шундай: Улар мени қандай кутиб олишса, уларга шундай муносабатда бўламан (Ё.Шукуров) Қандай келган бўлсанг, ўшандай кетавер – да! (Газетадан);

б) нечоғлик – шу даражада: У нечоғлик шод бўлса, ўртоғи шу даражада тушқунликка тушган эди. («Шарқ юлдузи»);

в) қайси – у: 1. Қайси киши – у киши: Қайси киши тиришиб ишласа, у киши меҳнатда илғор бўлади; 2. Қайси жойда – у жойда: Қайси жойда кураш бўлмаса – у жойда ўсиш ҳам бўлмайди;

г) шундай – бу: Биз шундай иш қилишимиз керакки, бу бошқаларга ўрнатқ бўлсин ва ҳоказо;

4. Миқдор-даражани ифодаловчи нисбий сўзлар (қанча-шунча, нечта-шунча, қанчалик-шунчалик...):

а) қанча – шунча: Ўз ҳолимни қанча ўйлаб кўрсам, яна сизнинг бу қилган яхшиликларингизнинг миннатдорчилигини адо қилиш шунча қийин кўринади. (Ғ.Ғулом) У қанча қўшиқ айтса, севимли Бамбур унинг кўзларига шунчалик равшан кўрингандай сезиларди. (Ш.Рашидов);

б) қанчалик-шунчалик: Насиба қанчалик серган бўлса, Маҳбуба шунчалик камган эди. (О.Ёқубов) Биз агар ўтмишни қанчалик яхши билсақ, ўзимиз яратаётган ҳозирги кун моҳиятини шунчалик осон ва шунчалик шодигёна тушунамиз. (М.Горький);

в) қанчалар-шунча: Азизхоннинг жасорати қишлоқ аҳлини қанчалар қувонтирган бўлса, Турсунбойнинг қилмиши шунча хафа қилган эди. (С.Аҳмад);

г) нақадар-шу қадар: Ҳар бир мамлакатнинг иқтисодий ривожини нақадар интенсиф бўлса, у ерда бутун турмушимизнинг афзалликлари шу қадар яққол намоён бўлмоқда (Газетадан) (1) Отга жилов нақадар керак бўлса, одамга вазминлик шу қадар керак. (А.С.Пушкин) (2) Бу нисбий сўзлар қўлланганда кесимнинг ифодаланиш материали ҳар хил бўлади: (1)да интенсиф бўлса, ...намоён бўлмоқда ва (2)да ...керак бўлса, керак, аммо ҳар икки қурилмада биринчи қисмлар кесимини –са шакллантирган;

д) нечоғалик—шунчалаик: Кушнинг феълани нечоғалик яхши билсанг, уни ушлаш шунчалаик осон бўлади. (Ҳамро) Ерга нечоғалик куч сарф қилинса, ҳосил шунчалаик мўл бўлади;

5. Ўрин-жой маъносини ифодаловчи нисбий сўзлар (қаер-шу ер, қайси томон — шу томон ва ҳ) Бундай ҚГ таркибида қўлланган қисмлар —са ёрдамида бирикади, ўзаро тобеланиш муносабатида бўлади, ўрин-жой маъносини нисбий ва изоҳланувчи сўзлар ифодалайди:

а) қаер—шу ер: Қаер обод бўлса, ўша ер меҳри тортади; Қаер—шу ерда: Қаер обод бўлган бўлса, шу ерда ёшларимизнинг ҳиссаси бор. («Газетадан»)

б) қаерга —шу ерга: Бизнинг жангчиларимиз қаерга борсалар, шу ерга халқ гулдасталар билан кела беради. («Газетадан»)

в) қаерга-ўша ерга: У қаерга борса, халқ ҳам ўша ерга боради. (Ғ.Ғулум) Уни қаерга олиб боришса, Нигора ҳам ўша ерга борарди. (М.Жамолиддинов);

г) қаерда-ўша ерга: Қаерда жанг қаттиқ қайнаса, у ўша ерга боради. (И.Раҳим) Сиз қаерда бўлсангиз, ўша ерга борамак; қаерда-у ерда; Кўз қаерда бўлса, меҳр шу ерда бўлади. (Мақол) [1] Қаерда танқид ва ўз-ўзини танқид йўлга қўйилар экан, шу ерда иш ривож топади. («Халқ сўзи») [2] гапларнинг [1-1 ва 2-1] кесимлари бўлса, йўлга қўйилар экан, [1-2 ва 2-2] кесимлари бўлади, ...ривож топади сўзлари билан ифодаланган; бу қуриламаларда ҳам кесим формалари ва нисбий сўзлар (ҚГ) қисмларининг ўзаро икки томонлама боғланишини таъминлашга хизмат қилмоқда. Уларни тушириб қолдириш ёки бирортасинигина қўлаш мумкин эмас, гап мазмуни бузилади:

г. 1) кўз қаерда бўлса, меҳр ҳам бўлади;

г. 2) кўз бўлса, меҳр ҳам шу ерда бўлади;

г. 3) кўз бўлса, меҳр ҳам бўлади ва ҳ.;

д) қаёққа-шу ёққа: Катта кема қаёққа борса, кичик кема ҳам шу ёққа юради. (Мақол);

е) ҳар ерга-у ердан: Мулла Раҳмат ёз кунларида хизмат ё саёҳат учун ҳар ерга борса, у ердан ажойиб воқеалар топиб келиб, ўз дўст ва ошноларига сўзлаб, уларни қуддирар эди. (С.Айний)

Олмошлар баъзан кўмакчилар билан бирга қўлланиб ҳам нисбий сўзлардек (ҚГ) қисмларини бириктиришда хизмат қилади. Масалан: Шамол қай томонга эсса, майсалар ҳам шу томонга бош эгади. (Мақол) У ўз отини қай томонга бурса, Жамшид ҳам ўша томонга қаради. («Тошкент ҳақиқати»)

6. Ким учун — ўшанга, кимдан — ўшандан каби нисбий сўзлар қисмлари турлича шакланган [ҚГ] таркибида қўлланади, масалан: Фотоаппаратни ким учун олган бўлсанг, ўшанга бер — да. («Оила ва жамият») [1] Омонатимни кимга берган бўлсангиз, ўшандан олиб беринг. («Шарқ юлдузи») [2] Қизиқсиз-а, кимда бор бўлса, ўшандан сўрай қолинг. (Н.Ҳасанов) [3] Мисоллар қисмларида қўлланган нисбий сўзлар қисмлари бир-бирига мос эмас (ким учун — ўшанга; кимга — ўшандан; кимга — ўшандан), шунда ҳам улар қисмлар орасидаги узвий, икки ёқлама алоқани таъминлайди: бу қисмлардан бирини иккинчисисиз қўллаш мумкин эмас, яъни биринчи қисм иккинчисининг, иккинчиси биринчисининг келишини талаб қилади: Фотоаппаратни ким учун олган бўлсанг, ...ўшанга бер-да. Қўшма гап қисмларини ўзаро алмаштириб қўллаш мумкин, лекин шунда ҳам улар якка ҳолда эмас, балки бир-бири билан узвий боғлиқ ҳолда қўлланиши лозимлиги яққол кўриниб турибди. Бу қурилмалар қурилишининг энг кичик қолиши $[WP_m \rightarrow WP_m]$ ё $[WP_m \leftarrow WP_m]$ ё $[WP_m \leftrightarrow WP_m]$ дир;

7. Қачон(ки) — ўшанга (қачон(ки) — ўша пайтга каби сўзлардан биринчисини тобе қисм таркибида, ўшанга, шунда, ўша пайтга бирликлари эса ҳоким қисм таркибида қўлланади. Гапларнинг мазмунига асослансак, ҳоким ва тобе қисм деб таҳлил қилиш тўғри, лекин қисмлар ва улардаги кесимни шакллантирган грамматик кўрсаткичлар икки томонлама тобелик устун эканлигини кўрсатмоқда. Масалан, Қачон хат ёзгинг келса, ўшанда ёз, дерди Павел Васильевич ўлгага меҳр билан қараб. (В.Овсева) Магазин қачон очилган бўлса, ўшандан бошлаб у ерда хотин-халаж узиламайди. (А.Мухтор) мисолларидаги бирор қисмни бошқасисиз қўллаш мумкин эмас: ...хат ёзгинг келса, ...ўшанда ёз. ...очилган бўлса, ...хотин — халаж узиламайди;

8. Айрим-у, баъзи-у сўзлари ҳам [ҚГ] қисмлари таркибида қўлланиб, уларни шакллантиришда муҳим роль ўйнайди, чунончи, Афсуски, ҳали жамиятимизда айрим қолоқ кишилар борки, улар кам ва сифатсиз маҳсулот ишлаб чиқаришмоқда. («Мухбир») Баъзи универсалчилар борки, улар гўзани

культивация қилишда агротехника қоидаларига яхши риоя қиладилар. («Мухбир»);

9. Ҳеч бир киши — у: Шу кунларда ҳеч бир киши топилмадики, у Канизакнинг юрагига тасалли берса. (А.Қаҳҳор) Найманчада ҳеч бир киши йўқки, у янги фабрика қурилишига қатнашмаган бўлсин. (А.Мухтор)

10. Бир хил — булар: Яна бир хиллар борки, буларнинг кўнглида ишқ бор, ҳавас бор, оташ бор. («Шарқ юлдузи»)

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, таркибида нисбий сўзлар иштирок этган [ҚГ] биринчи қисмлар кесими, одатда, қуйидагича формаларда бўлади:

- 1) феъл + -са;
- 2) феъл + -ки; керак + -ки; нисбий сўз + -ки; от(кенг маънода) + -ки;
- 3) феъл + тўлиқсиз феъл; от (кенг маънода) + тўлиқсиз феъл;
- 4) «бор», «йўқ» + -ки ва бошқалар.

Шунинг учун соф синтактик қурилиш мезонлари, грамматик шакл (жумладан кесимлик шакли) ва унинг синтактик қобиляти ўлчовларига таянадиган бўлсак, нисбий сўзли мазмунан $[WP_m \leftrightarrow WP_m]$ типли қўшма гапларни синтактик типида $[WP_m \rightarrow WP_m]$ ва $[WP_m, WP_m]$ типлар ўз ичига сингдириб юборишини кўраимиз. Лекин юқорида алоҳида таъкидлаб ўтганимиздек, формал-функционал ва соф мазмун жиҳатдан $[WP_m \leftrightarrow WP_m]$ ларнинг моҳиятан бошқа-бошқа нарса эканликларини кўрсатиш мақсадида биз нисбий сўзли мазмунан $[WP_m \leftrightarrow WP_m]$ алоқали қўшма гаплар тавсифига ўз тадқиқотимиз манбаи ва мақсади учун зарур бўлгандан кўпроқ тўхтадик, чунки формал-функционал мутаносиблик (яъни $[WP_m \leftrightarrow WP_m]$ ва мазмуний мутаносиблик бошқа-бошқа ҳодисалар эканлигини кўрсатиш зарур деб топдик. Негаки бизнинг мезонимиз асосидаги (жумладан, бизнинг ишимизда формал-функционал) ҳудосалар бошқа мезон асосида (жумладан, анъанавий синтаксисимизда мазмуний)ги натижалар билан баҳоланмасин. Бу мезонлар асосида келиб чиққан турли хил ҳудосалар бири иккинчисини рад этгандек туюлади. Аслида эса, улар бир манбанинг (бу ўринда қўшма гапнинг) турли-туман томонларини очиб беради. Чунончи, Салим келса, у воқеани айтиб беради

қўшма гапи формал-функционал жиҳатдан $[WP_m \rightarrow WP_m]$ типлидир, чунки биринчи гапнинг кесими шу шакл ва мазмунда мустақил содда гап кесими бўлиб кела олмайди. Ким келса, у воқеани айтиб беради гапи ҳам формал-функционал жиҳатдан $[WP_m \rightarrow WP_m]$, лекин мазмунан ҳар икки гап бири иккинчисини тақозо қилади. Шунинг учун уларга мазмун нуқтаи назаридан $[WP_m \leftrightarrow WP_m]$ – «ҳар иккала содда гап бир-бирини талаб этади» деб қаралиши мумкин, керак, шарт ва зарур. Шуларни назарда тутган ҳолда, нисбий сўзли қўшма гаплар таҳлилини давом эттирамиз.

Кўриб ўтганимиздек, нисбий сўзлар $[ҚГ]$ қисмлари таркибида, одатда, жуфт ҳолда қўлланади. Баъзан эса унинг бир қисми бир неча марта, кейинги қисми бир марта қўлланади, чунончи, Қаерда бахт бўлса, қаерда қулғу бўлса, шу ерда қўшиқ жаранглайди, мисолида қаерда – шу ерда жуфтлагининг биринчи қисми икки марта, иккинчиси бир марта қўлланган бўлиб, бундай такрор қўлланиш урғу бериш, таъкидлаш учун хизмат қилолқда. Бир-биримизни қанча яхши билсак, бир-биримиз билан қанча яқиндан туриб ҳамкорлик қилсак, бир-биримизга қанча кўп ёрдамлашсак, тинчлик кучлари шу қадар бақувват бўлади. («Мухбир») қурилмасида қанча нисбий сўзи уч марта, шу қадар эса бир марта қўлланган. Қанча сўзини бир марта қурилманинг бошида қўллаш мумкин: Қанча бир-биримизни яхши билсак, (1) бир-биримизга кўп ёрдамлашсак, (2) бир-биримиз билан ҳамкорлик қилсак, (3) тинчлик кучлари шу қадар бақувват бўлади. Бу қурилма қурилишининг энг кичик қолипни қуйидаги чизмада бериш мумкин: $[W_1P_{m1} \leftrightarrow W_2P_{m1} \rightarrow W_3P_{m1}]$

Айрим ҳолларда қисмлар жойлашиши ҳар хил бўлади, одатдаги кетма-кетлик йўқолади, чунончи Фурсат, қанча кутсангиз, шунча сабр–тоқат қилаверад. («Шарқ юлдузи») гапида ҳоким қисм таркибида тобе қисм жойлашган. Бу услуб талаби, албатта. Инсоннинг диққат марказидаги фикрни билдирувчи сўз, иборат қурилма бошида қўлланади, бу ўринда фурсат сўзига урғу берилмоқда.

Кўп ўринда нисбий сўзлар гапнинг бошқа бўлаклари билан алоқага киришганда, бу алоқа ўта зич бўлмайди, яъни нисбий сўз билан ифодаланган бўлакни ўзи эргашган гап бўлагидан ажратиш мумкинчи, бунга юқоридаги гаплар таҳлили мисол бўла олади. Лекин баъзан нисбий сўз билан ифодаланган бўлакни ёндош бўлақдан ажратиб бўлмайди. Буни мисолда кўрамиз:

1. Қайси корхонада иш яхши ташкил қилинган бўлса, ўша корхонада юқори сифатли маҳсулот чиқади. Бу мисолда қайси ва ўша нисбий сўзларининг грамматик вазифаси аниқловчи. Шу ўринда бу аниқловчиларни тушириб қолдириш мазмунга таъсир қилади, услубий хатони келтириб чиқаради: Корхонада иш яхши ташкил қилинган бўлса, корхонадан юқори сифатли маҳсулот чиқади. Бунда аниқловчи билан аниқланмишни бир-биридан ажратиб қўлаш мумкин эмас, буларнинг ҳар иккаласини ишлатмаслик (Иш яхши ташкил қилинган бўлса, юқори сифатли маҳсулот чиқаради) қурилманинг тузилишига таъсир қилмайди. Қурилма мазмунидаги ўзгариш: фикрни таъкидлаш йўқолади, оддий хабар ифодаланади (юқори маҳсулотнинг чиқиши учун ишнинг яхши ташкил қилиниши зарурлиги, шартлиги хабари).

2. У киши менга қандай бўлсалар, мен ҳам у кишига шундай. (А.Қаҳҳор) мисолида нисбий сўзларнинг қўлланиши қурилма тузилишига чамбарчас боғлиқки, улар ишлатилмаса, гап ташкил бўлмайди, чунончи, У киши менга ...бўлсалар, мен ҳам у кишига ...қурилмаси тилнинг қайси сатҳига тегишли эканлигини билиш қийин. Қиёсланг: у қандай гапирса, мен ҳам шундай гапираман. Бу гапдаги нисбий сўзларни бемалол тушириб қолдириш мумкин: У гапирса, мен ҳам гапираман. Шунинг учун ҳам мана шу каби гапларни ҳеч иккиланмасдан $[WP_m \leftrightarrow WP_m]$ типли ҚГлар қаторида ўрганиш лозим. Тўғри, бу сингари гаплар нисбатан кам учрайди.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, қурилма қисмлари орқали, асосан, шарт, таъкид, қиёслаш каби мазмун нозиклиги ифода этилади ва, одатда, қисм кесимлари келаси замон формасида бўлади. Умуман, бу тобеланиш қурилманинг умумий мазмунидан келиб чиқади. Чунончи, Улар қандай кутиб олишди, мен ҳам шундай кутиб оламан ёки Улар қандай кутиб олишган экан, мен ҳам шундай кутиб оламан гапларининг ҳар бирида нисбий сўзлар қўлланган ва улар қисмлар ўртасидаги муносабатни келтириб чиқармоқда. Бу нисбий сўзлар қўлланмаса, тобелик муносабати тенгланиш муносабати билан алмашинади, қисмлар мустақил равишда қўллана олади: Улар кутиб олишди. Мен ҳам кутиб оламан. Улар кутиб олишган эди. Мен ҳам кутиб оламан.

Шундай қилиб, $[WP_m + WP_m]$ нинг типик кўринишлардан бири $[WP_m \rightarrow WP_m]$ дир. Бу типик кўриниш ўз моҳияти билан [ҚГ]нинг $[WP_m, WP_m]$ ва $[WP_m \leftrightarrow WP_m]$ типик кўринишларидан

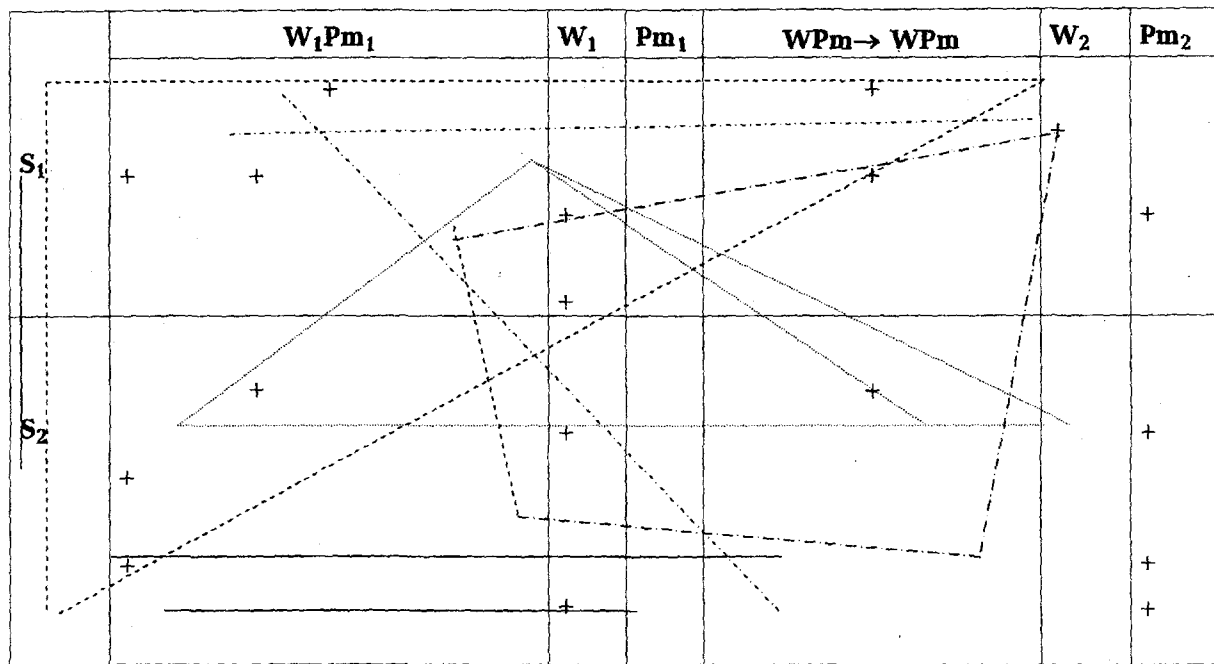
фарқ қилади. $[WP_m \leftrightarrow WP_m]$ кўринишини оддингилардан ажратиб турадиган томонлари ишнинг шу бўлимида берилган.

Ишда $[WP_m \leftrightarrow WP_m]$ типини ҳосил қилишда биргина элементнинг икки қисмида келиши ва мутаносибликни келтириши ҳақида тўхталинди. Шу муносабатни вужудга келтирувчи воситалар алоҳида-алоҳида тадқиқ этилиб, мисоллар таҳлили берилди.

[ҚГ]лар бу типининг таркибида нисбий сўзларга алоҳида ўрин ажратилган. Нисбий сўзларнинг қурилма ҳар икки қисмида қўлланишигина юқорида қайд этилган ҚГларни ҳосил қилади. Ва шу билан бирга нисбий сўзлар қўлланишининг ўзига хос томонларига аҳамият берилган.

$[WP_m \leftrightarrow WP_m]$ таркибида нисбий сўзлар билан бир қаторда бошқа birlikлар ҳам қўлланиши мумкин. Бунда энди мутаносиблик янада таъкидланади. Шу каби [ҚГ]лар ёзма адабиётларда ҳам, оғзаки нутқда ҳам унумли қўлланади.

Қўшма гапнинг бу типлари, асосан, $[P_m]$, унинг шакли ва вазифасига таянган ҳолда вужудга келгани аниқ. $[P_m]$ нинг кўринишлари жуда хилма-хил ва кўп (ишда [ҚГ]нинг $[WP_m, WP_m]$ типи ҳақида фикр юритганда бунга тўхтаган эдик) ҳамда улар [ҚГ]нинг турли типларини ҳосил қилишда муҳим мавқега эга. Буларнинг ҳаммасини биргина ишда мужассамлаштириш ва таҳлил қилиш имконияти бўлиши мумкин эмас. Материалнинг кўплиги ва ранг-баранглиги шундан далолат берадики, қўшма гапнинг шакл-вазифасига кўра типлари ва ўз навбатида уларнинг турлари ҳар хил ҳамда буларнинг ҳар бири махсус тадқиқотлар мавзуси бўлиши табиқийдир.

[$WP_m \rightarrow WP_m$] типик кўринишининг схематик тавсифи

4-бўлим. Бир ва икки таркибли [WP_m RWP_m]

4.0. Анъанавий синтаксис бўйича гап тузилиши жиҳатдан бир бош бўлак ва икки бош бўлақлардан иборат бўлади. Умуман, содда гап таснифига тишунослар турлича ёндашганлар. Масалан, А.М.Мухиннинг фикрича, гапнинг қурилиш асоси бир ёки икки ядродан иборат [172, 173]. Баъзи олимлар эса гапни бир ва икки составли деб бўлганда предикацияга асосланишади [204].

И.Расуловнинг фикрича, агар икки таркибли гапларда предикативик муносабати билан ифодаланса, бир таркибли гапларда у гапнинг бир бўлаги ёрдамида ифодаланади. Бир таркибли гапларнинг икки таркибли гаплардан асосий фарқи шунда. Демак, бир таркибли гапларнинг таснифида ҳам бир хиллик йўқ. Чунончи, айрим олимларимиз шахси ноаниқ, шахси умумлашган, шахссиз ва номинатив гапларни бир таркибли деб ҳисоблайдилар [206], шахси ноаниқ, вокатив, инфинитив, сўз-гапларни ҳар хил талқин қиладилар. Анъанавий грамматикага кўра, бир таркибли гаплар даставвал икки йирик гуруҳга бўлинади: эга составидан ва кесим составидан иборат бир тартибли гаплар. Кесим составидан иборат гаплар эса, ўз навбатида, икки гуруҳга бўлиб ўрганилмоқда: эгаси топиладиган ва эгаси топилмайдиган гап. Биринчи гуруҳга шахси аниқ, шахси ноаниқ ва шахси умумлашган гаплар киритилган, иккинчи гуруҳга эса шахссиз гаплар киритилади [206, 338, 339].

Бу таснифга шакл-вазифа йўналиши асосида ёндашилганда уни тубдан ўзгартириш лозим бўлади. Энг кичик қурилиш қолипи [WP_m] дан иборат бўлган содда гаплар [СГ] дастлаб икки турга бўлинади: гапнинг эгаси билан кела оладиган гаплар (буларни шартли равишда [²WP_m] белгиланади) ва гапнинг эгасининг бўлишига йўл қўймайдиган [WP_m]лар (булар [¹WP_m] белгиси билан аталади). [²WP_m]ларнинг ҳосилалари икки таркибли гаплар, [¹WP_m]ларнинг ҳосилалари нутқда бир таркибли (составли) гапларни беради. Одатда, Кўрдим. Ўртоғингни кўрдимми? каби гаплар бир составли гаплар туркумига киритилади. Аслида эса, булар [²WP_m]ни (яъни икки таркибли) гапларнинг бир кўринишидир. Чунки [²WP_m]ларнинг ҳосилалари, биринчидан, ҳаракат бажарувчисини гапнинг қурилиш қолипи [ГКК] таркибидаги шахс-сон қўшимчаси орқали кўрсатиб келади, иккинчидан, нутқда [²WP_m]нинг ҳосилалари эга билан осонликча тўлдирилиши мумкин: Ўртоғингни кўрдимми?— Сен ўртоғингни кўрдимми? каби гаплар икки таркибли гапларнинг бир кўриниши сифатида талқин этилиши лозим. [¹WP_m]ларнинг ҳосилалари

нутқда ўз эгасига эга бўла олмайди ва гапнинг эгасига эҳтиёж ҳам қолмайди. Шунинг учун [${}^1WP_m$]нинг кесими ихтисослашган махсус шакллар билан ифодаланиши мумкин. [${}^1WP_m$] ҳосиласи [ҚГ] таркибий қисмини ташкил қила оладими? Албатта, [ҚГ] таркибида қўлланган (${}^1WP_m$) (ҚГнинг қисми сифатида) лар ўзидан кейинги ёки олдинги қисмлар билан ҳар хил муносабатда бўла олади. [${}^1WP_m$] ҳосиласи ва бошқа қисмлар ўзаро узвий боғлиқ бўлмай, ҳар бири мустақил қўллана олади. Қуйида ишда берилган тасниф бўйича [${}^1WP_m$]ларнинг қайси кўринишлари [WP_m+WP_m] таркибида кела олиши, қандай маъно нозиклигини касб этишга хизмат қилиши ҳақида тўхтаймиз.

1. Ҳаракат феълларининг мажхул нисбат шакли бирор қисм кесимини шакллантирган бўлса: Неча марта айтганман, ҳақиқатга бу йўлдан борилмайди. («Муштум»)

2. Буйруқ-истак майли формаси кесимни шакллантирган бўлади. Бу гаплар ҳақида ҳеч кимга айтилмасин, яхши бўлмайди. (Газетадан) Эшитдим... қишлоқда молларни бекордан бекорга нобуд қилишга асло йўл қўйилмасин. (П.Турсун)

3. Аниқ нисбатдаги келаси замон формаси [ҚГ] қисм кесимини шакллантиради: Билиб қўйинг, меҳнатсиз ғалабага эришиб бўлмайди. Лайлакнинг кетишига боқмас, келишига боқар (Мақол). Бундай гапларда ҳаётий тажриба, ҳаётдан келиб чиқилган хулосалар, маслаҳатлар тарзида берилади

4. «Бўл» ёрдамчи феъли равишдош билан биргаликда қисм кесимларидан бирининг таркибий қисмини ташкил этади:

а. Равишдош ва бўл-ар (бўл-мас): Қўрқоқ ўлмасдан бурун ўлар. Ўликдан нима кутиб бўлар. (Мақол)

б. Равишдош ва бўл (ма) -ди: Граната портлади, унинг қаерга түшиб портлаганини ҳам билиб бўлмади. (Шухрат) Қозихонага у нима учун борган экан, нега ўзини пичоқлабди, билиб бўлмади. (А.Қаҳҳор)

с. Одатда, шу шакл эди, экан тўлиқсиз феъллар, -ми юкламаси билан бирга қўлланиши ҳам мумкин: Одамнинг ичидегисини билиб бўлмас экан, эсингиздан чиқмасин... (П.Турсун)

д. Шарт-истак майлидаги феъл ва бўлади (бўлмайди): ...кечикмаймиз, ғир этиб бориб келса нима бўлади? («Тошкент оқшоми») Бунақа ўтлар билан ҳамма ер тўла, буларни чеккадаги ерга экса бўлади. (П.Қодиров)

е. Шарт-истак майлидаги феъл ва бўлар ((бўлмас) эди, экан) формалари: ...буну ёзса бўлар экан, зўр нарса чиқади («Ёшлик»)

5. Бирор ҳаракатнинг бажарилиш-бажарилмаслиги одатда, ҳаракат номи ва мумкин, даркор, зарур каби турли маъно оттенкаларини билдирувчи модал сўзлар ёрдамида ифодаланиб келади: Аммо барча тадбирни пинҳон тутмоқ маъқул, ҳеч ким билмасин. (Ойбек) Буни бизга яхшилаб тушунтириш керак эди, эссиз, кечикибсиз. («Гулистон»)

6. Ҳаракат номи *+ - га* ва тўғри келмоқ шакли қисмлар кесимидан бирортасини шакллантиради: Баъзан ёлгон гапиришга тўғри келар эди, турмуш шунақа экан. («Шарқ юлдузи») Навоий балки, қарорсизлиги орқасида бир кун бу йўлдан қайтар, деб умид қилди-да, аста-секин жўнади. Лекин шифохонага боришга тўғри келмади. (Ойбек)

4.0.1. Қисмлари бир ва икки таркибли қўшма гаплар

А. Ҳар бир қисми икки составли гаплар (бундай гаплар шаклан $[{}^2WP_m, {}^2WP_m]$ деб белгилангандир. Масалан, Ҳалқуми қуриган эди, кўз олди қоронғилашган эди гапида қисмларнинг ҳар бири ҳам икки таркибли, ҳам тўлиқ ва ҳам ёйиқ бўлиб, уларни алоҳида қўллаш мумкин: Ҳалқуми қуриган эди. Кўз олди қоронғилашган эди. Келган эди, кетгим гапининг ҳам ҳар икки қисми икки таркибли. Анъанавий синтаксисда эса булар фақат кесим таркибидан иборат бўлган гаплардир. Бизнинг фикримизча, бу типдаги гаплар, яъни икки таркибли (икки составли) гапларнинг бир кўринишидир, чунки $[{}^2WP_m]$ ларнинг ҳосилалари, биринчидан, ҳаракат бажарувчисини гапнинг қурилиш қолипи таркибидаги шахс-сон қўшимчаси орқали кўрсатиб келади, ҳаракат бажарувчисининг шахс ва сони аниқ бўлади, иккинчидан, нутқда $[{}^2WP_m]$ нинг ҳосилалари эга билан осонликча тўлдирилиши мумкин. Чунончи, ...келган эди, ...кетгим гапини у келган эди, мен кетгим деб ўзгартира олишимиз мумкин ва шунда улар мустақил тарзда кела олади.

А.I. Юқорида келтирилган мисолларда қисм кесимлари ўтган замон феъл формалари билан шакланган. қуйидаги мисолларни таҳлил қилайлик.

1. *Тур, чиқиб сўраш.* (А.Қодирий) 2. *Бу ўртада қандай ташвишларга тушмадим, сўрасанг.* (А.Қодирий) 3. *Севаман, ўпаман, кутаман.* («Тошкент оқшоми»)

Биринчи мисолдаги биринчи ва иккинчи қисм икки таркибли йиғиқ, иккинчи мисолдаги биринчи қисм кесими ўтган

* Бу масала Ж.Ш.Джумабаева томонидан тадқиқ этилади ва инглиз тили материаллари билан қиёсланди.

замон феъл формасидадир, иккинчиси келаси замон феъл формаси билан шакланган.

Ҳар иккала гап қисмлари ўрнини алмаштириб, уларнинг бемалол алоҳида қўллана олишини кўришимиз мумкин: Чиқиб сўраш. Тур. Сўрасанг. Бу ўртада қандай ташвишларга тушмадим. Худди шунингдек кейинги мисол қисмларининг ҳам ўрнини бемалол алмаштириш мумкин: Кутаман, Севаман., Ўпаман (Ўпаман, Кутаман, Севаман.) Бу компонентлар икки тартибли йиғиқдир ва келаси замон феъли формаси билан шакланган.

– *Ойи, янглишаялсиз, у биз билан бирга ўқимаган, у икки синф юқори эди.* (У.Усмонов) гапи икки қисмли қўшма гап бўлиб, унинг биринчи қисми кесими ҳозирги замон, кейингиси ўтган замон феъли формаси билан шакланган. Бу мисолнинг иккинчи қисми уюшган гап. Бу уюшган гап икки қисмдан иборат [WP_m] умумлаштирувчи элемент вазифасини бажармоқда. Қўшма гапнинг биринчи қисми йиғиқ, кейингиси ёйиқ, тўлиқ гапдир.

Б. Ҳар икки қисми бир таркибли бўлади: Айтилди, бажарилди (Газетадан) ёки Баҳор. Ғалаба кун эди. Бориш керак, гапириш шарт гапларида ҳар бир компонентни алоҳида қўллаш оламиз. Чунончи, Бориш керак. Баҳор. Айтилди. Ғалаба кун. Гапириш шарт. Бажарилди. каби гаплар ҳар хил (бу ўринда) қурилмаларга тегишли бўлса ҳам, уларнинг алоҳида қўлланишининг намунаси мана шундай жойлаштирилишидир. Умуман, уларнинг жойлаштирилиши ҳар хил бўлиши мумкин ва уларнинг ҳар бири бир таркибли гап бўлиб, уларда эга йўқ ҳамда унинг қўлланиш имконияти ҳам йўқ.

Б.1. Мисолларда келтирилган қисмларнинг ифодаланиш материални, асосан, ўтган замон шакллари билан шакланган феъллар ташкил этади.

Бориш керак, гапириш шарт мисолида қисмлар келаси замон феъл формалари билан шакланган. Қисм кесимлари бир таркибли бўла туриб, ҳар хил замон қўшимчалари билан ҳам шакланган бўлиши мумкин, Чунончи, Айтилди, борилади гапида биринчи қисм ўтган замон, кейингиси келаси замон формаси билан шаклангандир.

Ҳозир босилади ...мана доктор. Қандай бахтсизлик! (М.Горький) Учишга қанот керак, Уқишга тоқат керак. (Мақол) Ана ҳақсизлик, алблтта, кутишга тўғри келади. (К. Тренев) Хавотирланишга ўрин йўқ, буларга таяниш мумкин, каби гапларда ҳам эганинг қўлланишига имконият йўқ. Биринчи гап уч

қисмдан, қолганлари икки қисмдан иборат бўлиб, ҳар бири бир таркиблидир. Ҳар бир қисмнинг кесими ўзича ифодаланган ва бунинг қандай кўринишлари мавжудлигини ўрганиш махсус текширишни талаб қилади.

В. Бир қисми бир таркибли, иккинчи қисми икки таркибли бўлиши мумин. Бу ҳолда қисмлар қўллана олиши табиийдир. Масалан,

Кунлар оғди, келмадинг,

Қуёш ботди, келмадинг,

Тун қора чодирин ёпди, келмадинг. (Қўшиқдан)

Бу мисолда олтита қисм мавжуд бўлиб, "келмадинг" қисми икки таркибли, йиғиқ, нотўлиқдир. Бошқа қисмлар ҳам икки таркибли, тўлиқ, йиғиқ ва ёйиқ. Шу каби гаплар унумли қўлланади. Қуйидаги гаплар эса нисбатан кам қўлланади:

1. *Кўрдинг, кеча Чорвоққа борилди, тоққа чиқилди. (Газетадан)*
2. *Қовун сайилчилар кечки пайт келиб қолишади, ош қилишга тўғри келади. (С.Абдулла)*
3. *Ислоҳ қилингандир, риоя қилмоқ лозим. (Газетадан)*
4. *Эртадан кечгача иш: тош ўйиш, ариқ қазиш, тош ташиш, чим босиш. (М. Исмоилий)*

Мисоллар таҳлили:

1. Кўрдинг — икки таркибли йиғиқ, нотўлиқ қисм бўлса, кейингилари бир таркибли, ёйиқ ва йиғиқдир.
2. Ҳар икки қисм воқеа, ҳолатни атаб келмоқда ва улардан биринчиси бир, иккинчиси икки таркибли, ёйиқ. Бу гапларни мустақил қўллай оламиз. Чунончи, шу қурилма ичида уларнинг тартибини ўзгартирсангиз ҳам, қурилмага таъсири бўлмайди, чунки қисмлар орасида мазмунан, шаклан боғлиқлик йўқ,
3. Бу мисолда биринчи қисм икки таркибли, иккинчиси бир таркибли, булар йиғиқ тарзда қўлланган.
4. Беш қисмдан иборат бўлган қўшма гапнинг ҳар бир қисми бир таркибли, булардан биринчиси йиғиқ гап, у кейинги тўртта ёйиқ гапларни умумлаштириб келмоқда.

В. 1. Бориш керак, айтиб кетишди. (1) (У. Усмонов), Кеч. энди келишди. (2) (Газетадан) Ҳамма бажаряпти, бажаришсин, айтилсин. (3) ("Шарқ юлдузи") каби гапларда баъзи қисмлар бир

таркибли, баъзи қисмлар икки таркиблидир. Бу гапларнинг модели: $[{}^1WP_m, {}^2WP_m, {}^1WP_m]$, $[{}^2WP_m, {}^2WP_m, {}^1WP_m]$ дир. Биринчи мисолда биринчи қисм кесими келаси замон, иккинчи қисм кесими ўтган замон феъли шакллари билан ифодаланган. Иккинчи қисм мисолнинг биринчи қисми бир таркибли, иккинчиси икки таркибли бўлиб, ўтган ва келаси замон феъ шакллари кесимлари шакллантиришда хизмат қиломқда. Учинчи мисолда биринчи ва иккинчи қисмлар икки таркибли, учинчиси бир таркибли ҳамда кесимлар келаси замон қўшимчаси билан шаклланган.

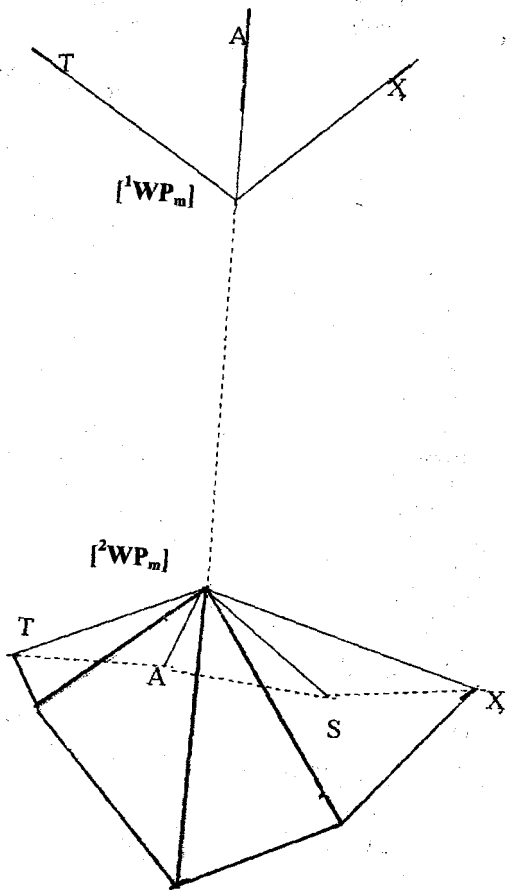
Шундай қилиб, юқорида таркибида бир ва икки составли гаплар мавжуд бўлган $[WP_m + WP_m]$ лар ҳақида қисқача тўхталиб ўтдик. Фактик материал таҳлили шуни кўрсатадики, бундай қурилмалар тилимизда кенг қўлланади. Биз, асосан, икки қисмдан иборат бўлган қўшма гапларни текширдик. Лекин бир неча бир ва икки таркибли гаплардан ташкил топган қурилмалар ҳам фақат бир қанча бир таркибли гапларни ўз ичига олган қурилмалар ҳам мавжуд. Бу жуда қизиқарли шакларда, айримлари йиғиқ ва ёйиқ, баъзилари тўлиқ ва нотўлиқ каби шакларда келади. Қурилманинг энг кўп қўлланадиган қимсларини қуйидаги тарзда бериш мумкин:

$$\begin{aligned} & [{}^2W_1 P_m, {}^2W_1 P_m]; [{}^1W_2 P_m, {}^2W_2 P_m] \\ & [(A - T - {}^1W_1 P_m), {}^2W_2 P_m] \\ & [{}^1W_1 P_m, -(T - {}^1W_2 P_m)] \\ & [{}^1W_1 P_m, {}^1W_2 P_m, {}^2W_3 P_m] \\ & [{}^1W_1 P_m, {}^2W_2 P_m, {}^1W_3 P_m] \\ & [{}^2W_1 P_m, {}^1W_2 P_m, {}^2W_3 P_m] \end{aligned}$$

ва б. Хуллас, бундай қурилмалар парадигмасини ҳали давом эттириш мумкин ва ҳар хил чизмаларга солиш имконияти бор (айрим кўринишларини биз биргина чизмада акс эттирдик). $[WP_m + WP_m]$ даги бир ва икки таркиблилик қизиқарли ва келажакда ўз ечимини кутиб турган масалалардан биридир.

Бир ва икки таркибли қўшма гаплар схематик тавсифи

IV боб. ҚЎШМА ГАПЛАРНИНГ ТИЛ-НУТҚ БЎЛИНИШИДАГИ ЎРНИ ВА УЛАРНИНГ ТАСНИФИ МАСАЛАСИ

Ҳозирги систем тилшуносликнинг таянч ғояси бўлган тил-нутақ бўлинишида [ҚГ]ларнинг ўрнини белгиламасдан, бу ҳодисанинг ўрни ўзбек тилида аниқланди ва моҳияти очилди деб бўлмайд. Тил бирлиги сифатида тил қурилишидан (структурасидан), муайян ўрин эгаллайдиган биргаикларгина диалектик умумийлик, моҳият ва сабаб мавқеига эга. Уларнинг юзага чиқиш ҳолатлари эса хусусийлик, ҳодиса, оқибат каби диалектик тушунчалар мавқеига эга нутқий ҳодисалардир. Шунинг учун ўрганилаётган нарсанинг ҳодиса ёки моҳият эканлигини тушуниш учун "манба тил бирлиги ёки нутақ бирлигимми?" деган сўроққа жавоб бериш, шунга асосан биринчи (нутақ бирлигини) бир усул (тажриба, кузатиш, тўплаш ва саралаш каби эмпирик йўллар, фаҳм усули (билан, иккинчисини (тил бирликларини) ақлий умумлаштирмаларни қиёслаш (идрок усули) билан тадқиқ этиб, ҳар бирининг моҳиятини очиш мумкин. Бу масала систем тилшунослик билан шуғуланган ҳар бир тадқиқотчига унинг илк қадамларидан бошлаб аёндр. Негаки, мана шу масалада — ҳар бир birlikнинг тил ва нутақ системасида ўрнини белгилашда систем тилшуносликнинг диалектик методологияга таянадиган, таҳлили бошланади. Тил birlikлари жамиятнинг барча аъзолари учун умумий, мажбурий ва тайёр каби талабга жавоб бериши керак.

Йшимизнинг 1—бобида синтаксисчиларнинг систем тадқиқодчиларига (жумладан, М.Абузлова ишларига) асосланиб, биз ўзбек тилида [СГ]нинг энг кичик қолипи "атов бирлиги+кесимлик кўрсаткичлари", яъни $[WP_m]_{ни} [WP_m]$ тузилишига эга деб аниқланганини, содда гап биргина $[WP_m]$ ва унинг кенгайтирувчиларидан иборат эканлигини қўллаб-қувватладик. Ва шунга суяниб, [ҚГ]нинг ўзбек тилидаги энг кичик умумий қолипини $[WP_mRWP]$ дан иборат деган назарий қарашни асослаган эдик. Мана шу $[WP_mRWP]$ ўзбек тилининг қурилиш бирлигимми? Бу икки $[WP_m]$ нинг оддий бирлашишдан иборат бўлган ҳосила эмасми? Бир қараганда, бу сўроққа ўрин йўқдек кўринади, чунки биз ажратган $[WP_mRWP_m]$ қолипининг

*Биз бу масалаларнинг муҳокамасига бағишланган адабиётлар рўйхатини келтириб ўтирмаймиз. Чунки системавий таҳлилга бағишлаб ёзилган барча ишларда бош масала худди шунинг ўзидир.

* Агар « $[WP_m+WP_m] = [WP_m + II WP_m]$ » бўлса, яъни $[WP_m+WP_m]$ бир неча $[WP_m]$ ларнинг оддий йиғиндисидан иборат ҳосила бўлса, у тил бирлиги, агар тайёр эмас, балки ясалган, ҳосил қилинган birlik бўлса, нутақ бирлиги мавқеига эга бўлади.

ўзи бунинг [WP_m] ва [WP_m]дан иборат бўлган ҳосила эканлигини кўрсатиб турибди. Бундан ташқари [WP_mRWP_m] қолипнинг эга тарқалган ва маъно жиҳатдан қилма-қил бўлган [WP_mRWP_m] кўринишининг нутқий ҳосилаларидан деярли ҳамма ҳолатларда боғловчи воситаларини четлаштириш, унинг таркибий қисмларини мустақил гапларга ажратиш (биз бу қақда ишимизнинг I ва III бобларида жуда кўп марта тўхтадик). Буни мисолларда кўрайлик: *Салим келди. Дарс бошланди. Салим келди. //ва //чунки //нашижада ва дарс бошланади. Биз ҳатто, ва, лекин каби қатор боғловчиларнинг олдинги гапдан нуқта билан ажратилишлари ва бош ҳарфлар билан ёзилиши мумкинлиги ҳақида гапирган эдик. Бу фикр олимларимиз асарларида ўз аксини топган [238, 5. 339, 6.] Проф. Ф. Абдурахмонов кўшимча гапнинг чегараси нуқта билан белгиланмайди, қатор боғловчилар (эргаштирувчи боғловчилар) билан келган эргаш гаплар бош гапдан нуқта билан ажратилиши мумкин деган фикрни илгари сурган эди. Чунончи, 1. *Сотилгидек нарсадан унда соли фил тиши ва қумуш билан ишланган бир ханжаргина бор. Лекин Тўғонбек ўлишга рози бўлса ҳам, бу буюмдан ажралишни истамасди.* (Ойбек) [5, 28]*

2. *Йўлчи ўрнидан туриб салом берди ва онасининг саломини топширди. Аммо кеккайган хотин унинг сўзини тингламади.* (Ойбек) [5, 34]

3. *Мен биламан, душманни қимлар, сергак бўлиб боқдим йўлимга. Чунки ҳалқим барча тиқимлар қалигин берди қўлимга.* (Ҳ. Олимжон) [5, 89]

4. *Ўз оиласи қучоғига қайтмоқчи бўлса, бунга маъқул бир сабаб кўрсатиш керак. Токи опа-онаси ва акалари унинг бу қилигини маъқул кўра билсинлар.* (Ойбек) [5, 89]

5. *Бир ой Саломат опа, бир ой Каромат муҳаррир бўлди. Аммо лекин Саломат опанинг газетаси танқидга учрайди.* (Ас. Мухтор) [5, 46]

6. *Пахтанинг ҳосили юзга етди. 140 центнердан ҳам ошиб кетди. Ва лекин ҳосилга ҳам марра йўқ, бунга ишонганимиз, шубҳа зарар йўқ.* (Хат) [5, 46]

{ҚГ}нинг таркибий қисмлари орасидаги маъно(мазмун) боғланишига эса, умуман, таяниб бўлмайди. Чунки нутқни микротекст назарияси асосида шуни кўрсатадики, микротекст доирасидаги барча гаплар ўзаро мазмунан боғлиқ ва бу боғланиш ўз ичига икки уч гапдан то ўн-ўн бештагача олади [289]. Шунинг учун «ўзаро мазмунан боғланган»лик меъёри {ҚГ}ларнинг бутунлигини таъминловчи омил бўла олмайди. Оҳанг масаласи ҳам бир хулоса чиқаришга имкон бермайди. Зероки, сўзловчи ўз

Келди, нутқ шароити, кўзлаган мақсадларига кўра бир маълумотни **Истаса**, «*Ўқитувчи келди. Дарс бошланди*» шаклида ва бир тугалланган оҳанг билан, бир [ҚГ] сифатида, хоҳласа «*Ўқитувчи келди. Дарс бошланди*» шаклида ва икки тугалланган оҳанг билан **микротекст** доирасида ўзаро мазмунан боғланган, лекин шаклан **ва** қурилиш жиҳатидан бир-биридан ажратилган икки мустақил **гап** сифатида бераверади. Буларнинг барчаси [ҚГ]ни тилининг қурилишида ўз муайян ўрнига эга бўлмаган, содда гапнинг оддийгина бирикишидан иборат бўлган ҳодиса сифатида баҳолашга асос бўлади. Лекин бу масала ўйлагандан ва туюлгандан кўра жиддийроқ ва мураккаброқдир. [WP_м→WP_м] қолипли [ҚГ]лар фикримизни оидинлаштиришга ёрдам беради. Бундай қолипли [ҚГ]лар биринчи таркибий қисми шундай қурилишга эгаки, унда гап учун зарур бўлган барча хислатлар ва муносабатлар, таркибий қисмлар (атов бирлиги ҳамда шахс-сон, майл// замон, тасдиқ// инкор, шакл ва маъноларнинг бири кишидан ҳосил бўлган кесимлик категорияси маъноси ва шакли мавжуд. Лекин бу хил гапларнинг мустақил ҳолда содда гаплар сифатида қўлланила олиши чегараланган. Демак, ўзбек тилининг қурилишида гапнинг шундай қурилиш тури бордирки, бу гаплар мустақил ҳолда, алоҳида содда гаплар сифатида кенг истеъмолда бўла олмайди. Шунинг учун «*Ўқитувчи келади, дарс бошланди*» қўшма гагини биз ҳеч қийналмай «*Ўқитувчи келди. Дарс бошланди*» каби икки гапга ажрата олсак, «*Ўқитувчи келса, дарс бошлангани*» [ҚГ]ини биз гап шаклини ўзгартирмай икки алоҳида гапга ажрата олмаймиз. Бундан хулоса қилиб айтиш мумкинки ўзбек тилининг синтактик қурилишида шундай бир birlik борки, унинг таркибий қисмларидан бири мустақил (алоҳида) қўлланила олмайдиган гаплардан, номуустақил гаплардан иборат бўлади [WP_м→WP_м] қолипли [ҚГ]лар ўзбек тили қурилишида тилининг алоҳида ва мустақил бир бирлиги сифатида яшashi ва унинг синтактик қурилишида ўзига хос ўрин олишидан дарак беради. Ўзбек тили қурилишида [ҚГ] қолипининг алоҳида ўрин эгаллаши – ўзбек тили системасида кенг ривожланган боғловчилар бўғинининг яшаш сабабларини ҳам очиб беради. Боғловчилар – бир гапни бошқа бир гапга боғлаб, янги бутунлик ҳосил қилувчи birlikлар – тил қурилишида мустақил ўрин олган [ҚГ]ларни ҳосил қилишнинг муҳим воситаси сифатида яшайди ва содда гапдан катгароқ бўлган қурилмаларни ҳосил қилишга хизмат қилади. [ҚГ]ларнинг тил структурасида мустақил ўрин борлигини исботловчи омиллардан яна бири муҳими туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида нисбий сўзлар

(боғловчилар)нинг кенг ривожланганлигидир. Кўриб турганимиздек, нисбий сўзлар шундай сўзларки, уларнинг бири битта гап таркибида, иккинчиси эса иккинчи гап таркибида бўлади, лекин уларнинг ҳар бири иккинчисини талаб ва тақозо этади. *Ким... у (ўша)...; қанча..., шунча..., шундай...; қаер...; у(ўша) ер; нечта..., шунча...* каби нисбий сўзлар ва жуфт боғловчилар (*гоҳ...гоҳ, баъзан...баъзан, дам...дам, ё...ё* ва ҳ) тил қурилишида қўшма, яъни икки ва ундан ортиқ гапларнинг бирикишидан ҳосил бўладиган янги тил бирлиги — гап қолипланинг тилда мавжуд бўлганидагина шакилланиши ва ривожланиши мумкин эди. Бу фикрни нисбий сўзларнинг асосан [WP_m↔WP_m] қолипли [ҚГ]лар таркибида кенг ва эркин ишлатилиши яна ҳам ойдинлаштиради.

Тил қурилишида нисбий сўзларнинг таркибий қисмларидан биттаси [ҚГ]лар қўлланила оладиган гаплар, яъни [WP_m→WP_m] қолипли қуриламалар ва нисбий сўзларнинг ҳар икки қисми қўлланила оладиган гаплар, яъни [WP_m↔WP_m] қолипли қуриламалар ўзаро ўхшаш ҳодисалар, уйғунлашадиган ҳодисалардир. Буларнинг барчаси [ҚГ] қолипининг ўзбек тили қурилишида алоҳида ўрни борлигини намоён қилади. Демак, тилда [ҚГ] икки ва ундан ортиқ содда гаплардан маълум қонуниятлар ва қолиплар асосида юзага чиқадиган алоҳида тил бирлигидир. Маълумки, тизим (система)нинг таянч қонуниятларидан бири шундаки, тизим уни ташкил этувчилари биргаликлар (элементлар, таркибий қисмлар)нинг оддий йиғиндиси эмас, балки маълум бир турдаги бирликлар(элементлар) ва уларнинг ўзаро барқарор муносабатлари асосида ташкил топадиган янги бутунликлар. Шунинг учун умумийнинг биринчи бобида қабул қилинган, II, III бобларида изчиллик билан олиб келинган [ҚГ]нинг умумий қолипи [WP_m+WP_m] рамзида биров ноаниқлик ва, айтиш мумкин, тил-нутқ бўлинишини изчил ўтказиш иш нуқтаи назаридан ҳатто хато ҳам мавжуддир. Бу хато шундан иборатки, бизда + (қўшув)

* Система учун умумий қонуният бўлган бу ҳусусият системологиядан исбот талаб қилмайдиган аксиома саналади ва жуда осонгина исботланиши мумкин. Чунинчи, тўртта гутурт чўпдан тўртбурчак, квадрат, ромб, параллелепипед, параллелограм, трапеция, очик бурчакли учбурчак, кесилган конус ва ҳ. яшаш мумкин. Бу ерда саналган ҳар бир шакл алоҳида бир бўлудик, алоҳида бир системадир, ваҳолантки уларнинг таркибий қисмлари бир хил тўртта гутурт чўпидир. Шунинг учун система ўз таркибий қисмларидан каттароқ бутунлик саналади. Чунки система фақат элементлар (таркибий қисмлар) эмас, балки шу таркибий қисмлар орасидаги барқарор муносабатлар тизмаси (структура) ва бу тизма ҳосил қиладиган бутунликдан иборатдир. Шунинг учун системанинг умумий кўриниши берилганда система (S)нинг элементлар (En) ва бу элементларро барқарорлар муносабатлар (R), яъни (S=EnR) сифатда берадилар.

аломати математикада ҳам, кундалик турмуш тарзимизда ҳам бир туркумдаги икки ва ундан ортиқ нарсанинг бир-бирига оддийгина қўшилиши, йиғиндиси маъно ва вазифани ифодалаш учун ишлатилади. Биз [ҚГ]ларнинг умумий қолипни $[WP_m+WP_m]$ сифатида берар эканмиз, [ҚГ]ни содда гапларнинг оддий йиғиндисига тенглаштирдик. Ваҳоланки, [ҚГ] ўзбек тили синтаксисининг алоҳида бир бирлиги экан ва содда гапларнинг оддий йиғиндиси эмас, балки содда гапларнинг ўзаро муносабатлари асосида ҳосил бўладиган янги турдаги бутунлик экан. Шунинг учун ўзбек тилида [ҚГ]нинг умумий қолипни $[WP_m+WP_m]$ сифатида кўрсатиш ҳаммамиз учун одат тусига кирган +(қўшув) аломатига янги қиммат бериш демакдир. Шунинг учун $[WP_m+WP_m]$ рамзи ўрнида $[WP_mRWP_m]$, яъни ўзаро барқарор муносабатлар [R] орқали ифодаланиб, икки $[WP_m]$ дан фарқли бўлган янги бир бутунлик рамиздан ёки $[WP_mVWP_m]$ – икки содда гапнинг мантиқий қўшилишидан ташкил топган янги бутунлик рамзларидан фойдалансак, илмий жиҳатдан дуруст бўлар эди. $[WP_mVWP_m]$ қолипи тил бирлиги сифатида тил қурилишидан маълум ўрин эгалларкан, у ўз сатҳидаги бошқа birlikлар билан ўзаро парадигматик муносабатларда туриши керак, чунки тил birlikларнинг моҳияти уларнинг ўзаро парадигматик алоқаларида очилади. Гапнинг жаҳон тилшунослигидан олинган умумий белгиларидан (хусусиятларидан) бири унинг коммуникатив нутқ жараёнида ўзаро фикр алмаштириш алоқаси – бирлиги бўлиб кела олишидир. Демак, (фонема)~(морфема) ~(лексема)~(сўз бирикмалари қолиплари) ~ (гап қолиплари) каби тил birlikлари сирасида тил градуонимик қаторнинг энг чеккасидан ўрин олади.

Шунинг учун гап қолиплари нутқий алоҳидалик ва ажратилганлик белгиси маълум бир туталланган оҳанг каби соф нутқий белгига (кўрсаткичга, параметрга) эгадир. Бу белги тилнинг гап қолипларидан ташқари бошқа бирор birlikгига хос эмас. Мана шу хусусият асосида нутқ шароити талабларининг негизидир:

I. Ўқитувчи келди. Дарс бошланди.

“ Фикримизни оддий бир мисол билан ойдинлаштиришимиз мумкин. Ўзбек тилида -(га) жўналиш келишиги кўшимчасидир. Лекин у – (г) ва (а) фонемаларнинг оддий йиғиндиси эмас, балки тамоман янги турдаги бутунликдир. Ёки «ўқитувчи» ва «Салим» сўзлари турли-туман ҳосилаларни бериши мумкин: Ўқитувчи – Салим; Салим – ўқитувчи; Ўқитувчи бугун Салим келмади ва ҳ.

II. Ўқитувчи келди, дарс бошланди, Ўқитувчи келди ва // ю// -чунки// натижада ва ҳ, дарс бошланди каби нутқий бирликлар ҳосил қилиниши мумкин.

I тур бирликлари орасида ҳам, II тур бирликлари орасида ҳам ўзаро мазмуний боғланиш мавжуд. Лекин I турда икки гап орасида боғланиш фақат микротекст доирасида, мустақил тугал оҳанглар билан шаклантирилган икки мустақил коммуникатив бирликнинг нутқда ёнма-ён келиши ва мазмуна алоқадорлиги билан таъминласа, II тур мисолларда бу мазмуний боғланиши шаклий-моддий кўрсаткичлар билан кучайтирилган. Бу жараёнда ҳам уч қизиқ ҳодисани кўриш мумкин:

I-ҳолат. "Ўқитувчи келди, дарс бошланди". Бу турда гапларнинг ўзаро мазмуний боғланиши фақат битта моддий амал битта тугалланган оҳанг билан таъминланади. Шунинг учун бундай ҳолларда мазмуний боғланиш соф нутқий белги – оҳанг билан таъминланади ва анча заиф бўлади. Нутқ соҳиби ва нутқ йўналтирилган шахс гапларнинг ҳар бирини микротекст доирасида мазмуний боғланган мустақил гаплар сифатида шаклантириш ва қабул қилиш мумкин.

2-ҳолат. Ўқитувчи келди ва // лекин (аммо) (бироқ) (шунинг учун) чунки ва ҳ, дарс бошланди.

Бу ҳолатда мустақил қўланиш (алоҳида тугалланган) имкониятига эга бўлган икки қисмлардан иккинчисининг бошида қўланиши меъёрий бўлмаган бирлик, яъни боғловчи келади. Бу эса иккинчи гапнинг мазмуний номустақиллигини таъкидлайди. Бунда биз маълум бир илмий аҳамиятга эга бўлган ва ўзбек тилшунослиги учун янги бўлган хулосага келамиз: гап нутқий ҳосила сифатида фақатгина махсус тугалланиш оҳангига эмас, балки махсус боғланиш оҳангига ҳам эгадир. Бу масалани усқуналар (асбоблар) ёрдамида таққик этиш, шубҳасиз, қизиқ ва қимматли маълумотларни беради

Бу ҳолатда гапларнинг ўзаро шаклий-моддий боғланиш I ҳолатдагидан кучли. Аммо мазмуний боғланиш аломати иккинчи гап таркибида келганлиги сабабли нутқ соҳиби ихтиёрига кўра биринчи гап тугалланганлик оҳанги билан шаклантирилиши мумкин. Мана шу имконият ўзбек нутқида қатор боғловчилар (ҳатто эргаштирувчи боғловчилар) олдидан ёзувда нуқта қўйилиши ва иккинчи гап бош ҳарф билан бошланишига сабаб бўлади ва ҳодиса ўзбек тилшунослигида проф. Ф.Абдурахмонов томонидан ўрганилган ва бундан тегишли хулоса чиқарилган эди.

3-ҳолат. Ўқитувчи келди деб (-ю,) (-ки,) эса ва ҳ, дарс бошланди.

Бу ҳолатда I-гап туғаланиш оҳангини қабул қила олмайдиган махсус воситалар билан шаклланиб, туғаланиш оҳангига эга бўла олмайди ва бирнчи гапнинг кейингисига алоқадорлиги олдинги гапларнинг туғаланиш оҳангига эга бўла олмайдиган бирликлар ёрдамида туғаланиши билан ифодаланиб келади. Моҳиятан бундай боғланиш III бобнинг иккинчи бўлимида кўриб ўтилган [WP_m→WP_m] қолипига тенг. Маълумки, том маънода [ҚГ] худди мана шу қолипта – биринчи таркибий қисми тўлиқ шакланган бўлишига қарамай, нуқтада мустақил қўлланилиши хусусиятига эга бўлмаган қолипларнинг ҳосиласидир. Ўқшувчи келди деб, дарс бошланги қабиладаги гаплар мана шуларга яқинлашади. Бу бизга туркий тилларнинг ўзига хос тўрт хусусиятини очиб беради. Биринчидан, энг қадимги туркий боғловчилар (хусусан, эргаштирувчи боғловчилар – ким, -ки, деб таю' эрса" ва биринчи гап таркибида келади ва олдингиси кейингисига алоқадорлигини ифодалайди. Мана шунинг ҳозирги ўзбек тилида эргаш гапли [ҚГ]ларнинг кўпгина турида (эга эргаш гапли, тўлдирувчи эргаш гапли, кесим эргаш гапли ва ҳ [ҚГ]ларда) -ки боғловчиси бош гап таркибида келади. Бу мантқиққа зиддек кўринса-да, соф туркона ҳақиқатдир. Мустақил туғаланиш оҳангига эга бўла олмайдиган восита бош гап охирида келиб, унинг туғалланганлик оҳангига эга бўлишига йўл қўймайди ва бу бош гапнинг бошқа бир гапга алоқадор эканлигини кўрсатиб туради.

Иккинчидан, [ҚГ]ларнинг таркибини ўзаро боғлашда юкламаларнинг кенг қўлланиши бесабаб эмас экан. Маълумки, юкламалар ҳаммиса биринчи (олдинги) гап таркибида келади. Юкламалар туғаланиш оҳангини бермаслиги, боғловчи вазифасида келганлиги ва олдинги гапнинг кейингисига алоқадорлиги белгисига айланади.

Учинчидан, туркий тилларда грамматик воситаларнинг синтактик имкониятлари ҳақида проф. Ҳ.Ф.Неъматов, Ғ.Зикриллаев ва бошқалар фикр юритганда грамматик воситаларнинг синтактик имкониятларини

а) олдингисининг кейингига алоқадорлигини ифодалаш;

* Қар. Зоҳидов Совму салат этгим дею кўп урма лоф. (Машраб); Бадул ати Қуён йоқ болмазун тейин ...тун удымадым (Кунтегин ёдгорлиги кичик битиг. 26-27 қатор) Ҳалқнинг номи, шухрати йўқолмасин деб ...кечалари ухламадим (С.З.Малов. Памятники древней письменности. М.-Л. 1951, стр. 31. Қар. А.Н.Коновов. О союзном слове dye в турецком языке/ Академику В.А.Гордлевскому.М.1953.

** Козум козита тушти эрса, баҳуш болдум. (Гулҳаний. Зарбулмасал.Тошкент 1976) Сабабни сорулди эрса, абаданғына жавоб айтмады (Навоний. Мажолисун нафоис. Тошкент, 1961)

б) кейингисининг олдингига алоқадорлигини ифодалаш каби икки турга ажратган эдилар [187, 108]

Биз кўриб ўтган II ва III ҳолатларда ҳам худди шу ҳодисани кўриш мумкин II ҳолатда (Ўқитувчи келди ва// чунки... //ва ҳ, дарс бошланди боғловчи билан бирикадиган кейинги гап унинг олдингига алоқадорлигини кўрсатади. Лекин олимларнинг таъкидига кўра, «кейингисининг олдингига алоқадорлиги» белгиси синтактик тобелик эмас, балки синтактик ҳоким белгиси билан уйғунлашади [329, 338, 33]. Мана шунинг учун «шунинг учун», «бунинг натижасида», «чунки», «ва», «лекин», «биноқ» каби боғловчилар билан бирикадиган гаплар, яъни синтактик бутунлик – [ҚГ] қисмининг кейингиси олдингисидан ажралишга (ёзувда нуқта қўйилишига) интилади ва, аксинча, синтактик тобеликлик билан уйғунлашадиган [5, 8, 9, 12] олдинги қисмининг кейингига алоқадорлигини ифодалайди –ки, -ю, деб, эса ва ҳ боғловчилар бош гап таркибида келса ҳам, ҳеч қачон нуқта билан ажратилмайди.

Юқорида баён этилганларнинг ҳаммаси [WP_mVWP_m] қолипи [WP_m] қолипи билан бир сатҳдан ўрин олиши, демак, ўзаро парадигматик муносабатларга мана шу икки қолип киришини кўрсатади:

$$\left\{ \begin{array}{l} [WP_m] \\ [WP_m VWP_m] \end{array} \right\}$$

Шу парадигмадаги бир марказли [WP_m] кўп марказли (WP_mVWP_m) қолипига зидланади ва тил босқичида синтактик сатҳдаги гап парадигмаси мана шу ихчам, жуда содда муносабатлар билан чекланади. Бу, албатта, [WP_m]нинг (яъни содда гапларнинг) ўз ичида ва [WP_mVWP_m]нинг ўз ичида яна кичик парадигма ҳосил қила олишини чекламайди. Чунончи, (WP_m)лар, ўз навбатида, эгасиз (бир таркибли) ва эгали (икки

* Биз университет талабаларидан тажриба равишда махсус баёнлар (маълум турдаги матнларни 2-3 марта эшитиб, уни қайта ёзиш машқлари) олдик ва жуда қизиқ маълумотларни қўлга киритдик. Асосий қисм «Ўқитувчи келди, дарс бошланди» турдаги гапларни такроран беришда талабаларнинг ишида кучли эркинлик сезилади. Бундай гапларни алоҳида-алоҳида ва [ҚГ] сифатида берганлар сони деярли баробар. II турдаги (Ўқитувчи келди, шунинг учун дарс бошланди) гапларни беришда талабалар ўзларининг ўзлаштириш даражаларига кўра бўлинган. Ўзлаштириши (хусусан, тилмунослик фанларидан) яхши бўлган талабалар бундай гапларни [ҚГ] сифатида берган. Грамматик биланларни анча саёз бўлганларнинг, нутқи ривожланмаганларнинг кўпчилиги эса уларни нуқта билан ажратган. III тур (Ўқитувчи келди-ю, дарс бошланди) гапларини такроран беришда эса талабаларда бир хил ёндашлишни сезиш мумкин. Боғловчи вазифасида келган юкламалар (-ю, -да, -ми ва х.), деб, ва ҳлардан кейин ҳеч бир талаба нуқта ишлатмайди. Бу тажриба юқорида баён этилган фикримизнинг далили бўла олади.

таркибли) каби турларга бўлингандек, ($WP_m VWP_m$) қолиши ўз навбатида [WP_m, WP_m] [$WP_m \rightarrow WP_m$] [$WP_m \leftrightarrow WP_m$] турларга бўлинади ва бу масалалар юқорида муҳокама этилди. Айрим тадқиқотчилар гап парадигмасига қуйидаги ҳолларни ҳам киритганлар:

0_m б.к. – ФПР

0_m б.к. – 0_m ПР

0_m б.к. ПР

0_m б.к. – 0 – бўл ПР

0_m б.к. – бўл ПР

ФПР (18)

Бу ерда шуни қайд этиб ўтиш керакки, «(Мен) ўқитувчиман» ва «(Мен) ўқитувчи бўлдим» каби ҳосилалар гапнинг алоҳида қолиплари эмас, балки битта (WP_m)нинг турли **сўз туркумлари** билан ва кесимлик категорияси маъно ва вазифасининг турли шакллар билан ифодаланишидир. «(Мен) ўқитувчиман» гапида (W) от сўз туркумига мансуб сўз билан ифодаланса, «(Мен) ўқитувчи бўлдим»гапида (W) вазифасини «ўқитувчи бўл» қўшма феъли бажариб келмоқда. Кесимлик категорияси маъно ва вазифасини бошқа–бошқа шакл ва воситалар билан бериш ҳам худди мана шу билан боғлиқдир. «(Мен) ўқитувчиман» ва «(Мен) ўқитувчи бўламан» каби гапларда гаплар парадигмаси эмас, сўз туркумлари ва кесимлик категорияси шакллари парадигмаси ўз аксини топади. Худди шунингдек, қуйидаги ҳол ҳам

Салим келди,

-ю
-да
-ми
ва
чунки
шунинг учун
, зероки
, натижада
, шу сабабли
, ниҳоят
ва ҳ.

дарс бошланди

[ҚГ] парадигмаси эмас, балки боғлаш воситалари (ёки боғловчилар) парадигмасидир. Бу парадигма ўз аксини турли хил [ҚГ]ларни юзага келтиришда намоён бўлади, турли-туман

маъноли [ҚГ]лар боғловчиларнинг ранг-баранг тажаллисидир'. [ҚГ]ларнинг маъновий хусусиятларида юзлаб чиқадиган боғловчиларнинг ўзида парадигматик муносабатлари аксини (тажаллисини) биз қўшма гаплар парадигмаси деб қабул қилсак (ҳақиқатда шундай кўринса ҳам), аксини, тажаллисини борлиқ, ҳақиқат деб қабул қилган бўламиз".

Қўшма гаплар бир ойна, кўзгу бўлиб, уларнинг ранг-баранг маъновий муносабатларида боғловчилар парадигмаси ўз аксини топади. Мана шунинг учун ҳам ўзбек систем синтаксисининг ривожида жуда катта аҳамиятга эга бўлган ва, шубҳасиз, синтактик тадқиқотларимиз орасида сараларидан бири бўлган А.Бердиалиевнинг қўшма гаплар парадигмаси ҳақидаги тадқиқоти ва мулоҳазалари уларни кўтара олмайдиган асосларга — анъанавий синтактик таълимотимиздаги қўшма гаплар назариясига — таянганлиги сабабли гаплар эмас, балки гапларнинг ўзаро боғланиши ва маъно муносабатлари парадигмаси ҳақида қимматли маълумотларни беради. Ўзбек тили синтаксисининг [ҚГ] ҳақидаги таълимотини нутқда [ҚГ]лар орасидаги маъновий муносабатларда ўз аксини топадиган боғловчилар парадигмаси таъсиридан озод қилиш эса, ўзбек тилида [ҚГ]лар — барча тил бирликлари каби — жуда содда, ихчам ва равшан тузилишга эга эканлигини кўрсатиб туради. Унинг умумий қолипи $[WP_m VWP_m]$ — яъни кесимлик категорияси кўрсаткичлари билан шакланган икки ёки ундан ортиқ атов бирлигининг (яъни мустақил гап маркази сифатида кела оладиган нутқий ҳосилалар қолипининг (ўзаро мантиқий қўшилиши) янги бир бутунликни ҳосил қилиши бўлса, у қуйидагича кўринишларда намоён бўлади:

а) $[WP_m, WP_m]$ — яъни кесимлик кўрсаткичлари билан шакланган икки ва ундан ортиқ атов бирлигининг эркин, нутқий боғланиши;

б) $[WP_m \rightarrow WP_m]$ — яъни кесимлик кўрсаткичлари билан шакланган икки ёки ундан ортиқ атов бирликлари бирининг иккинчисига тобе боғланиши;

* Тасаввуф диалектикасида ҳақиқат ва акс (тажалли) ҳамда ваҳдатул вужуд назарияси ўз ифодасини топди. Бутун борлиқ ҳақиқатдек кўринса-да, у кўзгудаги акс, тажалли бўлиб, моҳияти Ҳақнинг алоҳида-алоҳида олинган сифатларининг акси, тажаллисидир. (Қар. Хазратқулов М. Тасаввуф. Душанбе, 1989. Степанянц М.Г. Философские основы суфизма. М. Наука, 1987, Яна қар. УСА ва ЭСТларда «Тасаввуф», «Тажалли», «Акс» мақолалари).

** Тасаввуфда бу сўроқ билан исботланади: «Ойнадаги акс ойна қаршисида турганга ўшайдими?» ёки «Ойнадаги ойна қаршисида тургангами?»

в) $[WP_m \leftrightarrow WP_m]$ – яъни кесимлик кўрсаткичлари билан шакланган икки ёки ундан ортиқ атов бирликларининг ўзаро маъновий мутаносиблиги. Бундан биз бевосита **қўшма гаплар таснифи** муаммосига яқинлашамиз. Мантиқий тўғри тасниф эса ўрганиш манбаининг серқирралигини ҳисобга олган ҳолда [195] бир асосдагина қурилиши мумкин; манба ҳар бир қирраси асосида алоҳида-алоҳида таснифлар учун замин бўлмоғи керак [113, 187, 260]. Шунинг учун **қўшма гап** каби мураккаб серқиррали манба ҳам бир неча асосларда тасниф этилиши мумкин. Булардан қуйидагиларни санаб ўтиш фойдадан ҳоли эмас:

I. **Қўшма гапларнинг тузилиши жиҳатдан таснифи.** Бу таснифда $[ҚГ]$ лар уч турга ажратилади:

- а) эркин (контекстуал, нутқий) боғланишли $[ҚГ]$ лар – $[WP_m, WP_m]$ қолипли ҳосилалар;
- б) тобеланган таркибли $[ҚГ]$ лар – $[WP_m \rightarrow WP_m]$ қолипли ҳосилалар;
- в) мутаносиб алоқали $[ҚГ]$ лар – $[WP_m \leftrightarrow WP_m]$ қолипли ҳосилалар.

II. **Қўшма гапларнинг маъновий муносабатлар асосида таснифи**

Бу таснифда $[WP_m VWP_m]$ таркибидаги гаплар фақат улар орасидаги маъно муносабатлари асосида тасниф этилади ва бир маънонинг турли йўллар билан ифодаланиши диққат марказида бўлади. Маъновий муносабатлар шакл муносабатлари билан нисбий мутаносибликда (асимметрик дуализмда) бўлганлиги сабаблари бир хил муносабатлар билан (омонимия ва полисемия) боғланиши мумкин. Чунончи, пайт муносабатларини ифодалашда синонимия:

Ўқитувчи келди, дарс бошланди.

Ўқитувчи келса, дарс бошланади.

Ўқитувчи келди-ю, дарс бошланди.

Ўқитувчи келди, шу заҳоти дарс бошланди ва ҳ.

Ёки шарт шаклида полисемия:

- а) пайтни ифодалаш (*Борсам, укам йўқ экан*);
- б) шартни ифодалаш (*Озодахон келса, айтаман*);

в) тўсиқсизликни ифодалаш (Ақидаҳон келса ҳам, айтаман) ва ҳ.

III. Қўшма гапларнинг ўзаро боғловчи воситалар асосида таснифи

Бу тасниф соф шаклий бўлиб, қўшма гаплар орасидаги маъновий боғланиш қандай қўшимча (шаклий) воситалар билан таъминланишига таянади. Бу жиҳатдан қўшма гаплар қуйидаги турларга ажратилади:

- 1) фақат оҳанг билан боғланган қўшма гаплар;
- 2) юкламалар воситасида боғланган қўшма гаплар;
- 3) тенг боғловчилар воситасида боғланган қўшма гаплар;
- 4) эргаштирувчи боғловчилар воситасида боғланган қўшма гаплар;
- 5) нисбий сўзлар воситасида боғланган қўшма гаплар.

IV. Қўшма гапларнинг таркибий қисмлари орасида синтактик муносабатлар асосида таснифи

Бу таснифда $[WP_m VWP_m]$ таркибидаги гаплар бир-бирига қандай синтактик муносабатда эканлиги назарда тутилади. Бундай таснифда қўшма гаплар (сўз бирикмалари каби) дастлаб икки турга бўлинади:

а) тенг таркибли $[ҚГ]$ лар (Ўқитувчи келди ва дарс бошланди);

б) тобе таркибли $[ҚГ]$ лар. Бундай гаплар ўз навбатида:

б.1) эга гапли $[ҚГ]$ лар;

б.2) кесим гапли $[ҚГ]$ лар;

б.3) тўлдирувчи гапли $[ҚГ]$ лар;

б.4) аниқловчи гапли $[ҚГ]$ лар ва ҳ. турларга бўлинади.

Бу тасниф қисман маъновий муносабатлар билан боғлиқ бўлганлиги сабабли қатъий шаклий хусусиятлар билан чекланиши мумкин эмас. Чунончи, фақат оҳанг билан боғланган "Ўқитувчи келди, дарс бошланди" гапи тенг таркибли $[ҚГ]$ сифатида ҳам, тобе таркибли $[ҚГ]$ нинг ҳар хил тури сирасида ҳам қаралиши мумкин. Бу барча маъновий муносабатларнинг синтактик ифодаси сингари нутқ шароити билан белгиланади.

Биз юқорида [ҚГ]ларнинг атиги тўрт хил тарзда таснифлаш имкониятини кўриб ўтдик. Лекин бу хил таснифлар қўшма гап қирралари каби чексиздир. Давр, шароит, мақсад янги-янги талабларни ўртага қўйиши ва уларнинг ечимини талаб этиши мумкин. Шу талаблар асосида янги-янги таснифлар яратилиб, серқирра бир манбанинг (қўшма гапнинг) турли-туман қирралари тўлиқроқ очиб борилади ва бу манба негизида билимимиз чуқурлашиб боради. Мана шу фикрни қўшма гаплар таҳлили асосида исботлаш, қўшма гап синтаксисини носинтактик ҳодисалар тажаллисидан озод этиб ўрганишга интилиш ишимиз олдига қўйилган асосий мақсадлардандир. Агар биз бунга эришган бўлсак, ишга хотима қилсак ҳам бўлади.

ХУЛОСА

Анъанавий синтаксисдаги айрим масалалар, улардаги баъзи бир чалкаш ўринлар, грамматикамиз талқинидан четда қолган айрим муаммоларни ўрганар эканмиз, йиллар давомидаги изланишимиз қуйидаги хулосаларга олиб келди:

1. Анъанавий грамматикамиз Ҳинд-Овропа тиллари грамматикасига таянган ҳолда ривожланган бўлиб, деярли ҳар бир талқин ҳодиса моҳиятидан келиб чиқиб эмас, тайёр қолип асосида вужудга келтирилган. Мана шундай ёндашишда, синтактик масалаларни ечишда эгага таяниш зиддиятли ҳолларнинг пайдо бўлишига замин тайёрлади. Буларнинг айримлари мавзуга боғлиқ ҳолда таҳлил қилинди ва синтактик категориялардан эга эмас, кесим моҳиятидан келиб чиқиб ҳал қилинди.

2. Қўшма гап маълум бир тизимни ташкил этади, шу билан бирга ўзи ҳам бошқа бир тизимнинг биргина занжири сифатида яшайди. У [ҚГ] бир неча типик кўринишларининг жуда кўп турлари борлигини исботлаш учун биз мантиқий-риёзий санаш усулидан фойдаландик. Мантиқий-риёзий санаш усули маълум бир умумийликнинг айрим қирралари, асослари, хусусиятларига кўра бўлиниш турлари қандай юзага чиқиши имкониятларини берадиган усулдир. Бу усул риёзий мантиқда умумийликнинг қандай хусусийликларда юзага чиқишини олдиндан айтиб берадиган ақлий амалиётдир. Ўзбек тилшунослигида **мантиқий-риёзий санаш усуллари** онгли равишда биринчи марта қўлланади. Мантиқий-риёзий усулда қўшма гапнинг тип, кўринишлари, турлари таҳлил қилинар экан, уларнинг жуда кўп эканлиги, санаб ниҳоясига етолмаслик кўзга ташланади.

3. Қўшма гапнинг асосий уч типик кўриниши $[WP_m, WP_m]$, $[WP_m \rightarrow WP_m]$, $[WP_m \leftrightarrow WP_m]$ мавжуд бўлиб, уларнинг бир қанча турлари бор. Бунда қўшма гапларни ташкил қилувчи бирликларга алоҳида эътибор бериш керак. Қўшма гап таркибида келган боғловчи, юкламалар, уларнинг қўлланиш хусусиятлари ҳам алоҳида эътиборга эга. Қўшма гап типик кўринишидан бирида қисмлар ўзаро тобелик муносабатида бўлади. Бу кўринишнинг ҳосил бўлишида ҳар хил бирликларнинг ўзига яраша ўрни ва вазифаси бор. Мутаносиблик муносабатига эга бўлган қисмлар эса қўшма гапнинг бошқа бир кўринишини ташкил қилади. Бу муносабат, кўпинча, қўшимчалар, нисбий сўзлар ёрдамида ифодаланади.

4. Айрим ўринларда гап ва сўз бирикмаси каби синтактик бирликлар ўзаро қориштирилади. Содда гап асосига "атов бирлиги + кесимлик кўрсаткичи" $[WP_m]$ олингач, сўз бирикмаси талқинига ўзгартириш киритиш лозим бўлади. Феълли сўз бирикмаси билан отли бирикмалар хусусиятлари ўрганилади ва улардан биринчилари гапга тенг келиши қайд этилади.

5. Такрор масаласи ўзбек тилшунослигида ўрганилган ҳодиса. Ишда бу ҳодиса гап доирасида таҳлил қилинади ва такрор ҳамда қисман такрор гаплар деб номланади. Уларнинг ўзига хос хусусиятлари, қўлланиш доираси, таркибидаги бирликларнинг йиғиқ ва ёйиқ ҳолда келиши ҳақида маълумот берилади.

6. Содда гап асосига кесим олингач, уюшиқ кесимли содда гапларга ҳам янгича ёндашиш зарурияти пайдо бўлди. Кесимнинг уюшиши бошқа бўлақлар уюшишидан кескин фарқ қилиши, унинг ўзига хос томонлари борлиги алоҳида қайд этилади.

7. Содда ва қўшма гапларга уюшиқлик ҳодисаси хосдир. Шакл-вазифа талқинидаги уюшиқлик ҳодисасидан анъанавий уюшиқлик тубдан фарқ қилади. Бу талқиндаги уюшиқлик ҳодисаси содда ва қўшма гапларга айрим хусусиятлари билан ўхшаш, баъзилари билан фарқланганлиги, улар орасидаги бир ҳодиса бўлганлиги учун "оралиқ учинчи" мавқеига эга. Мана шу ҳосиланинг пайдо бўлишида $[WP_m]$ бирлиги муҳим ўрин эгаллайди, асосий омиллардан бири бўлиб ҳисобланади.

8. Гапларнинг бир таркиблилиги масаласи ҳам алоҳида ўрганилган. Ва бу таснифга ўзгартирилиш киритилиб, бир таркибли гапларга эгаси топилиши имконияти бўлмаган қурилмалар ажратилади ҳамда улар $[WP_m]$ деб белгиланади. Бу

Қосиланинг қўшма гаплар таркибида келиши ҳар хил қолипларни беради ва ўз хусусиятига эга.

9. «Қўшма гап тил-нутқ бўлинишида» масаласи ҳал қилинар экан, [ҚГ] тил ёки нутқ ҳодисасими? деган саволга жавоб берилади. Икки ва ундан ортиқ қурилмаларнинг ўзаро оддий қўшиливи эмас, балки узвий боғлиқлиги натижасида пайдо бўлган тайёр қолиплар тил ҳодисаси, у асосда кенгайтирувчилар ҳисобига вужудга келадиган қолиплар — [ҚГ] типик кўринишлари — нутқ ҳодисаси эканлиги аёндыр.

10. Қўшма гап мураккаб серқирра бир манбадир. Шунинг учун ҳам бу манба бир неча асосларда тасниф этилиши мумкин, чунончи: 1) қўшма гапларнинг тузилиши жиҳатидан таснифи; 2) қўшма гапларнинг маъновий муносабатлар асосида таснифи; 3) қўшма гапларнинг ўзаро боғловчи воситалар асосида таснифи; 4) қўшма гапларнинг таркибий қисмлари орасида синтактик муносабатлар асосида таснифи ва б. Қўшма гапларнинг шу таснифларини бериш билан чекланиб бўлмайди. Негаки, давр, тараққиёт янги-янги талабларни ўртага қўйиши табиийдир. Ва мана шу талаблар асосида янги-янги таснифларнинг яратилишига яна имкониятлар туғдиради ҳамда шу тарзда бу манба ҳақидаги бизнинг билимларимиз чуқурлашиб бораверади.

Ўзбек тилида содда гапларнинг ўзаро боғланиши $\{[WP_m][R][WP_m] \bullet n\}$

Боғланиш усули		Моҳияти	Энг кичик қолипи			
Т И Л Д А	$[P_m]$ сиз предикация	Кенгайтирилган бўлакли (оборотли) содда гаплар	$[W \rightarrow WP_m]$			
	Уюшиш	Уюшиқ кесимли содда гаплар	$[(WRW) \bullet n P_m]$			
		Уюшган гаплар	$\{[(S_1 - W_1), (S_2 - W_2) \bullet n] P_m\}$			
	Қўшилиш (бирикиш) кўринишлари	Қўшма гап. Унинг типик турлари	$[WP_m VWP_m]$			
			$[WP_m, WP_m]; [WP_m \rightarrow WP_m]; [WP_m \leftrightarrow WP_m]$			
Т А Ж А Л Л И Л А Р И	Боғловчи воситалар		{, } / ва /ҳам/ ҳамда/биноқ/лекин /аммо/-у/-ю/ -да/ ми/шунинг учун /чунки /натияжада /оқибатда/деб ва б	(агар) / -са/ -сада/ -са ҳам/ -са ҳам эди/ -ар эди/ -ган эди ҳам ва б.	Майл/замон шакллари мутаносиблиги	
	Гаплараро мазмуний муносабатлар		$[\emptyset]$ (магндан англашилади)	Шарт, пайт, тўсиқсизлик..	Ирреал муносабатлар	
	Ифода мақсадига кўра оҳанг яхлитлиги		Дарақ ~	Сўроқ ~	Ҳис-ҳаяжон ва б.	
Н У Т Қ Д А	Ёзма ва оғзаки нутқда		<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; text-align: center;"> Контекстуал боғланган, тобе таркибли, мутаносиб қўшма жапларнинг ранг-баранг кўринишлари </div>			

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент. Ўқитувчи 1992. 134 б.
2. Абдуазизов А. К типологии фонологических систем (на материале английского и узбекского языков). Автореф. дисс. ... доктора филол.наук. – Москва, 1974, - 47 с.
3. Абдуллаев К.М. Теоретические проблемы синтаксиса азербайджанского языка. Автореф. дисс. ... доктора филол.наук. – Баку. 1984. – 45 с.
4. Абдурахмонов Ф. Қўшма гап (ўзбек тили синтаксисидан материаллар). Тошкент. : ЎзССР ўқувпеднашри, 1957. – 150 б.
5. Абдурахмонов Ф. Қўшма гап синтаксиси асослари. – Тошкент.: Ўзфанакадемнашр. 1958. – 325 б.
6. Абдурахмонов Ф. Қўшма гаплар билан содда гапларнинг ўзаро фарқланишига доир баъзи бир мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1959, 3-сон, Б. 65-69.
7. Абдурахмонов Ф. Эргаш гапли қўшма гаплар масаласи // Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари. Тошкент, 1959, Б 7-71.
8. Абдурахмонов Ф. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка (Учебное пособие). Ташкент.: АН УзССР, 1960. – 126 с.
9. Абдурахмонов Ф. Қўшма гаплар классификацияси // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1980. 4-сон,
10. Абдурахмонов Ф. Қўшма гапларнинг тарихий тараққиёти ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1960, 2-сон, Б. 35-41.
11. Абдурахмонов Ф. Ўзбек тили синтаксисидаги мураккаб гаплар масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1962, 3-сон, Б. 5-11.
12. Абдурахмонов Ф. Қўшма гап синтаксиси. Тошкент.: Ўзакадемнашр, 1964, – 246 б.
13. Абдурахмонов Г. К вопросу развития сложных предложений. // В кн.: Симпозиум по исторической грамматике тюркских языков. Тезисы докладов и сообщений. М., 1967. С. 12-15.
14. Абдурахмонов Г. К истории развития сложных предложений // В кн.: Материалы XVI научной конференции. Ташкент. 1967. С. 3-7.
15. Абдурахмонов Г., Шукурров Ш.Ш. Грамматический очерк старотюркского языка XI века (Девону луфот-ит-турк. Индекс-луфат.) Ташкент. 1967. С. 478-525.
16. Абдурахмонов Г. Синтаксис сложного предложения (К некоторым опорным вопросам синтаксиса тюркских языков) – В кн.: Структура и история тюркских языков. М., 1971. – С. 148-156.
17. Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Ҳолиёров Ҳ., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент. Ўқитувчи. 1979. – 208 б.

18. Абузалова М. Содда гап модели ва унинг парадигмаси ҳақида//Республика ёш филолог олимларнинг анъанавий илмий конференцияси материаллари. – Т., 1990. Б. 67-68.
19. Абузалова М. Олий мактабда содда гапни ўрганиш масаласига доир. Таълим бўғинларида она тили ўқитиш мазмунини янгилаш асослари. Ўзбек тили Доимий Анжумани 2-йиғилишининг тезислари. Қарши, 1993. Б. 67–68.
20. Адмони В.Г. Структурно-смысловое ядро предложения. Члены предложения в языках различных типов. – Л.: Наука, 1972. С. 35-50.
21. Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. Система отношений и система построения. Л.: Наука, 1973. – 365 с.
22. Акимов Г.Н. Новые явления в синтаксическом строе современного русского языка. Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1982. – 130 с.
23. Акулова К.П., Пашевская Т.Л. К вопросу о системности валентных свойств синонимических глаголов. (Системное описание лексики германских языков). Вып. 4 Л. 1981. – 296 с.
24. Александрова О.В. Некоторые вопросы логики, методологии и философии языка // ВЯ. 1985. №6, С. 70-76.
25. Алпатов В.М. О способах построения функциональной грамматики // Проблемы функциональной грамматики. М, Наука 1985. – 198 с.
26. Амантурдыев Дж. Структурные типы сказуемого простого предложения в современном узбекском языке. Автореф. дисс. ... канд.филол.наук. – Ташкент, 1965, 21 с.
27. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной лингвистики. М.: Просвещение. 1966. – 301 с.
28. Апресян Ю.Д. Экспериментальные исследования семантики русского глагола. М.: Наука, 1967. – 251 с.
29. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика (Синонимические средства языка) М.Наука, 1974. – 367 с.
30. Апресян Ю.Д. Об одном правиле сложения лексических значений (В сб.: Проблемы структурной лингвистики М.: Наука, 1972. – 554 с.
31. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. М.: Наука, 1976. – 382 с.
32. Арутюнова Н.Д. К проблеме функциональных типов лексического значения // Аспекты семантических исследований. М., 1980. С. 156-249.
33. Асқарова М.А. Боғловчисиз боғланган кўшма гаплар. // Совет мактаби. 1965. 11-сон. Б. 35-38.
34. Асқарова М.А. Кўшма гапнинг кўчирма гапли тури ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1961. 1-сон, Б. 35-42.
35. Асқарова М.А. Ҳозирги ўзбек тилида эргашиш формалари ва эргаш гаплар. Тошкент.: Фан, 1966, – 345 б.
36. Асқарова М.А. Способы подчинения и типы придаточных предложений в современном узбекском языке. Автореф. дисс. ... доктора филол.наук. Ташкент. 1963. – 127 с.
37. Асқарова М.А. Сложное предложение с придаточным дополнительным в современном узбекском языке // Вопросы составления описательных грамматик. М., 1961. С. 160-165.
38. Асқарова М.А., Абдурахмонов Ҳ. Ўзбек тили грамматикасининг практикуми. Тошкент.: Ўқитувчи, 1972, – 256 б.

- 39 Асқарова М.А., Абдуллаев Й., Омилхонова М. Ўзбек тили дарслиги. 7- ва 8-синфлар учун. Тошкент.: Ўқитувчи, 1982, — 239 б.
- 40 «Аттухфагуз закияту филлуғатит туркия» (туркий тил, қипчоқ тили ҳақида туҳфа), Тошкент.: Фан, 1968. — 278 б.
- 41 Ахманова О.С. Фонология, морфология, морфонология. М., Изд-во Московского университета. 1966. — 108 с.
- 42 Ахманова О.С. Основы компонентного анализа. М.: Изд. МГУ, 1966. — 98 с.
- 43 Ашурова Д., Убаева Ф., Болтабоева Ҳ. Гапнинг уюшган ва ажратилган бўлаклари. Тошкент.: Ўзфанакадаемнашр. 1962. — 179 б.
- 44 Бабайцева В.В. Слова – предложения в современном русском языке. Труды Воронежского пед.института: Т. XXII. – Воронеж, 1962, - 171 с.
- 45 Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М.: Изд-во иностр. лит-ры. 1955. — 416 с.
- 46 Банару В.И. Очерки по теории предикативности. — К. 1973. — 43 с.
- 47 Банару В.И. Некоторые вопросы функциональной перспективы предложения /на материале франц. яз./ Кишнев.: Штица, 1975. — 64 с.
- 48 Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России. Л., 1925. — 317 с.
- 49 Бархударов Л.С. К вопросу о поверхностной и глубинной структуре предложения. //Вя, 1973, №3, с. 50-61.
- 50 Бархударов Л.С. Структура простого предложения в современном английском языке. - М., 1966., - 220 с.
- 51 Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II. Ч. I. — М.: изд-во АН СССР, 1952, - 544 с.
- 52 Баскаков Н.А. Предложение в современном турецком языке. — М. Наука, 1984. — 200 с.
- 53 Баскаков Н.А. Очерки истории функционального развития тюркских языков и их классификация. Ашхабад.: Ёлим, 1988. — 138 с.
- 54 Башманов М. Изучение членов предложения узбекского языка в дихотомии «Язык-речь». Уровень языка. Автореф. дисс. ... канд.филол.наук. Ташкент, 1991. 24 с.
- 55 Бегматов Э., Неъматов Ҳ., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси // Ўзбек тили ва адабиёти. 1989, 6-сон, Б. 35-40.
- 56 Безчетнова М.М., Вомперский В.И., Пошошева М.С. и др. Сборник упражнений по современному русскому языку. Синтаксис. М. Высш. школа, 1981. — 166 с.
- 57 Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс. 1974. — 447 с.
- 58 Бенвенист Э. Уровень лингвистического анализа. // Новое в лингвистике, вып. IV М. 1965. С. 441-447.
- 59 Бердиалиев А. Эргаш гапли қўшма гап конструкциялари омонимиясининг баъзи масалалари. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1986. 6-сон, Б. 72-77.
- 60 Бердиалиев А. Эргаш гапли қўшма гап конструкцияларида семантик-сигнификатив парадигматика. Тошкент.: Фан. 1989. — 107 б.
- 61 Бердиалиев А. Ўзбек тилида омоним модели эргаш гапли қўшма гаплар. Тошкент.: Фан. 1990. — 111 б.
- 62 Бердиалиев А. Ўзбек тилининг парадигматик синтаксиси. Схемалар ва программа. Ленинобод. 1990. — 66 б.
- 63 Бердиалиев А. Ўзбек тили эргаш гапли қўшма гапларида синтактик алоқа ва носинтактик муносабатлар. Тошкент.: ТошДУ нашр. 1993. — 92 б.

- 64 Блох М.Я. О различении так называемых глубинной и поверхностной структур предложения. // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л.: Наука, 1975. С. 16-18.
- 65 Блох М.Я. Теоретические основы грамматики. М. Высшая школа. 1986. —160 с.
- 66 Блох М.Я. Проблемы парадигматического синтаксиса. Автореф. дисс. ... докт.филол.наук. М., 1977. — 38 с.
- 67 Бсбобоева А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида тўлиқсиз гаплар. Тошкент., Фан. 1978. 103 б.
- 68 Бондарко А.В. К теории функциональной грамматики. Проблемы функциональной грамматики. М. — 1985, С. 16-29.
- 69 Бондарко А.В. Функциональная грамматика. Л.: Наука. Ленинград. отд-ние. 1984, - 133 с.
- 70 Брөндаль В. Структурная лингвистика. // Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX вв. в очерках и извлечениях. Ч. II. М. Просвещение. 1960. — 495 с.
- 71 Будагов Р.А. Борьба идей и направлений в языкознании нашего времени. М., 1978. — 248 с.
- 72 Будагов Р.А. Система и антисистема в науке о языке. // ВЯ — 1978. №4. С. 3-17.
- 73 Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка. Харьков, 1937, - 30 с.
- 74 Бульгина Т.В. Грамматические и семантические категории и их связи // Аспекты семантических исследований. М.: 1980. С. 320-355.
- 75 Бульгина Т.В. К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов. М., 1982. С. 7-85.
- 76 Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. М. Высш.школа. 1978. — 439 с.
- 77 Васильева Л.М. Семантика русского глагола. М. Выс.школа. 1981. — 184 с.
- 78 Вардоль И.Ф. К обновлению актуального синтаксиса. Язык и мышление. М. Наука, 1967. С. 115-122.
- 79 Вейнрейх У. О семантической структуре языка. // Новое в лингвистике. Вып. 5. М.: Прогресс. 1970. С. 163-249.
- 80 Вейнрейх У. Опыт семантической теории// Новое в зарубежной лингвистике. М., Прогресс. 1981. С. 50-176.
- 81 Виленкин Н.Я. Индукция, комбинаторика. М., Просвещение, 1976. — 48с.
- 82 Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Изд-е 2. М., Высша школа. 1972, - 614 с.
- 83 Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., Наука. 1973. — 408 с.
- 84 Гаджиева Н.З., Коклянова А.А. Глаголы речи в тюркских языках // В кн. Историческое развитие лексики тюркских языков. М.: Изд-во АН СССР, 1961. С. 322-460.
- 85 Гак В.Г. К проблеме синтаксической семантики (Семантическая интерпретация «глубинных» и «поверхностных» структур. Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. М. 1969. С. 71-85.
- 86 Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики. // Проблемы структурной лингвистики. М., 1972. С. 367-372.
- 87 Галкина-Федорук Е.М. Суждение и предложение. М., 1956. С. 46-47.
- 88 Гиргас В. Очерк грамматической системы арабов. Санкт-Петербург. 1873. VI 147. — 66 с.

- 89 Гиясов С.Т. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка. Автореф. дисс. ... канд.филол.наук. Ташкент. 1983. – 20 с.
- 90 Гладкий А.В. Язык математической логики. Калинин: Университет. 1977. – 84 с.
- 91 Грамматика современного русского литературного языка. Под ред. Шведовой Н.Ю. - М.: Наука. 1970. – 767 с.
- 92 Гулыга Е.В. О семантике предложения // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л.-Наука: 1975. С. 21-29.
- 93 Грунина Э.А. Некоторые вопросы синтаксиса сложноподчиненного предложения в современном литературном языке // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Синтаксис. М., 1961. – с. 135-163.
- 94 Джаббарова Р.Дж. Гиясов С.Т. О применения компонентного анализа к изучению качественных прилагательных узбекского языка // Советская тюркология. 1978. №2 с. 67-76.
- 95 Джураев Б.А. Структурно-семантическое исследование многозначных слов современного узбекского языка. (На материале соматической лексики). Автореф. дисс. ... канд.филол.наук. Ташкент. 1985. 19 с.
- 96 Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М. - Л., 1948. – 237 с.
- 97 Долгова О.В. Синтаксис как наука о построение речи. М.: Высш.школа. 1980. – 190 с.
- 98 Додина И.Б. Системный анализ предложения (на материале английского языка) М.: Высш.школа. 1977. – 176 с.
- 99 Hjelmslev X/ Essai d'une theorie des morphemes. Actes du quatrieme congrs international de linguistes, Copenhagen, 1938.
- 100 Ералиева З. Кесимлик категорияси ҳақида//Жумҳурият ёш тилшуносларининг аъъанавий илмий конференцияси материаллари. – Т., 1992. – Б. 48–49.
- 101 Есперсен О. Философия грамматики. - М., 1958. - 404 с.
- 102 Ёқубов М. Математик логика элементлари. Тошкент: Ўқитувчи. 1983. – 160 б.
- 103 Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Казань: изд. Казанск. ун-та. 1963. – 464 с.
- 104 Засорина Л.Н., Барков В.П.Понятие валентности в языке // Вестник ЛГУ, вып. 2. № 8-Л.: изд.ЛГУ, 1961. – С. 133-139.
- 105 Звегинцев В.А. История арабского языкознания. Краткий очерк. М.: Изд- моск. ун-та, 1958.-80с.
- 106 Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. М.: Изд-во МГУ. 1976, -307 с.
- 107 Звегинцев В.А. Зарубежная лингвистическая семантика последних десятилетий // Новое в зарубежной лингвистике. М. Прогресс. 1981. С. 5-32.
- 108 Зикриллаев Ф. Гап моделити ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1974. 1-сон. Б. 41-45.
- 109 Зикриллаев Ф. Фезълинг шахс, сон ва хурмат категориялари системаси. Тошкент. Фан. 1990. – 110 б.
- 110 Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973. – 351 с.
- 111 Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М.: Наука, 1982. – 368 с.

- 112 Иванов С.Н. Очерки по синтаксису узбекского языка / форма на –ган и её производные/. Л. Изд-во Ленинград. ун-та 1959. – 151 с.
- 113 Иванов С.Н. Родословное древо тюрков Абу-л-Гази-Хана. Грамматический очерк (имя и глагол. Грамматические категории). Ташкент.: Фан. 1969. – 204 с.
- 114 Игамбердиев Б. Выражение сказуемого в простых предложениях в современном узбекском литературном языке. Автореф. Дисс. ... канд. филол.наук. Самарканд. 1965. – 26 с.
- 115 Иноятов Т.Д. Основной и винительный падежи в современном узбекском литературном языке. Автореф. дисс. ... канд. филол.наук. Ташкент. 1973. 31 с.
- 116 Исаченко А.В. О грамматическом значении // ВЯ. 1961. №1. С. 28-43.
- 117 Исаченко А.В. Бинарность, привативные оппозиции и грамматические значения // ВЯ, 1963, №2. С. 39-56.
- 118 Исҳоқов Ф. Ҳозирги ўзбек тилида иловали конструкциялар // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 2-китоб. Тошкент, 1961. Б. 285–294.
- 119 Кадыров М. Функционирование падежных форм в прозе Алишера Навои. Автореф. дисс. ... канд. филолог.наук. Ташкент, 1977. – 21 с.
- 120 Камол Ф. Қўшма гапларга доир масалалар. Тошкент.: Ўзакадемнашр. 1955. – 64 б.
- 121 Камнина А.А., Мишина К.И. и др. Лабораторные работы по русскому языку. М.: Просвещение. 1989. – 160 с.
- 122 Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. М.: Наука, 1981. – 368 с.
- 123 Караулов Ю.Н. Вторичные размышления об эксперименте в языкознании /Теория языка. Методы его исследования. Л.: Наука. 1981. С. 135-140.
- 124 Касаткин Л.Л., Красин Л.П., Львов М.Р. и др. Русский язык. М.: Просвещение. 1989. – 286 с.
- 125 Категория глагола и структура предложения. Л.: Наука Ленингр. отд-ние, 1983. – 248 с.
- 126 Канцельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. Л.: Ленингр. отд-ние, 1986. – 298 с.
- 127 Канцельсон С.Д. Типологии языка и речевое мышление. Л.: Ленингр. отд-ние, 1972. – 133 с.
- 128 Кибардина С.М. Теория валентности «событийные» глаголы. Лингвистические исследования. Грамматические категории. М.: Изд. АН СССР. 1976. – 232 с.
- 129 Кибардина С.Д. Категория субъекта и объекта и теория валентности. Категория субъекта в языках различных типов. Л.: Наука, 1982. С. 23-44.
- 130 Кодухов В.И. Считаете ли вы необходимым различение вариантов синтаксических единиц? Какое различие представляет вариантность члена предложения, словосочетания, модели предложения и т.д.??? ФН. ИДВШ. 1961. №4. С. 176-181.
- 131 Колшанский Г.В. Логика и структура языка. М.: Высш.школа. 1965. – 240 с.
- 132 Кононов А.Н. Грамматика узбекского языка. Ташкент. 1948 – 282 с.
- 133 Кононов А.Н. О союзном слове dije в турецком языке. // В кн. Академику В.А.Гордлевскому к его 75 летию. М., С. 137-144.
- 134 Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л., 1960. 446 с.
- 135 Кононов А.Н. О фузии и тюркских языках. //Структура и история тюркских языков. М., 1971.

- 136 Кононов А.Н. Махмуд Кошгарский и его «Дивану-лугатит-турк» // Советская тюркология. 1972. №1. С. 3-17.
- 137 Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период. М. с. 55-88.
- 138 Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-XI вв). Л. Наука, Ленингр. отд-ние. 1980. – 255 с.
- 139 Кононов А.Н. Актуальные проблемы тюркского языкознания// Советская тюркология. 1984, №6 – с. 3-16.
- 140 Кубрякова Ч.С., Соболева Т.А. О понятии парадигмы в формообразовании // Лингвистика и поэтика. М.: Наука, 1979. С. 5-23.
- 141 Кунгуров Р.К. Стилистика имени существительного в узбекском языке. Ташкент. Фан. 1983. – 161 б.
- 142 Кучкартаев И. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. Ташкент.: Ўқитувчи. 1977. – 101 с.
- 143 Кучкартаев И. Семантика глаголов речи в узбекском языке (компонентный и валентный анализ). Автореф. дисс. ...доктора филол.наук. Ташкент, 1978. – 40 с.
- 144 Кучкартаев И. Семантическая классификация глаголов в узбекском языке. // Актуальные вопросы русской и узбекской семасиологии. Сб. научных трудов. Ташкент: ТашГУ им. В.И.Ленина. 1981. С. 19-31.
- 145 Латыпов Ч.Ю. О субъектно-предикативных связях между членами синтаксических структур с различными формами глагола в английском и тюркских языках. // Советская тюркология. 1972. №5. С. 77.
- 146 Лингвистическая типология и восточные языки. Москва. Наука. 1965. – 312 с.
- 147 Ломтев Т.П. Принципы построения формулы предложения // ФН НДВС М., 1969, 15. С. 56-68.
- 148 Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. М., МГУ. 1972. – 198 с.
- 149 Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке. М., МГУ. 1972. – 197 с.
- 150 Ляпон М.В. Взаимодействие категорий отрицания и ирреальности в тексте. М. 1973. – 213 с.
- 151 Малащенко В.В., Богачёв Ю.Т. Словосочетание и члены предложения // ВЯ, 1984, №6. С. 81-86.
- 152 Маматов М.Ш. Вторичный предикат, выраженный субстантивными формами в современном узбекском языке. Ташкент.: Фан. 1990. – 139 с.
- 153 Марков Ю.Г. Функциональный подход в современном научном познании. Новосибирск: Наука. 1982. – 253 с.
- 154 Махмудов Н.М. Семантико-синтаксическая асимметрия в простом предложении узбекского языка. Автореф. ... д-ра филол. наук. – Т. 1984. – 45 с.
- 155 Махмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – Т., 1984. – 147 б.
- 156 Мақсудова М. Сўз-гаплар ҳақида. Ўзбек тилшунослигига оид тадқиқотлар. IV. Тошкент. 1992. Б. 53.
- 157 Мельников Г.П. Принципы системной лингвистики в применении к проблемам тюркологии. // Структура и история тюркских языков. М., 1971. С. 121-137.
- 158 Мельничук А.С. Понятие системы и структуры языка в свете диалектического материализма. // В кн.: Березин Ф.М. История советского языкознания. М.: Высш.школа, 1981. – 351 с.

- 159 Мещанинов И.И. Предикативность, сказуемость и глагольность // Вестник ЛГУ, 1946, №4-5 с. 119-132.
- 160 Мещанинов И.И. Структура предложения. – М.-Л.: 1963. – 104 с.
- 161 Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. М.-Л. изд-е 2-е. Наука. 1978. – 387 с.
- 162 Мирзаев М, Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент. Ўрта ва олий мактаб. 1962. – 255 б.
- 163 Миртожиев М. Товушлардаги маънолар. Тошкент: Ўзбекистон. 1982. – 24 б.
- 164 Морфологическая структура слова в языках различных типов. М. –Л.: Изд-во АН СССР Ленингр. отд-ние 1965. – 291 с.
- 165 Москальская О.И. Некоторые вопросы моделирования предложения // Иностранные языки в школе. М. 1973 №1. С. 3-9.
- 166 Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса. М. : Высшая школа. 1974. – 156 с.
- 167 Москальская О.И. Грамматика текста. М.: Высшая школа. 1981. – 183 с.
- 168 Мухамедова Д. Уюшқ кесимларнинг грамматик шаклланиши // Ўзбек тилшунослиги масалалари. Тошкент Низомий номи ТДПИ нашр. 1979. 123-129 б.
- 169 Мухамедова Д.А. Структурные особенности однородных синтаксических единиц в современном узбекском языке. Автореф. дисс. ... канд.филол.наук. Ташкент. 1977. – 20 с.
- 170 Муҳаммадҷонова С.А. Уюшган гапларнинг айрим хусусиятлари ҳақида. Тилшуносликка оид тадқиқотлар. IV. Тошкент 1992. Б. 138-139.
- 171 Муҳаммадҷонова С.А. Уюшган гапларда уюштирувчи бириликлар // Актualные проблемы формирования профессиональной компетенции студентов при параллельном изучении языков. Ташкент. 1993. Б. 354-355.
- 172 Мухия А.М. Функциональный анализ синтаксических элементов. М. Л Наука. 1964. – 191 с.
- 173 Мухия А.М. Синтаксический анализ и проблема уровней языка. Л.: Наука. Ленингр. отд-ние. 1980. – 303 с.
- 174 Назаров К.Н. Ўзбек тилида кўшма гапларнинг баъзи стилистик хусусиятлари / Ўзбек тили стилистикасининг актуал масалалари. Тошкент. ТошДУ нашр. 1982. Б. 24-28.
- 175 Назаров К.Н. Боғловчисиз кўшма гаплар ва уларнинг типлари масаласи (Ўзбек тилшунослигининг актуал масалалари) Тошкент: ТошДУ нашр. 1987. Б. 3–4.
- 176 Нарзиева М. Қон-қариндошлик номларининг компонент таҳлили // Ўзбек тили ва адабиёти. 1986. 5-сон. 47-49 б.
- 177 Нарзиева М. Семантическая структура имен существительных возрастной характеристики лица. Автореф. дисс. ... филол.наук. Ташкент. 1992. – 22 с.
- 178 Нейматов Ҳ. Феълда майл ва замон категорияларининг муносабати // Ўзбек адабиёти. 1971. 1-сон. Б. 31-34.
- 179 Нигматов Х.Г. Некоторые особенности тюркских авторских примеров в “Диване” Махмуда Кашгари // Советская тюркология. 1972. №1. 100-102.
- 180 Нигматов Х.Г. Включенное третье в морфологической системе тюркских языков // Советская тюркология. 1976. №3. С. 31-37.
- 181 Нигматов Х.Г. О характере грамматического значения тюркских форм и категорий // Советская тюркология. 1980. №6. С. 44-50.

- 182 Нигматов Х.Г. Абдуллаев К.М. Банару В.И и др. Структура предложения и актуальные вопросы синтаксиса тюркских языков (Тезисы формально-функционального исследования) Сов. Тюркология. 1984, №5. с. 3-10.
- 183 Негматов Ҳ. Қайта қуриш стратегияси ва ўзбек синхроник тилшунослигининг вазифалари (тил ва нутқ дифференциацияси) Ўзбек тили ва адабиёти. 1987. 3-сон. 27-31 б.
- 184 Нигматов Х.Г. Включенное третье в тюркском синтаксисе // Тезисы докладов и сообщений V Воссоединной тюркологической конференции. Фрунзе: изд. Илим. С. 206-208.
- 185 Нигматов Х.Г. Абдуллаев К.М. Банару В.И и др. Способы синтаксической связи и актуальные вопросы тюркского синтаксиса. // Советская тюркология, 1988, №4. С. 3-8.
- 186 Негматов Ҳ. Сўз, унинг тил ва нутқдаги ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988. 6-сон. Б. 38-43.
- 187 Нигматов Х.Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. Ташкент.: Фан. 1989. – 191 с.
- 188 Негматов Ҳ. Феъл, унинг форма ва категориялари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1972. 2-сон. Б. 42-49.
- 189 Нурманов А.Н. Проблемы системного исследования синтаксиса узбекского языка. Ташкент.: Фан, 1982. – 152 с.
- 190 Нурманов А.Н. Сигнификативная оппозиция синтаксической конструкции по признаку утвердительность-отрицательность. Автореф.дисс. ... доктора филол.наук. Ташкент. 1983. – 42 с.
- 191 Нурманов А.Н. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. Тошкент. ТДПИ. 1988. – 100 б.
- 192 Нурмонов А. Тилни системали ўрганиш ва синтаксиснинг айрим мунозарали масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988. 5-сон. Б. 22-26.
- 193 Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент. Ўқитувчи. 1990. – 45 б.
- 193^a Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент. Фан. 1992. – 292 б.
- 194 Озерская В.Н. Изучение морфологии на синтаксической основе. М.: Просвещение. 1989. – 222 с.
- 195 Основы составления описательной грамматики современного русского литературного языка. Под ред. Шведовой Н.Ю. М.: Наука. 1966. – 21 с.
- 196 Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1938. – 257 с.
- 197 Потёбия А.А. Из записок по русской грамматике. Т. I-II. Москва, 1958. – 536 с.
- 198 Поцелуевский Е.А. Дискуссия: «Формальные и семантические подходы к изучению сложных и осложненных конструкций тюркских языков»//Советская тюркология. 1986, - С. 96-98.
- 199 Проблемы структурной лингвистики. М.:Наука, 1978. – 314 с.
- 200 Проблемы структурной лингвистики. М.:Наука, 1973. – 599 с.
- 201 Проблемы синтаксиса предложения и текста. М.:МГПИИЯ, 1984, - 243 с.
- 202 Проблемы синтаксиса словосочетания и предложения в современном английском языке. Пятигорск: ПГПИИЯ, 1987. – 213 с.
- 203 Прокопович Е.Н. Глагол в предложении. Семантика и стилистика видовременных форм, М.: Наука, 1982.- 284 с.
- 204 Распопов И.П. Проблема предикативности в лингвистической литературе //Уч.зат.Башкирского ун-та. Вып. 8. Серия филол.наук №2/6/. Уфа, 1961. - с. 3-18.

- 205 Расповов И.П. Строение простого предложения в современном русском языке. М.: Просвещение. 1970. – 191 с.
- 206 Расулов И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бир составия гаплар. – Т.: Фан. 1974. – 234 б.
- 207 Расулов И. Односоставные предложения в современном узбекском литературном языке. Автореф. дисс... доктора филол. наук. Ташкент., 1973. – 42 с.
- 208 Расулов Р. «Алломиш» достонида уюшган гапларнинг қўлланишига доир. Рус гуруҳларида ўзбек тили ўқитишнинг баъзи масалалари. Илмий ишлар тўплами. 144-том. Тошкент. 1975. – Б. 66-68.
- 209 Расулов Р. Ўзбек тилида уюшқ бўлакларнинг баъзи грамматик хусусиятлари (Достон материаллари асосида). Ўзбек тилишунослиги масалалари. Тошкент.: ТошДПИ, 1979. –б. 95-105.
- 210 Расулов Р. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзларнинг семантик-грамматик хусусиятлари. Тошкент.: Фан. 1983. – 111 б.
- 211 Расулов Р. Глаголы состояния в узбекском языке и их валентность. Автореф. дисс. ... доктора филол. наук. Ташкент. 1989. –55 с.
- 212 Расулов Р Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Тошкент: Фан., 1989. – 141 б.
- 213 Расулов Р. Сўз валентлиги ва синтактик алоқа // Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент. 1992, 5, 6 сонлар. Б. 36-40.
- 214 Расулов Р., Нарзиева М. Лексикологияни ўрганиш. Тошкент.; Ўқитувчи. 1992. – 23 б.
- 215 Раҳматуллаев Ш. От лексемаларига қўшиладиган баъзи бир форма ясовчилар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1976, 2-сон. Б. 36-41.
- 216 Раҳматуллаев Ш. Лексик маънони компонентлаб таҳлил қилиш тажрибасидан // Ўзбек тили ва адабиёти, 1978. 4-сон. Б. 60-66.
- 217 Раҳматуллаев Ш. Семема – мустақил тил бирлиги // Ўзбек тили ва адабиёти, 1984. 5-сон. Б. 17-20.
- 218 Раҳматуллаев Ш. Лексема ва фразема маъносини компонент таҳлилининг баъзи натижалари. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1986. 3-сон. Б. 16-20.
- 219 Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида тобе боғланишнинг турлари. – Т.: Университет. 1993. – 52 б.
- 220 Ревзин И.И. Современная структурная лингвистика. Проблемы и методы. М., Наука. 1977. – 249 б.
- 221 Рейхель Г.М. Предикативность и предложение//Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л., 1975. – С. 160-162.
- 222 Реферовская Е.А. Лингвистические исследования структуры текста. Л.: Наука, 1983. – 214 с.
- 223 Реформатский А.А. Введение в языкознание. М.: Государ. Учебно-педагогическое изд. Мин. Просвещения РСФСР, 1955. – 396 с.
- 224 Реформатский А.А. Фонологические этюды. М.: Наука. 1975. – 135 с.
- 225 Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. М., Наука. 1970. С. 527.
- 226 Русская грамматика. Т.1. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. М.: Наука. 1980. – 783 с.
- 227 Русская грамматика. Том II. Синтаксис. – М.: Наука. 1980. – 709 с.

- 228 Саидов Ю. Формы глагола, выражающие нереальность в современном узбекском языке // Советская тюркология. 1971. С. 49-60.
- 229 Сайфуллаев А.Р. Семантико-грамматические особенности членов предложения в современном узбекском языке. Ташкент. Фан. 1984. – 125 с.
- 230 Сайфуллаева Р. Уюшган гаплар // Ўзбек тили ва адабиёти 1988, 3 – сон. Б. 21 – 26.
- 231 Сайфуллаева Р., Абузалова М. Гапнинг энг кичик қурилиш қолиплари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т. 1991. №5. – Б. 42 – 47.
- 232 Садовский В.Н. Основание общей теории систем. М.: Наука, 1974. – 227 с.
- 233 Сафаев А.С. Исследования по синтаксису узбекского языка. Ташкент.: Фан. 1968. – 161 с.
- 234 Сауранбаев Н.Т. Ещё раз о сложном предложении // Известия АН Каз ССР. 77. Серия лингвистическая. Вып. 5. С. 30-38.
- 235 Светляк Я.Н. Синтаксис русского языка в сопоставлении с словацким. Братислава. 1970. 60 с.
- 236 Севортьян Э.В. Категория сказуемости // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. М., 1956. Ч. 2. С. 16-21.
- 237 Севортьян Э. В. Вопросы грамматики в советской тюркологии // Теоретические проблемы советского языкознания. – М.: Наука, 1968.-с. 307-330.
- 238 Севортьян Э. В. Современное состояние и некоторые вопросы исторического изучения тюркских языков в СССР. /Вопросы методов изучения истории тюркских языков. Ашхабад. 1961.
- 239 Седельников Е. А. Структура простого предложения с точки зрения синтагматических и парадигматических отношений // НДВШ. ФН, 1961, №3. С. 66-77.
- 240 Сибгатов Р.Г. Теория предикативности. Саратов. Изд-во Саратовского ун-та. 1984. – 208 с.
- 241 Сильницкий Г.Г. Глагольная валентность и залог // Типология пассивных конструкций. Диатезы и залогов. Л., Наука. 1974. С. 54-72.
- 242 Синтаксис предложения и сверхфразового единства. Ростов на Дону. 1978. 11 с.
- 243 Синтаксис предложения и текста. Воронеж. ВГПИ. 1985. – 148 с.
- 244 Синтаксис предложения. Калинин. КГУ., 1983. –110 с.
- 245 Синтаксис сложного предложения. Воронеж. ВГПИ, 1982, - 109 с.
- 246 Синтаксис сложного предложения (Устойчивые структуры русского языка) Казань. Изд-во Казанс. Ун-та, 1985. – 135 с.
- 247 Синтаксическая и лексическая семантика (на материале языков разных систем) Новосибирск. Наука, Сибирск. Отд-ние. 1986. – 269 с.
- 248 Сирожиддинов С.Х., Маматов М.М. Эҳтимоллар назарияси ва математик статистика. Тошкент. Ўқитувчи. 1980. – 266 б.
- 249 Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русского языка. М, Высш. школа 1980. – 134 с.
- 250 Системность внутриязыковых и межязыковых отношений. Казань. Изд. КГУ 1985. – 149 с.
- 251 Системность в реализации языковых единиц различных уровней. Куйбышев. Куйбышевский ГУ. 1987. – 170 с.
- 252 Системные отношения на разных уровнях языка. Новосибирск. ГУ 1988. – 137 с.
- 253 Системно-функциональные отношения словосочетания и простого предложения. Л. ЛГПИ им. А.И. Герцена. 1988. – 146 с.

- 254 Скаличка В. О современном состоянии типологии. Сб. «Новое в лингвистике». Вып. III. М.Прогресс. 1963. – 575 с.
- 255 Сложное предложение в системе других синтаксических категорий. Л., 1984. – 130 с.
- 256 Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса английского языка. М.5 Наука, 1981. – 206с.
- 257 Слюсарева Н.А. Дискуссия о формальной грамматике /Из истории советского Языкознания/. НДВШ ФН. Москва: Вышш.школа. 1975, №6-с.81-86.
- 258 Сова Л.З.. Валентность и транзитность в позиции лингвистического дуализма, языковые универсали и лингвистическая типология.. –М.:Наука, 1969 –с. 244-249.
- 259 Содиқова М.Феъл стилистикаси. Тошкент: фан. 1975. – 106 с.
- 260 Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. М.:Наука, 1971.-292 с.
- 261 Солнцев В.М. К вопросу о семантике или языковом значении // Проблемы семантики.-М.: Наука,1974. – С. 3-11.
- 262 Солнцев В.М. Вариантивность как общее свойство языковой системы.// Вопросы языкознания. 1975.-С. 31-42.
- 263 Современный русский язык. М.:Просвещение, 1986. –изд.2.-464 с.
- 264 Современный русский литературный язык. /Под редакцией П.А.Леканта/. М.: Просвещение. 1982.-307с.
- 265 Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. - М. 1958. - 286 с.
- 266 Соссюр де Ф. Труды по языкознанию. М.: Прогресс. 1977.-695с.
- 267 Соссюр д Ф. Курс общей лингвистики. Соссюр де Ф. Труды по языкознанию. М.; Прогресс. 1977. С. 31-285.
- 268 Стеблин-Каменский М.И. О предикативности. // Вестник ЛГУ, 20. Сер. Истории языка и литературы. Вып. 4. 1956. С. 133-135.
- 269 Степанов Ю.С. Основы языкознания. М. Просвещение. 1966. – 171 с.
- 270 Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. Изд. 2-е. М. Просвещение. 1975. – 271 с.
- 271 Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. Семасиологическая грамматика. М. наука. 1981. – 360 с.
- 272 Степанова М.Д. Теория валентностей и валентный анализ (на материале современного немецкого языка). М. 1973. – 102 с.
- 273 Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. М. Высшая школа, 1978. – 257 с.
- 274 Структура и функционирование поэтического текста. (Очерки лингвистической поэтики. 1985. – 223 с.
- 275 Структурный синтаксис английского языка. (под ред. Л.Июфик Л. изд-во ЛГУ 1972. – 176 с.
- 276 Структурные и функциональные типы сложных предложений (на материале языков народов Сибири). Новосибирск, 1982. – 163 с.
- 277 Структура и объём предложения и словосочетания в индоевропейских языках. Л. Наука, 1981. – 296 с.
- 278 Строение и функционирование синтаксических единиц. Иркутск. Изд-во Икут. Ун-та. 1983. – 154 с.
- 279 Султанова М. Эҳтимоллар назарияси элементлари. Т. Ўқитувчи, 1982. –67 б.

- 280 Сусов И.П. Глубинные аспекты семантики предложения // Проблемы семантики. М. 1974. С. 58-65.
- 281 Сусов И.П. Формальные и семантические аспекты предложения / Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л. Наука. 1975. С. 61-68.
- 282 Теңьер Л. Основы структурного синтаксиса. М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
- 283 Теория языка, методы его исследования и преподавания. К 100 летию со дня рождения. Л.В.Щербя. Л. Наука, 1981. – 291 с.
- 284 Теоретическая проблема советского языкознания. М., Наука, 1968. – 367 с.
- 285 Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализация. Таксиэ. Л. Наука, 1987. – 350 с.
- 286 Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. Л., Наука, 1969. – 294 с.
- 287 Тулегенов У.С. Выражение сказуемого и его основные типы в простом личном предложении современного казахского языка. Автореф. дисс. .. канд. филол.наук. Алма-ата, 1955. – 20 с.
- 288 Турсунов У., Мухторов М., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи. 1975. – 260 с.
- 289 Тухсанов М. Микротекст и система средств выражения его когерентности в узбекской художественной речи. Автореф. дисс. .. канд. филол.наук. Ташкент. 1987, - 17 с.
- 290 Убаева Ф. Однородные главные члены предложения в современном узбекском литературном языке. Автореф. дисс. .. канд. филол.наук. Самарканд. 1958. – 21 с.
- 291 Убаева Ф.С. Ҳол категорияси. Ташкент. Фан. 1971. – 147 б.
- 292 Убаева Ф.С. Семантико-грамматические особенности обстоятельства в современном узбекском литературном языке. Автореф. дисс. .. доктора филол.наук. Ташкент. 1988. – 37 с.
- 293 Убаева Ф., Сайфуллаева Р.Р. Предикатив бириклар ва улар ўртасидаги муносабат. – Т. 1989. – 80 б.
- 294 Убаева Ф.С. Сўзлар бирикмаси ва гап ҳақида. Олий ва ўрта махсус таълим юрталарида ўзбек тилининг ўқитилишига бағишланган 3-Республика илмий-амалий конференциясининг тезислари. Урганч. 1992. Б. 5.
- 295 Умаров А. Сложноподчиненные предложения в русском языке и способы передачи на каракалпакский язык. Автореф. дисс. .. канд. филол.наук. Ташкент. 1965. – 33 с.
- 296 Усмонов С. Умумий тилшунослик. Тошкент. Ўқитувчи. 1972 – 206 б.
- 297 Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. М., 1968. – 272 с.
- 298 Уханов Г.М. Двусоставные конструкции с придаточным во второй части / Мысли о современном русском языке. М., Просвещение. 1969. С. 105-117.
- 299 Уханов Г.М. Синтаксические связи в сложных поли-предикативных предложениях//Предложение как многоаспектная единица языка. - М. 1984. – С. 77-88.
- 300 Филичева Н.И. Понятие синтаксической валентности в работах зарубежных языковедов. // Вопросы языкознания. 1967, №2. –с. 118-125.
- 301 Фоменко Ю.В. Является ли словосочетание единицей языка/ НДВШ. Ф11. М., 1975, №6.-С. 60-65.
- 302 Функциональные типы и функциональные модификации языковых единиц. Л. 5. ЛГПИ. 1983. – 157 с.

- 303 Храковский В.С. Типы грамматических описаний и некоторые особенности функциональной грамматики // Проблемы функциональной грамматики. М., 1985. С. 65-77.
- 304 Халиков К. Глаголы движения в современном узбекском литературном языке. Автореф. дисс. ... канд.наук. Самарканд, 1967. – 23 с.
- 305 Холодович А.А. Проблемы грамматической теории. Л.: Наука, Ленингр. отд-ние. 1979. –304 с.
- 306 Цалкаламанидзе А.А. Семантико-синтаксические группы глаголов в узбекском языке. Тбилиси: Мецниереба, 1987, -127 с.
- 307 Цветков Н.В. Методологии компонентного анализа // ВЯ, 1984, №2-с. 61-71.
- 308 Чейф, Уоллес Л. Значение и структура языка. М.: Прогресс.1975.-431 с.
- 309 Черемисина М.И. Деепричастие как класс форм глагола в языках разных систем // Сложное предложение в языках разных систем. Новосибирск.: Наука, Сибирск. Отд-ние, 1977. –С.3-28.
- 310 Черемисина М.И., Колосова Т.А. Очерки по теории сложного предложения. – Новосибирск.: Наука. 1987. – 197 с.
- 311 Черемисина М.И. О сложности и осложненности предложений в тюркских языках Южной Сибири //Вопросы советской тюркологии. Ч I. Ашхабад.. 1988. С. 230-234.
- 312 Шадманов Э. Слова-предложения в современном узбекском языке. Автореф. дисс. ... канд.наук. Ташкент. 1970. – 29 с.
- 313 Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л. 1941. – 620 с.
- 314 Шаҳобиддинова Ш. Грамматик маъно талқини хусусида. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1991. 5-сон. Б. 19-22.
- 315 Шведова Н.Ю. Активные процессы в современном русском языке. М., Просвещение, 1966. 156 с.
- 316 Шведова Н.Ю. Парадигма простого предложения в современном русском русском языке /опыт типологии/ В кн.: Русский язык. Грамматические исследования. М., Наука. 1967. С. 3-77.
- 317 Шведова Н.Ю. Спорные вопросы описания структурных схем простого предложения и его парадигм//ВЯ. 1973. №4. – С. 25-36.
- 318 Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилида ўзак структурасининг баъзи масалаларига доир. //Ўзбек тили ва адабиёти. 1965. 5-сон. Б. 54-57.
- 319 Шутова Е. Вопросы теории синтаксиса. М.: Наука. 1984. – 264 с.
- 320 Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Глагол. Л.Наука. Ленинград. отд-ние. 1981. – 183 с.
- 321 Юлдашев А.А. Соотношение деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках. М., Наука 1977. – 271 с.
- 322 Юрченко Б.С. Сказуемое (на материале русского языка) ВЯ, 1977, №6 с. 71-84.
- 323 Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. В кн. Принципы типологического анализа различного строя. М., 1972. С. 98.
- 324 Якобсон Р.О. и Халме М. Фонология и её отношение к фонетике (Новое в лингвистике. Вып. 2. М., Прогресс. 1982. – 467 с.
- 325 Jacobson R. Beitrag zur allgemeinen Kasislehre. Travaux da cercle linguistique de Prague. 1936, 6.
- 326 Ўзбек тили (ўзбек мактабларининг V-IV синфлари учун она тилидан программа) Бухоро, 1990. – 56 б.
- 327 «Ўзбек тили» доимий конференциясида муҳокама учун материаллар. I қисм. «Индуктив 1», «Индуктив 2». Тошкент, 1990, – 79 б.

- 328 Ўзбек тили грамматикаси. 1 том. Морфология. Тошкент. Фан. 1975. – 609 б.
- 329 Ўзбек тили грамматикаси. II. Синтаксис. – Т.: Фан. 1976. – 560 б.
- 330 Қодиров И. Тўлиқсиз қўшма гаплар ҳақида // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 2-китоб Тошкент. ТошДПИ. 1961. Б. 266-296.
- 331 Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. Тошкент, 1985. – 104 б.
- 332 Қўчқортоев И.Қ. Ф. де Соссюрнинг лингвистик концепцияси (назария ва метод масалалари). Тошкент, 1976. – 36 б.
- 333 Қўчқортоев И.Қ. Нутқий даъват феълларининг семантик модели ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1974, 6-сон. Б. 46-49.
- 334 Қўчқортоев И.Қ. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. Тошкент. Фан. 1977. – 167 б.
- 335 Қўчқортоев И.Қ. Валентлик ва семантик мослашув. / Ўзбек тилшунослиги ва стилистикаси масалалари. Илмий асарлар тўплами. 648-сон. Тошкент. ТошДУ. Нашр. 1980. Б. 17-21.
- 336 Қўчқортоев И.Қ. Ўзбек тилидаги психик-физиологик амал феъллари бўйича кузатишлардан. / Ўзбек тилининг грамматик қурилиши. Тошкент. ТошДПИ. 1980. Б. 146-153.
- 337 Фуломов А.Ф. Ўзбек тили грамматикаси. (II қисм. Синтаксис. Педбилим ўқув юрти ўқувчилари учун) – Т.: ЎзССР Маориф Х.К. нашриёти. 1940. – 84 б.
- 338 Фуломов А.Ф., Асқарова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент. Ўқитувчи. 1965. – 309 б.
- 339 Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент. Ўқитувчи. 1987. – 255 б.
- 340 Фуломов А., Абдуллаев И., Маъруфов З., Омилхонова М. Ўзбек тили дарслиги. 5- ва 6-синфлар учун. Тошкент. Ўқитувчи. 1976. – 295 б.
- 341 Фуломов А.Қ. Методика развития учебно-познавательной активности учащихся в процессе преподавания родного (узбекского) языка. Автореф. дисс. ... доктора пед.наук. Ташкент. 1991. – 37 с.
- 342 Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент. Ўзфанакадемнашр. 1957. – 525 б.
- 343 Ҳозирги ўзбек адабий тили 1 – қисм. Тошкент. Ўқитувчи. 1980. – 447 б.
- 344 Ҳожиёв А. Тўлиқсиз феъл. Тошкент. Фан. 1970. – 261 б.
- 345 Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек адабий тили боғловчилари ҳақида мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1986, 2-сон. Б. 51-56.

МУНДАРИЖА

Мухаррирдан.....	3
I боб. ҚЎШМА ГАПНИНГ ТАБИАТИ, ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИДА УНИНГ ЎРГАНИШ ДАРАЖАСИ ВА БУНДАН КЕЛИБ ЧИҚАДИГАН ВАЗИФАЛАР	
1 – бўлим. Қўшма гапларни ўрганиш тарихидан.....	9
2 – бўлим. Ўзбек тили грамматикаси талқинидаги ва талқинидан четда қолган муаммолар.....	37
3 – бўлим. Гап қурилишига систем ёндашиш ва қўшма гапларнинг шакл-вазифа (формал-функционал) жиҳатдан талқин асослари.....	51
4 – бўлим. Шакл-вазифа талқинида қўшма гапларнинг мантиқий- риёзий турлари.....	56
II боб. УЮШГАН ГАПЛАР	
Умумий маълумот.....	67
УЮШИҚ ҚИСМЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР	69
1 – бўлим. Уюштирувчи воситаси [WP _m] билан ифодаланган уюшган гаплар.....	80
2 – бўлим. [WP _m] кенгайтирувчилари билан фарқланувчи уюшган гаплар.....	107
III боб. ҚЎШМА ГАПЛАРНИНГ АСОСИЙ ҚУРИЛИШ ТУРЛАРИ	129
1 – бўлим. [WP _m , WP _m] типик кўринишнинг хусусиятлари.....	130
2 – бўлим. [WP _m →WP _m] типик кўринишли қўшма гаплар.....	185
3 – бўлим. [WP _m ↔ WP _m] типик кўринишли қўшма гаплар.....	199
4 – бўлим. Бир ва икки таркибли [WP _m RWP _m].....	218
IV боб. ҚЎШМА ГАПЛАРНИНГ ТИЛ-НУТҚ БЎЛИНИШИДАГИ ЎРНИ ВА УЛАРНИНГ ТАСНИФИ МАСАЛАСИ	225
ХУЛОСА	237
Фойдаланилган адабиётлар.....	241